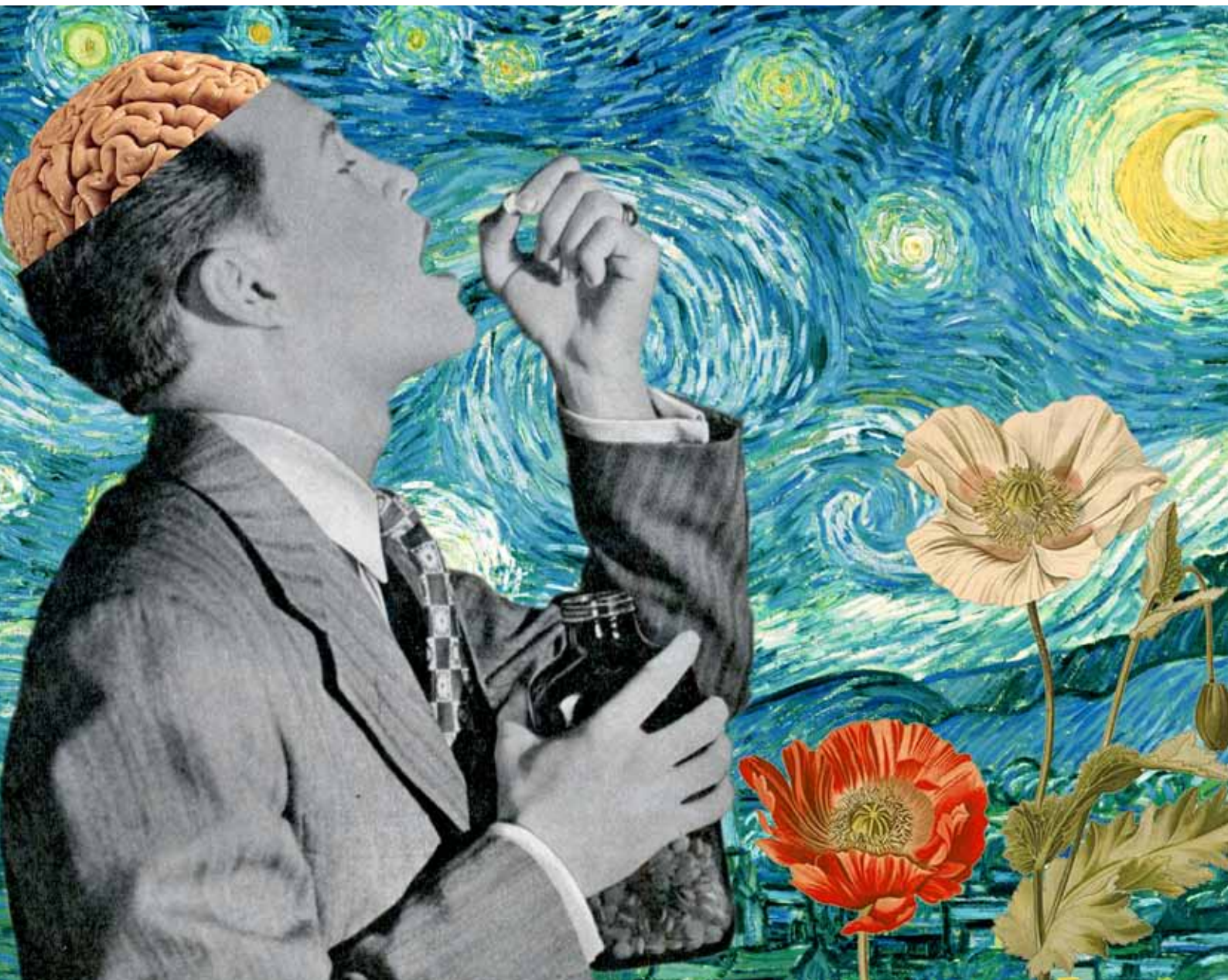

FORTID

Historiestudentenes tidsskrift, UiO NR 4-2010 • 7. ÅRGANG • KR 50,-

RUS: SYND OG SALIGHET

Vidar F. Kalsås: Interaktiv fortid; Sveinung K. Boye: Kirkens stridsmenn; Lena Nyman: Var Aftenposten på jødernes side etter Krystallnatten?; Mali K. Lunde: Symposiet i antikkens Athen; Jesper V. Kragh: Addict Doctors and Drug Abuse in Denmark; Astrid Skretting: Tjenestetilbudet til rusmiddelmisbrukere – Noen utviklingstrekk; Susanne Waldén: Supiga präster och styrketårar; Tore Rem: Bror alkohol; Ellen Schrumpf: Fra sunt til sykt – skiftende meninger om drikk og rus; Bjørg Ida Berget: Sven Aarrestad og Det Norske Totalavholdsselskap; Per Ole Johansen: Norsk hjemmebrent 1917–2002; Dag Jostein Juvkam: Mot nytenkning i cannabispolitikken?; Nina Maria Rud: «Gleden, sorgen, menneskene og fellesskapet»; Magnus Håkenstad: Fragmentert og frustrerende om USAs etterretning i Norden; Eivind Thomassen: En sammenvevd, delt, litt forvirrende, men ellers god bok; Kristin Li: Opplysningstidens kvinner

ISSN 1504-1913

Trykkeri: 07 Gruppen

Redaktører: Espen Thoen og Nina Maria Rud

Temaredeksjonen: Mali Kristine Lunde, Espen Thoen, Kristin Li, Marthe Glad Munch-Møller og Nina Maria Rud

Redaksjonen: Sveinung K. Boye, Nina Maria Rud, Haakon Ikonomou, Christoffer Kleivset, Espen Olavsson Hårseth, Espen Thoen, Dan Roger Luneborg Kvilstad, Mali Kristine Lunde, Øystein Idsø Viken, Kristin Li, Marthe Glad Munch-Møller, Magnus Aasrum, Martin Foyen Bjercknes, Henriette Mikkelsen Hoel, Martin Ellingsrud, Even Kortner og Dag Jostein Juvkam

Illustrasjon og grafisk utforming:

Forsideillustrasjon: «Spectacle» av Janne Skeie Olsen

Baksideillustrasjon: «Wunderschön» av Janne Skeie Olsen

Layout: Randi Holth Skarbø

Kontakttelefon: 482 61 829 (Nina Maria Rud)
og 930 87 155 (Espen Thoen)

E-post: redaksjonen@fortid.no

Nettside: <http://www.fortid.no/>

Kontaktadresse: Universitet i Oslo, IAKH, Fortid,
Pb. 1008 Blindern, 0315 Oslo.

Fortid er medlem av tidsskriftforeningen,
se <http://www.tidsskriftforeningen.no>

Fortid utgis med støtte fra Institutt for arkeologi, konservering og historie ved Universitetet i Oslo, SiO og Norsk kulturråd.

INNHold

- 5 **Leder**
Espen Thoen
- Utenfor tema*
- 7 **Interaktiv fortid:
Bruk av historie i dataspel**
Vidar Fagerheim Kalsås
- 12 **Kirkens stridsmenn
– Geistlighet, vold og krigføring i den
norske borgerkrigstiden**
Sveinung K. Boye
- 18 **Var Aftenposten på jødernes side etter
Krystallnatten?**
Lena Nyman
- På tema*
- 26 **Vin, filosofi og litt galskap:
Symposiet i antikkens Athen**
Mali Kristine Lunde
- 30 **Morphine Habitué. Addict Doctors and
Drug Abuse in Denmark, 1870–1955**
Jesper Vaczy Kragh
- 36 **Tjenestetilbudet til rusmiddelmissbrukere
– Noen utviklingstrekk**
Astrid Skretting
- 43 **Supiga präster och styrketårar
– en studie av så kallade fyllehistorier**
Susanne Waldén
- 48 **Bror alkohol**
Tore Rem
- 52 **Fra sunt til sykt
– skiftende meninger om drikk og rus**
Ellen Schrumpf
- 59 **Sven Aarrestad og Det Norske
Totalavholdsselskap**
Bjørn Ida Berget
- 64 **Norsk hjemmebrent 1917–2002**
Per Ole Johansen
- Bokmeldinger*
- 70 **Mot nytenkning i cannabispolitikken?**
Dag Jostein Juvkam
- 72 **«Et navn ska' fylla ha – einten dein kalles
bröllop eller begravels»**
Mali Kristine Lunde
- 74 **«Gleden, sorgen, menneskene og
fellesskapet»**
Nina Maria Rud
- 76 **Fragmentert og frustrerende om USAs
etterretning i Norden**
Magnus Håkenstad
- 78 **En sammenvevd, delt, litt forvirrende,
men ellers god bok**
Eivind Thomassen
- 80 **Opplysningstidens kvinner**
Kristin Li

LEDER

Redaksjonen ved Espen Thoen

Julebordssesongen nærmer seg i disse tider sitt klimaks og avisene maner som vanlig til måtehold. Gleden og overstadigheten går hånd i hånd inn i nattens sene timer. Drikken gir refleksjonene en lyrisk tone, eller i etterpåkløskapens lys, en følelse av anger. Dette er slett ikke et rent norsk eller rent moderne fenomen, selv om vi nordmenn jo kan sies å være sterke representanter for denne tradisjonen. Slik Mali Lunde viser, gjaldt dette like mye de gamle grekere og deres symposier, der de i vingudens navn resiterte poesi, diskuterte politikk og sendte drikkebeget på rundgang. Som med oss, kunne vinen også gå grekerne til hodet og Lunde beskriver et symposium som utartet seg så heftig at deltagerne ble overbevist om at de var på et skip i storm, og derfor måtte møblene kastes for å redde skuta. Susanne Waldén tar opp denne tråden i sin etnologiske beskrivelse av vårt nabofolk og deres syn på hvilke situasjoner og sosiale konvensjoner beruselse rammer. Her er det også flust med merkelige situasjoner med blant annet fulle prester på prekestolen og Boris Jeltsin som prøver seg som dirigent.

Ellen Schrupf tar oss på en reise gjennom 1800- og begynnelsen av 1900-tallets syn på alkohol. Hun beskriver ulike sosiale stratas hverdagsliv og konsum, med det oppsvinget som kom på grunn av samfunnets modernisering og frigivningen av brenning tidlig på 1800-tallet. Som en reaksjon på dette vokste avholdsbevegelsen frem i århundrets annen halvdel. Sosiale konvensjoner fører ofte til sosial lovgivning. Det er nettopp dette Bjørg Ida Berget presenterer oss for, når hun beskriver Sven Aarrestad, en av avholdsbevegelsens helter og en av de mest innflytelsesrike personene i henhold til norsk alkoholpolitikk. Her beskrives avholdsbevegelsens kamp fra slutten av 1880-tallet til tidlig på 1900-tallet og resultatet av dette som vi i

dag kjenner som Vinmonopolet. Der Aarrestad stod for lovgivning og begrensning beskriver Per Ole Johansen skyggesiden som fulgte datidens alkoholpolitikk. Han viser hvordan hjemmebrent og alkoholsmugling fungerte vekselvirkende med norske innstramninger og liberaliseringer i Norge gjennom 1900-tallet og opp til vår egen tid.

Tore Rem tar opp igjen tråden om alkoholens evne til å gi språket vinger og konsekvensen Ikaros måtte ta når han svevet for høyt. Han beskriver hvordan Jens Børneboe anså alkoholen som en form for selvmedisinering, en muse og en identitet. Med forfatterens egne ord pliktet dikteren til å arbeide med sitt stoff «om og om igjen inntil alkoholisme, sinnssykdom og selvmord.»

Rus er mer enn alkohol. Jesper V. Kragh viser hvorledes den danske legestand fra slutten av 1800-tallet brukte opiatet for å takle en tøff hverdag og samlivsproblemer. Han viser også hvordan bruken av opiatet, som i våre dager ansees som et underklassefenomen, i sin tidligste periode tilhørte borgerskapet. Astrid Skretting viderefører denne utviklingen, nå på norsk jord og på et politisk plan. Hun viser hvordan behandlingstilbudet for rusmiddelmisbrukere i landet har vært og hvilke endringer som har skjedd ettersom synet på rusmisbruk har endret seg helt opp til vår egen tid.

Foruten om rus kan bladet gi innsikt i den norske middelalders geistlighet og dens problemer med å forene politisk realitet med kirkens lære. I tillegg kommer en meget spennende drøfting om historiebruk i dataspill. Denne utgaven av *Fortid* favner altså om en rekke interessante tema. Og med dette ønsker vi i redaksjonen alle gledelig lesning!

FORTID

Fortid er historiestudentenes fagtidsskrift ved UiO. Vi ønsker å speile bredden i historiefaget og være en arena for nye stemmer, synspunkter og strømninger. Fortid publiserer artikler, essays og bokmeldinger skrevet av både studenter og etablerte forskere. Bladet utgis fire ganger i året.

Vil du abonnere på Fortid?

Send navn og adresse på e-post til redaksjonen@fortid.no eller på SMS til tlf: 976 11 722

Ordinærpris: 200,-
Studenter: 160,-

www.fortid.no

FORTID
Historiefagets tidsskrift, ISSN 1502-0327, januar 2012

EKSTREMISME

Etter et år som kanskje et av de mest hektiske og utfordrende årene i Norges historie, har historiefaget i Norge blitt preget av nye utfordringer. Dette nummeret av Fortid er dedikert til ekstremisme, og inneholder artikler av både studenter og etablerte forskere. Artikler om ekstremisme i Norge, og hvordan dette har utviklet seg over tid, er blant annet temaer som er behandlet i dette nummeret. Dette nummeret av Fortid er dedikert til ekstremisme, og inneholder artikler av både studenter og etablerte forskere. Artikler om ekstremisme i Norge, og hvordan dette har utviklet seg over tid, er blant annet temaer som er behandlet i dette nummeret.

ЕКСТРЕМІЗМ

FORTID
Historiefagets tidsskrift, ISSN 1502-0327, januar 2012

KVINNPOPK, KARPOPK – KVA FOLK?

Dette nummeret av Fortid er dedikert til kvinnepopk og karpopk, og inneholder artikler av både studenter og etablerte forskere. Artikler om kvinnepopk og karpopk i Norge, og hvordan dette har utviklet seg over tid, er blant annet temaer som er behandlet i dette nummeret. Dette nummeret av Fortid er dedikert til kvinnepopk og karpopk, og inneholder artikler av både studenter og etablerte forskere. Artikler om kvinnepopk og karpopk i Norge, og hvordan dette har utviklet seg over tid, er blant annet temaer som er behandlet i dette nummeret.

КВІНПОПКА, КАРПОПКА – КВА ФОЛК?

FORTID
Historiefagets tidsskrift, ISSN 1502-0327, januar 2012

ØKONOMISK HISTORIE – banjunker og kriser

Dette nummeret av Fortid er dedikert til økonomisk historie, og inneholder artikler av både studenter og etablerte forskere. Artikler om økonomisk historie i Norge, og hvordan dette har utviklet seg over tid, er blant annet temaer som er behandlet i dette nummeret. Dette nummeret av Fortid er dedikert til økonomisk historie, og inneholder artikler av både studenter og etablerte forskere. Artikler om økonomisk historie i Norge, og hvordan dette har utviklet seg over tid, er blant annet temaer som er behandlet i dette nummeret.

ӨКОНАМІСКА ІСТОРІЯ – банжункі і крісы

Interaktiv fortid: Bruk av historie i dataspel

Vidar Fagerheim Kalsås, masterstudent i historie, UiB

Dataspel er eit moderne kulturprodukt med ei svært kort historie. Frå å vera eit snevert fenomen i byrjinga på 1980-tallet, er dataspel i dag ein internasjonal industri i sterk vekst, som omsett for milliardar av dollar kvart år.¹ Historiske periodar og hendingar har blitt ein populær bakgrunn for desse kulturprodukt. Samtidig ser det ut til at historiefaget har oversett dette fenomenet, ettersom det knapt eksisterer historiske studier som undersøker historiebruken i dataspel. Eg har derfor to mål med denne artikkelen: Å undersøkje kva verktøy historiefaget har til rådighet for å analysere historiebruken i dataspel, samt å komme med eit døme på korleis historiebruken i eit dataspel kan analyserast.

Dataspel som eit oversett kulturprodukt?

Etter kvart som dataspel har vakse i popularitet, har også den akademiske interessa for fenomenet vakse. Det eksisterer i dag eit akademisk miljø som interesserer seg for dei kulturelle og politiske sidene til dataspel, sjølv om feltet nok må betraktast som relativt lite.² Eit raskt overblikk over dette fagfeltet viser samtidig at historiebruken i dataspela ikkje har vert noko som har interessert dette fagmiljøet.

Studium av korleis historia blir brukt i samtida, har vorte eit tverrfagleg og veksande fagfelt i Noreg. Folkloristen og kulturhistorikeren Anne Eriksen har blant anna interessert seg for dette i boka *Historie, Minne og Myte*, der ho studerer ulike situasjonar historia vert teke i bruk. Historikaren Ola Svein Stugu har også interessert seg for dette, og gjev i *Historie i bruk* ei oversikt over ulike tilnærmingar til analyse og forståing av bruken av historie. Dette fagfeltet har i Noreg retta fokus mot korleis historia har blitt brukt retorisk og som legitimerande argument i politiske prosessar. Spesielt har det vert mykje fokus på historia sin innverknad på konstruksjonen av nasjonale identitetar. Korleis historia blir brukt i populærkulturelle produkt som dataspel, har dette feltet interessert seg lite for. Det er derfor mi vurdering at spørsmål om korleis populærkulturelle fenomen spelar inn på folk sin oppfatning av historia, og korleis forandringar i populærkulturen kan frå innverknadar på fortidsførestellingane hos folk, også vil vera eit interessant område å studere.

Spel og fortidsførestellingar

For å kunne komme inn på dataspela sin innverknad på folk si forståing av fortida vil det vera nyttig å sjå nærare på omgrepet *fortidsførestellingar*. Omgrepet viser til den mentale prosessen der menneske føresteller seg korleis fortida var.³ Den tyske historikaren Jörn Rüsen meiner denne mentale prosessen har ei *narrativ* form.⁴ Med det meiner han at vi føresteller oss fortida som ei forteljing. Omgrepet fortidsførestellingar heng dermed i lag med omgrepet *forteljing* eller *narrativ*. Samtidig som ein må halde dei to omgrepa åtskilt, verkar dei inn på kvarandre: Eit historisk narrativ vil kunne forandre ein person si førestelling om fortida, samtidig som personen si fortidsførestelling vil kunne verke inn på tolkinga av det historiske narrativet.

I boka *Historie i bruk* skriv Ola Svein Stugu:

Slik sett stadfestar spela at overgangane er glidande frå fiksjon og fantasi til kritisk kjeldebasert drøfting av fortidige hendingar og utviklingsdrag, og at begge spelar saman i utviklinga av historiemedvit og historieførståing i vid tyding.⁵

Eg vil seie meg einig med Stugu, men samtidig understreke dataspela sin styrke i forhold til å påverke folk sitt historiemedvit. Dataspel sett spelaren inn i historia som ein aktivt, handlande aktør, noko som gir dataspel ein

dimensjon ut over det som ei historiebok, eller for den del ein historisk film har mulighet til. Kognitiv vitskap har vist at hjernen lettare forstår og hugsar konsept som den har erfart.⁶ Dette kan såleis føre til at personar som har spelt dataspel om andre verdskrig, svært raskt vil skape seg førestellingar rundt hendingar som fann stad under krigen, fordi dei har «erfart» desse hendingane. At denne erfaringa har vore virtuell er ingen hindring for at hjernen skaper slike førestellingar.

Spel og historie som narrativ

Kva verktøy har vi som historikarar til å hjelpe oss med å analysere historiebruken i eit kulturprodukt som dataspel? Ein mulig metode er å analysere i kva grad spelet har historisk dokumentasjon for dei elementa som det hentar frå historia, eller om det bruker og byggjer opp under falske myter og førestellingar om historia. Problemet med ei slik tilnærming er at spela aldri gir seg ut for å gjengi ei objektiv framstilling av fortida. Eit viktig element i dataspela er virtualitet, spela byggjer si eiga røynd, der spørsmålet om bruk av historia er sann eller ikkje er mindre relevant enn om bruken verkar truverdig for spelarane. Å bruke ei tilnærming som spør om dataspela gjengir fortida objektivt vert derfor ei lite egna tilnærming når ein skal studere historiebruken i dataspel.

Ei anna tilnærming til dette problemet er å studere det historiske narrativet i spelet. Den amerikanske historikaren Hayden White utvikla ei metodisk tilnærming for å studere narrativet i historiske tekstar på 1970-tallet.⁷ White var kontroversiell, men hans idear har likevel verka inn på historiefaget. Den tyske historikaren Jörn Rüsen har bygd vidare på White sine idear om narrativitet. For Rüsen er narrativet noko fundamentalt ved historie og i folk sitt historiemedvit, fordi fortida alltid blir formidla gjennom ei forteljing.⁸ Det interessante blir då kva forteljingar om fortida som blir fortalde i dag. Det problematiske med denne tilnærminga er at skilje mellom forteljingane om fortida som er godt dokumentert og dei som berre er fri dikting, vert viska ut. Det kan også vera problematisk å nytte ei narrativ tilnærming til å analysere populærkulturelle tekstar, fordi det kan verta svært vanskeleg å skilje mellom det litterære og det historiske. Dei fleste populærkulturelle tekstar som tar i bruk historia vil ha litterære og historiske element samanvevd i forteljinga. For ikkje å bli opphengt i litteraturvitskapelege måtar å forstå forteljinga på, må ein sette den inn i ein historiografisk samanheng. Det interessante blir om forteljinga har likskapar med dei eksisterande historiske forteljingane om fenomenet eller perioden som vert brukt.

Eit anna aspekt med ein slik metodiske framgangsmåte, er å vurdere spel som narrativ. Spelteoretikaren Espen Aarseth åtvarar mot å studere dataspel som narrativ og å lese dei som tekstar. Han argumenterer derimot for at da-

taspel må studerast som spel, der reglane og spelaren sin bruk av reglane er det relevante.⁹ Det er vanskeleg å vera ueinig i Aarseth sin påstand om at reglar og interaktivitet er eit viktig aspekt i dataspel, men samtidig vil eg meine at ein ikkje bør sjå bort i frå dei klare narrative strukturanne ein finn i mange av dei moderne spela. I mange dataspel fører det å meistre spelet sine reglar til at forteljinga utviklar seg og går framover.

I denne artikkelen vel eg å sjå nærare på Jörn Rüsen sin teori om historiske narrativ for å sjå om det kan brukast til å analysere dataspel. Det må presiserast at Rüsen sin metode er meint for å studere historiefagelge tekstar. Samtidig vil eg meine at å overføre dette rammeverket til å studere tekstar som ligg i spenninga mellom det fiktive og det historiske vil kunne gi oss ny kunnskap om korleis historia vert nytta i slike samanhengar. Dataspel som nyttar historiske periodar er eit døme på tekstar som ligg i dette romet mellom det fiktive og det historiske.

Rüsen nyttar fire kategoriar av historiske narrativ: tradisjonelt, eksemplarisk, kritisk og genetisk narrativ. Eit tradisjonelt narrativ vil gi ei stadfesting på forhandsgitte kulturelle mønster og sjølvforståing. Kor ein som gruppe «stammer frå» er i denne samanhengen eit viktig spørsmål, samt eit spørsmål historia kan gi svaret på. Å vise kontinuiteten frå dette opphavet og fram til dagens samfunn er såleis noko som er essensielt i eit tradisjonelt narrativ. Eksemplariske narrativ vil ha eit sett av underliggende reglar og prinsipp, som blir bekrefta av historia som vert fortalt. Forteljinga gir menneske historiske eksempel på korleis dei bør handle, eksempel som også bør følgjast i dagens samfunn. Det kritiske narrativet sitt mål er å undergrave eksisterande historier, og problematisere forhold i samtida. Historiske periodar og hendingar vert her noko ein kan gjøre seg til dommar over. Det siste narrativet, det genetiske, er forteljingar som gir retning til forandringa som skjer i verda. Historisk forandring vert noko som er midlertidig og naudsynt for at verden skal kunne utvikle seg framover.¹⁰ Rüsen meiner at alle historiske forteljingar vil innehalde element av desse fire kategoriane, men at ein av kategoriane gjerne vil framstå som dominerande i teksten.

Call of Duty – World at War: Døme på analyse av dataspel

Eg ønskjer no å gi eit døme på korleis ein kan nytte det metodiske rammeverket til Rüsen for å analysere historiebruken i dataspel. Måten eg ønskjer å gjøre dette på, er ved å gjennomføre ein analyse av spelet *Call of Duty: World at War* (frå no *World at War*). I *World at War* er handlinga lagt til andre verdskrig, og spelaren styrer ein soldat i ulike slag gjennom krigen. Spelet kom ut på marknaden i 2008 og har selt over 11 millionar eksemplar.¹¹ Utvalet av spel med historiske hendingar som bakgrunnsteppe er

stort, og det er difor mange andre spel som også kunne late seg analysere. Årsaka til at eg vel *World at War*, er at det er eit nytt spel med eit stort publikum.

Spelet *World at War* vil kunne plasserast innanfor sjangeren *actionspel*, som har visse sjangerkonvensjonar som ein her må ta høgde for.¹² Spelet har ein tydeleg lineær struktur. Med lineær struktur meiner eg her at spelet har konstruert ein veg som spelaren vert nøydt til å følgje. Denne lineære strukturen heng saman med den narrative forma som spelet har. Når spelaren har spelt seg frå punkt A til B i spelet, er det determinert at hending X inntreffer. Den tida eller dei vala som spelaren gjorde mellom punkt A og B, spelar ikkje inn på hending X. Spelaren har altså ingen innflytelse over forteljinga i spelet, men spelaren sin progresjon i spelet vert ei forutsetning for at forteljinga skal gå framover. I tillegg til ulike hendingar som inntreffer, vert det også nytta filmatiske sekvensar for å bygge opp under forteljinga.

I spelet *World at War* får ein vekselvis kontrollen over ein amerikansk marinesoldat i Stillehavet og ein russisk soldat på austfronten. Vekslinga mellom dei to soldatane skjer når spelet skifter kapittel. Denne skiftinga mellom dei to soldatane fører også til at ein reiser fram og tilbake i tid og rom. Ein kan derfor argumentere for at det her er to forteljingar som blir fortalt, som vert knytt saman gjennom den historiske linken til andre verdskrig.

I kva grad kan så spelet seiast å ha eit tradisjonelt narrativ? Spelet er laga og publisert av to amerikanske selskap, og med denne konteksten i tankane vert det tydeleg at det har tradisjonelle former på narrativet. Den amerikanske soldaten inngår i ei forteljing der unge amerikanarar måtte dra ut i ein frykteleg krig og ofre livet, etter å ha blitt angripen av Japan. Denne forteljinga bekreftar ein patriotisk identitet i Sambandsstatane, og ein kan sjå ein klar kontinuitet frå marinesoldatar i Stillehavet til dagens marinesoldatar i Afghanistan eller Irak. «US marines» inngår alltid i «det gode sin kamp». Samtidig blir det tradisjonelle narrativet meir problematisk når ein tar inn den sovjetiske sida i krigen. Sovjetunionen hadde lenge funksjonen som ondskap og fiende i amerikansk historie, men i denne framstillinga får den ei annan funksjon. På den eine sida framstår forteljinga som ein tradisjonell russisk narrativ om den store fedrelandskrigen og russisk offervilje for å knuse nazismen. Samtidig er det tydeleg at forteljinga har eit amerikansk perspektiv. Ved bruke eit animert kart der Sovjetunionen ekspanderer innover i Aust-Europa, vert Sovjetunionen framstilt som ein austlig fare. Dei russiske karakterane vert ofte framstilte i svært stereotype former, i tillegg til at den sovjetiske propagandaen er svært framtrekande. Dette står i motsetning til den amerikanske delen av spelet, der nasjonal propaganda og politikk ikkje er eksplisitt utforma. Sjølv om den sovjetiske forteljinga har ei anna form enn under

den kalde krigen, er det sannsynleg at den for eit amerikansk publikum framleis vil bekrefte ei forhandsgitt oppfatning og sjølvforståing.

Finn ein også element av eksemplarisk narrativ i spelet? Både i den sovjetiske og amerikanske delen av spelet møter ein offervilje og mot. Forteljinga viser fram kva det er å vere ein «god soldat», og kva haldningar og «moral» ein bør ha. Det mest markante eksempelet til etterfølging er nok patriotismen og nasjonalismen som ligg i forteljinga. Samtidig vil nok element i sjangeren *actionspel* til ein viss grad dekke over dei elementa av historiske eksempel som ligg i narrativet. Desse eksempelframstillingane skil seg lite frå andre spel innan sjangeren, og er nok heller eit sjangertrekk enn noko som spelet har henta ut av den historiske perioden.

Fleire enkeltscener og hendingar i spelet inneheld det Rüssen karakteriserer som eit kritisk narrativ. Blant anna er det ein scene der sovjetiske soldatar drep tyske soldatar som har overgitt seg. Dette er ein type framstilling som undergrev ideen om at andre verdskrig var ein krig mellom «godt» og «vondt». Ved slike hendingar blir historia noko ein kan gjøre moralske dommar over. Spesielt interessant er det at det kritiske narrativet er større og meir framtrekande i den sovjetiske delen av spelet, mens det nesten ikkje er til stades i den amerikanske. Dei kritiske elementa er med på å undergrave framstillinga av Sovjetunionen som frigjørarar av Aust-Europa, og det vert rom for nokre historiske nyansar i forteljinga. Samtidig manglar forteljinga om Sambandsstatane i Stillehavet slike nyanseringar og kritiske element. Tar ein med i betraktninga at spelet har eit amerikansk opphav, kan dette indikere at det å leggje til kritiske element i forteljinga om Sambandsstatane sin krig mot Japan er noko som ville blitt kontroversielt og kunne skade dei kommersielle interessene som selskapa bak spelet har hatt.

Den siste kategorien til Rüssen er genetisk narrativ. Innanfor dette perspektivet vil den historiske perioden som spelet omhandlar, altså andre verdskrig, berre vera ein midlertidig tilstand fram mot den moderne verda. Dette kjem til ein viss grad fram i spelet, sidan andre verdskrig blir totalt separert frå perioden før og etter. For utan dette er det i liten grad nytta element frå det Rüssen definerer som eit genetisk narrativ.

Denne analysen av spelet *World at War*, ved bruk av Rüssen sin metode, har vist at spelet er prega av eit tradisjonelt narrativ, spesielt når ein tar i betraktning at det er produsert i Sambandsstatane. For amerikanske konsumentar vil dette spelet vera med på å bekrefte deira fortidsforestellingar om andre verdskrig, og bygge opp om dette bildet. Spelet bør også vurderast i samanheng med den populærkulturelle interessa for andre verdskrig som finst i Sambandsstatane. Det eksisterer ei stor mengde

moderne populærkulturelle framstillingar av andre verds- krig produsert i Sambandsstatane, der svært mange av dei inneheld eit sterkt fokus på sjølve krigshandlingane og tar utgangspunkt i individuelle soldatar sitt perspektiv. Spelet *World at War* har dermed fleire likskapstrekk med populære filmar som *Saving Privat Ryan* og tv-seriar som *Band of Brothers*. Gjennom mengda og populariteten som desse produkta har, vil det vera sannsynlig å tru at dei også har vert ein viktig formar av den amerikanske fortidsforestillinga om andre verds- krig.

Samtidig er spelet lansert på ein global marknad, og det blir difor spelt av personar med svært ulike utgangspunkt og forstillingar om krigen. Ein kan spørje seg korleis konsumentar i Tyskland, Japan og Russland tolkar forteljinga i spelet. Vil konsumentar i Japan identifisere seg med den amerikanske soldaten i spelet? Eller vil forteljinga i spelet «kollidere» med deira eiga forståing av krigen? Det kan verta vanskeleg å finna svar på desse spørsmåla, men det er grunn til å tru at spelet *World at War* framstår meir kontroversielt i andre deler av verden enn det gjer i Sam- bandsstatane.

Avslutning

Gjennom å ha nytta meg av Rüsen sin narrative metode til å analysere spelet *World at War*, vil eg meine at historiefaget her har eit godt verktøy til å kunne analysere historiebruken i dataspel. Det er samtidig rom for at andre tilnærmingar vil kunne gi oss kunnskap, men eg vil meine at fokuset bør ligge på kva bilde av fortida som blir formidla gjennom spela, framfor å undersøke «sanninga» eller objektiviteten i desse bilda.

For historiefaget vil det verte viktig å reflektere over kva metodar det har til å møte dei nye arenaene der historia vert brukt. Med dataspela sin vekst, både teknologisk og i popularitet, vil eg meine at spel er noko som i framtida vil ha potensial til å bli ein svært viktig faktor i forminga av fortidsforestillingar. Eit interessant aspekt å følge med på vidare er om Sambandsstatane sin posisjon som premissleverandør for det historiske materialet vil halde fram eller bli utfordra av andre aktørar.

Noter

1. Ars Technica (20. august 2007) *Video gaming to be twice as big as music by 2011*: <http://arstechnica.com/gaming/news/2007/08/gaming-to-surge-50-percent-in-four-years-possibly.ars>
2. Sjå blant annet tidskriftet «Game Studies»: <http://gamestudies.org/1001>, og artikkelbøkene «*First Person: New Media as Story, Performance and Game*. Wardrip-Fruin, N & Harrigan P. red.» «*Second Person: Role-Playing and Story in Games and Playable Media*. Wardrip-Fruin, N & Harrigan P. red.» og «*Third Person: Authoring and Exploring Vast Narratives*. Wardrip-Fruin, N & Harrigan P. red.»
3. Stugu, *Historie i bruk*, s. 16.
4. Rüsen, «Historical Narration: Foundation, Types, Reason», s. 10.
5. Stugu, *Historie i bruk*, s. 143.
6. Gee, «Good Video Games, the Human Mind, and Good Learning», s. 23–24.
7. Jf. White 1973, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*.
8. Rüsen, «Historical Narration: Foundation, Types, Reason», s. 10–11.
9. Aarseth, «Genre Trouble: Narrativism and the Art of Simulation», s. 47–48.
10. Rüsen, «Historical Narration: Foundation, Types, Reason», s. 12–15.
11. Kotaku.com (15. juni 2009). *Call of Duty: World At War Tops 11 Million*: <http://kotaku.com/5291547/>
12. Medietilsynet (21. april 2008) *Spillsjangre*: <http://www.medietilsynet.no/no/Tema/Dataspill/Spillsjangre/>

Litteratur- og kjeldeliste

- Aarseth, E. «Genre Trouble: Narrativism and the Art of Simulation». I: Wardrip-Fruin, N & Harrigan, P. red. *FirstPerson: New Media as Story, Performance, and Game*. s. 45–55. The MIT Press, Cambridge, 2004.
- Call of Duty: World at War (2008) For Xbox 360. Utvikler: Treyarch. Utgiver: Activision.
- Ferro, M. *The Use and Abuse of History. Or How the Past is Taught to Children*. Edition Payot & Rivages, Paris, 1981.
- Gee, J. P. «Good Video Games, the Human Mind, and Good Learning». I: Gee, J. P. red. *Good Video Games + Good Learning*. s. 22–44. Peter Lang, New York, 2007.
- Rüsen, J. «Historical Narration: Foundation, Types, Reason». I: Rüsen, J. red. *History: Narration – Interpretation – Orientation*. s. 9–20, Berghahn Books, New York, 2005.
- Stugu, O. *Historie i Bruk*. Det norske Samlaget, Oslo, 2008.
- White, H. (1973) *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973.

bøygen

0 4 / 1 0

Bøygen 4/2010 er ute i begynnelsen av desember.

Se etter damen med bart!

MANNENS
STEMME I DEN
KVINNELIGE
DISKURS.

Litterært tidsskrift
Universitetet i Oslo
22. årgang

www.bøygen.net

I dette nummeret av Bøygen tar vi for oss menn.

Vi har stilt våre bidragsyttere spørsmål som: Bør menn problematiseres slik kvinner har blitt? Kan menn være feminister? Trenger menn en egen "stemme" i litteraturen? Hvordan beskrives menn i litteraturen? Les deres tolkninger i neste nummer av Bøygen.

KIRKENS STRIDSMENN:

Geistlighet, vold og krigføring i den norske borgerkrigstiden

Sveinung K. Boye, masterstudent i historie, UiO

Som representanter for den store kirkeorganisasjonen med sete i Roma, var de geistlige, også i Norge, forventet å opptre i tråd med de universalkirkelige idealene for hvordan man skulle forholde seg til krig og blodsutgyting. Geistlige skulle ikke utgyte blod, men borgerkrigstiden (ca. 1130–1140) var en periode der mye stod på spill for den norske kirken, og den kunne ikke unngå å involvere seg. Fra et verdslig ståsted var også krig og vold på et mer lokalt nivå en akseptert måte å føre politikk på, der geistlige av stormannsfamilier kunne hevde seg. Hvordan forholdt den norske geistligheten seg til dette misforholdet mellom kirkelig ideologi og politisk rasjonell handlemåte?

«Det sømmer seg at biskoper, prester og de øvrige stridsmenn i kirken er skilt og avsondret fra verdslige stridsmenn, og de bør aldri føre strid i verden, for om de dermed utgyter blod, skal de fjernes fra kirkelige embeter.»¹ Statuttene for den norske kirkeprovinns levner, ved første øyekast, liten tvil om hvordan geistligheten skulle forholde seg til vold og krig. I siste halvdel av 1100-tallet vokste det imidlertid frem en høygeistlighet som var mer krigersk enn vi finner på noe annet punkt i norsk middelalderhistorie, men disse geistlige mistet ikke sitt embete av den grunn.

Kirkekamp og gregoriansk reformbevegelse er viktige stikkord for å beskrive den norske høygeistlighetens politiske mål og interesser i borgerkrigsperioden. Den gregorianske reformbevegelsen søkte blant annet å frigjøre kirken fra all verdslig makt, innflytelse og politikk.² Høygeistligheten må ha opplevd en spenning mellom på den ene siden å forsøke å frigjøre kirken fra alt verdslig, samtidig som de måtte involvere seg i den verdslige politikken for å få gjennomslag for disse ideene. En viktig del av den storpolitiske scenen i borgerkrigsperioden var nettopp krig, og noe måtte gi etter, enten prinsippene om en kirke som ikke involverte seg i krig og politikk, eller ambisjonene om kirkens frihet. Samtidig er det ikke gitt at det var en samlet norsk geistlighet som dro i samme retning. I hvilken grad man var opptatt av å følge kirkens normer og regler har nok variert. For noen må de universalkirkelige idealene ha vært sekundære, noe som

kan ha gjort at de handlet politisk etter verdslige normer som var i konflikt med de kirkelige, for eksempel når det gjaldt vold og krig. Dette gjør det interessant å se på hvordan geistligheten forholdt seg til spørsmålet om sin egen involvering i krigføringen og væpnede konflikter, i en tid der disse hadde en politisk nøkkelrolle. Denne artikkelen vil i hovedsak konsentrere seg om det som for den norske kirken var den mest intense perioden av borgerkrigene: fra Magnus Erlingssons kroning i 1163/4 til kong Sverres død i 1202, men jeg vil også forsøke å forklare det som ser ut som en holdningsendring på 1200-tallet.

Vold og krig i sentrum og periferi

I borgerkrigstidens Norge var det i utgangspunktet ikke nødvendig å legitimere voldsbruk i samme grad som i dag; volden var ikke enda sjaltet ut som noe på utsiden av samfunnet og som en trussel for samfunnsordenen, men var kanskje snarere en del av den. Den legitime volden var ikke forbeholdt staten og kongemakten, til tross for at det var et økende ønske fra kongemaktens side, og vold i private konflikter var også legitimt.³ Ut fra det norrøne samfunnets verdslige normer på 1100-tallet hadde altså kirkens representanter all rett til å involvere seg i væpnede konflikter. Problemet var imidlertid at kirkens ideologi ikke samsvarte med verdslige samfunnsnormer, og slo fast at den ytre handlingen å «utgyte blod» ikke var forenlig med et kirkelig embete.

Den norske geistligheten hadde imidlertid neppe noen enhetlig oppfattelse av hvordan den skulle forholde seg til vold og krig på det praktiske planet. Antropologisk orienterte middelalderhistorikere, i Norge kanskje særlig Hans Jacob Orning, har pekt på hvordan sentralmaktens ideologi og periferiens praksis var to forskjellige ting.⁴ Kongens absolutte lover var ikke de eneste retningslinjene i lokalsamfunnene, der man hadde sine egne oppfatninger av hvordan ting skulle gjøres, og sin egen sosiale logikk. Erling Sandmo har lignende vist hvordan det til ut på 1600-tallet ikke var samsvar mellom sentralmaktens og lokalsamfunnenes oppfatning av hva vold *var* og hva den *betydde*, og at dette gjorde at sentralmaktens absolutte lover slett ikke var så absolutte når voldssakene skulle avgjøres på de lokale tingene.⁵ Selv sentralmaktens representanter måtte forholde seg pragmatisk til lokalsamfunnenes forestillinger og logikk for å fungere der.

Jeg tror det er viktig å anerkjenne at det skjeve forholdet mellom sentrum og periferi også kan ha gjort seg gjeldende innenfor kirkeorganisasjonen, og det er rimelig å anta at i hvert fall deler av den norske geistligheten hadde forestillinger om vold og krig som i praksis hadde like mye til felles med de verdslige, kanskje delvis lokale voldsdiskursene, som med den kirkelige ideologien. De har nok i hvert fall måttet forholde seg pragmatisk til lokale forestillinger for å kunne fungere i lokalsamfunnene, og generelt til verdslige forestillinger for å fungere i det verdslige samfunnet.

Den norske kirken og borgerkrigene

I nyere middelalderforskning er det blitt stadig vanligere å fokusere på samarbeidet mellom kirke- og kongemakt, og ikke som tidligere på motsetningene mellom dem.⁶ Da Sigurd Jorsalfares død i 1130 utløste om lag 100 år med borgerkrig oppstod imidlertid en politisk situasjon der kirken kunne samarbeide med et kongsemne og hans fraksjon, og rivalisere med et annet. Den norske kirkeprovinsens overhode, erkebiskopen Øystein Erlendsson, stilte seg bak Erling Skakke og sønnen Magnus Erlingsson da han kronet sistnevnte til konge i 1163/4. Det følgende samarbeidet mellom Øystein, Erling og etter hvert Magnus ga, til tross for at det også var gnisninger, gode muligheter for kirken til å gjennomføre mye av sitt reformprogram. Med Magnus Erlingssons kroningsed benyttet erkebiskop Øystein, med den norske historikeren Erik Gunnes' ord, «anledningen til å forplikte det nye kongedømmet på en ideologi, et program i beste reformkirkelige ånd.»⁷ Øystein og kirkens ledende menn tenkte seg åpenbart et omfattende samarbeid med kongedømmet.⁸ Med denne bakgrunnen er det lett å leve seg inn i kirkens interesse for å beholde Magnus Erlingsson på den norske tronen, og dens trang til å involvere seg da Sverre og hans birkebeinere truet det den var i ferd med å bygge opp.

Hellig krigføring

Kirkeorganisasjonen hadde et komplekst forhold til krigføring; den var i utgangspunktet negativt innstilt til krig og vold, men ikke i alle sammenhenger. I prekenamlingen *Gamal norsk homiliebok*, fra ca. 1200, kommer dette eksplisitt fram. Det oppfordres til å være fredlig, men samtidig legges det til at «[d]enne fred skal ein halda med deim som er gode og heldt Guds bodord, men ikkje med deim som gjer vondt, eller er usesdame, – dei som hev fred seg imillom i syndene sine.»⁹ Geistlige ble imidlertid forventet å ha et annet forhold til krig enn andre, og dette ga seg blant annet utslag i at de var fritatt fra å delta i leidangen, kongens militærtjeneste.¹⁰

I den store juristen Gratians lovsamling av kanonisk rett, *Decretum*, som ble de ledende teologisk-juridiske retningslinjene for den katolske kirken på 1100-tallet, blir det argumentert for at geistlige skal avstå fra enhver bruk av våpen. Gratian viser til at Jesus hadde forbudt Peter å bruke sverdet sitt for å forsvare ham, og derfor skulle geistligheten kun bevæpne seg med «the spiritual sword of the word of God».¹¹ Men til tross for at geistlige, i følge Gratian, ikke selv skulle bruke våpen, kunne de oppfordre andre til å forsvare kirken militært og å angripe Guds fiender.¹² Korstogene er et godt eksempel på disse retningslinjene i praksis (til tross for at det første korstoget ble initiert før Gratians *Decretum*): Kirken stod bak en fordømmelse av de fleste former for krigføring, men samtidig lovet den paradiset til dem som «tok opp korset» og sluttet seg til korstogene. De geistliges rolle i korstogene var imidlertid i utgangspunktet å rekruttere og å gjennomføre religiøse tjenester under reisen; de skulle ikke delta aktivt i krigføringen.¹³

Hvorvidt den norske geistligheten var interessert i de kirkelige idealene fra kontinentet er en annen sak. De geografiske avstandene gjorde det vanskelig for paven og hans nærmeste representanter å følge med på hva man foretok seg i Norge. Norge lå heller ikke bare geografisk i periferien av det kristne området; de norske geistlige var også i mindre grad enn sine kolleger på kontinentet utdannet ved Europas ledende læringsentre, og dette kan ha gjort dem mindre mottakelige for teologisk og juridisk teori fra europeiske intellektuelle.¹⁴ Flere av periodens ledende geistlige hadde imidlertid god europeisk utdanning. Dette gjaldt i hvert fall erkebiskopene Øystein Erlendsson (erkebiskop 1158/59–1188) og Eirik Ivarsson (erkebiskop 1188–1213) som hadde sin utdanning fra et av de aller fremste læringsentrene, St. Victor-klosteret i Paris, og på grunn av Norges spesielle situasjon ser pavene ut til å ha gitt de norske erkebiskopene et spesielt ansvar og spesielle fullmakter for å holde kontroll på kirkens representanter i sin egen kirkeprovins.¹⁵

Det er liten tvil om at de høyt utdannede erkebiskopene Øystein og Eirik var oppriktig opptatt av at den norske

kirkeprovinsen skulle styres etter de universalkirkelige idealene, men de ser også ut til å ha tatt seg friheter ved å tilpasse dem til de lokale forholdene i Norge. Gratians *Decretum* ble den store premissleverandøren for erkebiskop Øysteins lover og statutter, som ble retningslinjene for kirkeprovinsen. Statuttene for den norske kirkeprovinsen, *Canones Nidarosiensis*, ble trolig utviklet av Øystein i tiden rundt kroningen av Magnus Erlingsson (1163/4).¹⁶ De er tydelig influert av Gratian og hans kanoniske rett. Spørsmålet om geistliges deltakelse i krig behandles også, og den overordnede reglen er at de ikke skulle involveres i den slags. Straffen for dem som motsatte seg dette var avsettelse fra det kirkelige embetet.¹⁷ Likevel heter det også at

[...] biskopene, abbedene og de øvrige geistlige i de enkelte bispebyer, byer og bygder på alle måter skal oppfordre det folk som er dem overgitt, til å legge vinn og kjempe mandig mot ekskommuniserte og fredsforstyrre, idet de samtidig minner dem om at dersom de dør i troen til vern for freden og fedrelandets frelse, skal de vinne himlenes rike.¹⁸

Dette ligger nær Gratian og korstogspraksisen, men passasjen røper også at det er en lokal variant. At alle som falt innenfor kategoriene «fredsforstyrre» og «ekskommuniserte» direkte gjorde seg til legitime mål for hellig krig, må sees i sammenheng med den norske borgerkrigs-situasjonen.¹⁹ Det gjorde at kirken kunne involvere seg militært i borgerkrigen og forsvare sine interesser og den kongen som passet dem best, på denne tiden Magnus Erlingsson. Et annet eksempel på at statuttene er tilpasset de norske borgerkrigsforholdene er at Gratians lovbok krevet at kirkens representanter skulle be paven om lov til å støtte en krig, selv der den ble oppfattet som ”rettferdig”. Erkebiskop Øysteins statutter nevner imidlertid ikke noe om dette.²⁰ Slik modifiserte Øystein kirkelige regler og normer på en pragmatisk måte, og skreddersydde statuttene til den politiske situasjonen i Norge.

Passasjen som ga geistligheten mulighet til å mobilisere folket til hellig krig forble ikke en ubrukt klausul. *Sverres saga* forteller at erkebiskop Øystein selv brukte mulighetene hans egne statutter ga ham til å mobilisere motstanden mot kong Sverre. Det kommer frem i «fredsforstyrre» Sverres gravtale til erkefjenden Erling Skakke at Øystein hadde lovet paradiset til alle som falt på Erlings side.²¹ Fordi dette ligger så tett på erkebiskopens egne statutter, er det all grunn til å tro at det stemmer. Tidligere i sagaen hevdes det også at Øystein hadde mant byfolkene i Trondheim til motstand mot Sverre og birkebeinerne, og stilt både sine egne skip og huskarer til disposisjon. Denne gangen hadde imidlertid ikke mobiliseringen, slik den fremstilles i *Sverres saga*, noen religiøs retorikk eller teori bak seg. Isteden appellerte Øystein til bymennene

ved å hevde at Sverres hær var mindre enn man skulle tro, og sa videre at «[d]et er ingen grunn for bønder og kjøpmenn til å gi opp klær eller gods til slike tjuver og kjeltringer som Sverre har rasket sammen.»²² Hva erkebiskopen i virkeligheten sa, er umulig å vite.

Til tross for at det å sette merkelappen «hellig krig» på borgerkrigs konflikten ikke nødvendigvis gjorde det mulig for geistligheten fysisk å delta i krigshandlinger, var det likevel i stor grad en løsning på problemet: Nå kunne kirkekampen også støttes militært. Det blir også stadig klarere når vi undersøker hvor man kom til å trekke grensen mellom direkte og indirekte involvering i krigføringen. Kildene indikerer at i hvert fall noen av biskopene hadde en slags hird, eller krigerfølge. *Sverres saga* skildrer dette som ett av stridspunktene mellom kong Sverre og erkebiskop Eirik. Diskusjonen stod om Eiriks følge, bestående av 90 væpnede menn, som han hadde med seg i en «20-roms snekke». Sverre syntes dette følget var umånerlig stort, og mente, i følge sagaen, at erkebiskopen burde greie seg med 30 menn.²³ Han mintes at

[...] vi [birkebeinerne] syntes dette samme skipet var ganske kraftig bemannet da erkebiskopen lot legge mot oss under Hatthammeren. Slik var det i Bergen også. Da vi angrep skipene var erkebiskopens skip raskere til å gripe til våpen og sloss mot oss enn selve kongssveiten.²⁴

Det var erkebiskop Øystein som hadde sendt sine menn mot kong Sverre ved Hatthammeren i 1178, men Eirik hadde også noen år senere tvunget Sverre og birkebeinerne på flukt nordover, den gangen som biskop i Stavanger.²⁵ Å kommandere sitt krigerfølge og sine skip til kamp virker altså å ha vært helt uproblematisk, trolig ut fra en beleilig tolkning av de rammene som var gitt av blant andre Gratian og erkebiskop Øystein. Sverre var etter all sannsynlighet bannlyst fra et tidlig tidspunkt, og i kirkens øyne var han absolutt en «fredsforstyrre». Dermed var han også åpenbart et legitimt mål for hellig krig.

Mitra og stav, ställue og sverd: Nikolas Arnesson

Oslobiskopen Nikolas Arnesson fremstår for oss i dag som den mest krigerske av de norske biskopene. Spesielt krigersk virker han fordi de narrative kildene omtaler ham som en fysisk deltaker i de militære kampene mot kong Sverre. Slik føyer han seg ikke pent inn i det bildet jeg har malt av høygeistlighetens måte å føre krig på. Det problematiske er at det ikke finnes noen kilder som tyder på at Nikolas ble advart eller straffet av paven eller erkebiskopen for sin krigsdeltakelse, slik statuttene dikterer.

Nikolas var av en av landets fornemste ætter; sønn av lendmannen Arne på Stårheim og kong Harald Gilles

enke, den svenske prinsessen Ingvild Rangvaldsdatter.²⁶ Før han ble biskop var Nikolas nært tilknyttet Magnus Erlingsson som sveitehøvding (en militær lederposisjon) i hans hær, og han var trolig en dyktig hærfører. Med andre ord må han ha visst hva det ville si å være stormann og han visste garantert hva det ville si å føre krig, også før han ble biskop. I sitt kirkelige embete skulle han vise seg å bli en plage for Sverre, blant annet ved å være med å reise baglerflokken mot ham og å fungere som dens viktigste leder.

Sverres saga indikerer at Nikolas' befatning med krigføring ikke bare var ureglementert ifølge *Canones Nidarosiensis*, men også at det var en uvanlig rolle for en biskop. Sagaen forteller at da Nikolas ønsket å bøte på Sverres skepsis til å la ham velge til biskop, appellerte han til hans kone, Margrete. Hun overtalte Sverre til å la Nikolas velge, og et av argumentene hun brukte overfor sin mann, var at Nikolas neppe ville vise ham noen utroskap «om han la ned våpnene og ble en kirkens mann.»²⁷ Etter dette gikk Sverre motvillig med på å godta Nikolas' bispeutnevning, men kunne allerede på dette tidspunktet spå at det var noe han kom til å angre på. Episoden er, slik den fremstår i *Sverres saga*, åpenbart konstruert, men forfatteren ville neppe skrevet om en forventning om pasifisering dersom bispeembetet vanligvis var tett forbundet med aktiv deltakelse i krigføring. Likevel skildres Nikolas som en ivrig deltaker og hærfører i militære aksjoner mot birkebeinerne.

I sagaen får altså Sverre rett i sin spådom om anger; som biskop er Nikolas' beskjed til ham klar: «Nå har jeg den mitra og stav som jeg skal bære etter pavens bud, og det er stållue og sverd. Disse skal jeg bære til du er drept eller drevet bort fra landet.»²⁸ Han går foran i kampen mot Sverre og er selv med direkte i krigshandlingene. Det merkelige er at hans befatning med krig aldri, etter det vi vet, fikk konsekvenser for ham fra høyere geistlig hold. *Canones Nidarosiensis* sier eksplisitt at man som biskop ikke skal krige, og at man selv i en «rettferdig» krig bare skal oppfordre andre til kamp, ikke delta selv. I tillegg var det, i følge *Sverres saga*, ikke bare slik at Nikolas oppfordret til kamp mot kong Sverre, han *tvang* også andre geistlige til å slåss på baglernes side: «Siden gikk biskop Nikolas og hans folk til Elgeseter og tvang prioren og kannikene til å slåss sammen med dem, ellers ville han brenne stedet.»²⁹

Sverres saga maler et usympatisk bilde av oslobiskopen, og det er nok nyttig å spørre seg om Nikolas' krigføring i sagaen gjenspeiler hans egentlige rolle i de militære kampene, eller om det i virkeligheten er et litterært eller propagandamessig virkemiddel for å male ham som en mer fullkommen antagonist. Når Nikolas går i spissen med fakkelen i forbindelse med baglernes nedbrenning av Bergen, og deretter jages av birkebeinerne så han mister

bispelua, virker det nesten for godt til å være sant. Situasjonen er naturligvis dramatisert, men i hvor stor grad? Er Nikolas' direkte involvering bare oppspinn? Når han sier at han bærer sin stållue og sitt sverd «etter pavens bud» virker dette i hvert fall å stemme dårlig med de bevarte brevene vi har fra korrespondansen mellom paver og norske erkebiskoper. Mange av brevene som er sendt fra pavene slår fast at geistlige som driver krig *må* straffes med avsetting fra embetet, helt i tråd med *Canones Nidarosiensis*.³⁰

Vi kan likevel ikke slutte fra dette at Nikolas ikke kan ha deltatt fysisk i krigføringen. Med hans erfaring som sveitehøvding i Magnus Erlingssons hær, og hans rolle som lederskikkelse, vil han ha vært en nyttig mann å ha på slagmarken, både for baglere og den norske kirken. Derfor er det mulig at erkebiskopen og paven, i en presset situasjon, lot regelbruddet passere. Selv om det er liten tvil om at Nikolas er gjort til en skurk i *Sverres saga*, må det sannsynligvis ha vært grenser for hvor mye historien om ham kunne skrives om så kort tid etter hendelsene. Nikolas rolle som baglerhøvding minner mer om rollen til «bandelederne» kong Sverre og Erling Skakke, enn om den vanlige biskopsrollen. Slik jeg ser det, gjelder dette måten han er fremstilt både i *Sverres saga* og *Baglersagaene*.³¹ Han virker dermed nesten mer som en verdslig leder, noe som vil gi ham en naturlig militær lederrolle, enn som en biskop. Nikolas' funksjon i baglerflokken kan riktignok også diskuteres kildekritisk.³²

Holdningsendring eller normsett i konkurranse?

Gjennom 1200-tallet skjedde det tilsynelatende en geistlig holdningsendring i forholdet til krig. I de narrative kildene virker biskopene å være langt mindre krigerske utover på 1200-tallet, og de virker i en helt annen grad å ivre etter å skape fred og forlik. I det hele tatt er den mest intense perioden av borgerkrigene, konflikten med kong Sverre, i en særstilling, og vi opplever ikke den samme krigshissige høygeistligheten noen gang, verken før eller senere i norsk middelalderhistorie. Er dette et uttrykk for kirkelige krigs- og voldsholdninger i endring, eller er det snarere en forskyvning i forholdet mellom ulike normsett, frembrakt av helt spesielle politiske situasjoner?

Den norske historikeren Arnved Nedkvitne har diskutert i hvilken grad middelalderens mennesker respekterte kirkens normer, også i situasjoner der disse gikk på tvers av hva som var rasjonelt, politisk og materielt. Han ser hvordan stormennene levde med et krysspess mellom religiøse og sekulære normer. Etter å ha studert hvordan kirkeasylet på Island ble overholdt og ignorert i ulike situasjoner, konkluderer han med at det var vanlig at en respekterte kirkens normer dersom det ikke var for mye å tape på det. I viktige situasjoner var det imidlertid ofte

politiske vurderinger, og ikke religiøse normer som bestemte hvordan aktørene skulle handle.³³ Nedkvitne ser kirkens fredsnormer i direkte konflikt med samfunnssystemet og de politiske normene på Island, der feider, drap og krigerære var viktige elementer. Han mener at siden den kirkelige ideologien var i konflikt med materielle og politiske interesser, godtok lekfolkene den bare på normplanet, og praktiserte den bare dersom det var lite som stod på spill.³⁴

Krysspresset mellom ulike normsett var neppe spesielt for de verdslige stormennene, men må åpenbart også ha vært en problemstilling for de geistlige, som i noen situasjoner må ha kjent på motsetningene mellom kirkelige idealer, verdslige normer og politisk rasjonell handlemåte. Et eksempel er forholdet til gaveutvekslingen, som var en rotfestet del av middelaldersamfunnet. Utveksling av gaver hadde et kulturelt meningsinnhold som gjorde det ensbetydende med å skape og opprettholde «vennskap», som på det øverste nivået best kan betraktes som politiske forbindelser. Med den norske høygeistligheten og paven imot seg trengte kong Sverre geistlige støttespillere og begynte å sende gaver til erkebiskopen av Canterbury. Sett fra et kirkelig synspunkt skulle selvfølgelig ikke erkebiskopen ta imot gaver fra en bannlyst konge, men plikten til å ta imot gaver var så grunnfestet i de verdslige samfunnsnormene at erkebiskopen ble satt i en vanskelig posisjon. Han ser ut til å ha latt samfunnsnormene få forrang framfor de kirkelige retningslinjene, og paven ble nødt til å sende ham et brev med kraftig refs og trusler om at han ville bli bannlyst dersom kontakten med Sverre ikke opphørte.³⁵

Hvordan forholdet mellom verdslige og kirkelige normer ble påvirket av den politiske situasjonen er den islandske biskopen Gudmund Arason et eksempel på. *Håkon Håkonssons saga* forteller hvordan biskop Gudmund, under et norgesbesøk i 1220-årene, refset Skule jarl for å ha latt drepe Andres Torsteinsson.³⁶ Tilbake på Island stod imidlertid biskopen i en rekke alvorlige politiske konflikter, og ansikt til ansikt med den politiske situasjonen og den politiske kulturen han virket under, var han en av de mest militært ivrige biskopene vi kjenner fra det norrøne området.³⁷

Med dette i bakhodet virker det rimelig å se den voldsomme oppblomstringen av en krigersk høygeistlighet i siste halvdel av 1100-tallet, og dens retur til en mer pasifisert tilstand på 1200-tallet, mer som uttrykk for pragmatiske svar på den politiske situasjonen, enn en dyptgripende geistlig holdningsendring. Borgerkrigstiden var en tid da den norske kirken måtte involvere seg for å få gjennomslag for sine ideer, hvilket også betydde å engasjere seg militært. Det var en tid der den hadde mye å vinne og mye å tape, og derfor justerte den og omtolket sine normer og sitt handlingsrom nok til å kunne involvere seg, slik for eksempel erkebiskop Øystein gjorde da han lagde

statutter som var skreddersydd til den politiske situasjonen i Norge. Symptomatisk er det nok også at det var i perioden da forholdet mellom den norske kirken og kong Sverre var aller kjøligst, at biskop Nikolas ser ut til å ha hatt muligheten til å bøye de kirkelige idealene aller mest, og antakelig selv delta som hærfører i kampene. Forholdet mellom kirkelige og politiske normer var forskjøvet i sistnevntes favør. Det var for mye å tape på å følge de kirkelige idealene i sin reneste form.

På 1200-tallet var imidlertid situasjonen en annen: Spørsmålet om hvem som skulle sitte på den norske tronen var avklart og det var i hvert fall en viss grad av statsutvikling. Det var ikke lenger like mye å vinne på å engasjere seg militært og derfor gikk høygeistligheten tilbake til å forkynne og praktisere de kristne fredsidealene. Man kan innvende at kongemakten og kirken greide å få gjennomslag for en fredlig hoffkultur i løpet av 1200-tallet, som var sosialt distingverende og basert på religiøse normer.³⁸ Likevel må også dette sees i sammenheng med en ny og mer stabil politisk situasjon. De religiøse fredsidealene var i stor grad de samme utover på 1200-tallet som de hadde vært i kong Sverres tid, men den politiske situasjonen var da slik at de ikke kunne dyrkes på samme måte.

Avslutning

Selv om kirkens representanter nok måtte forholde seg tydeligere enn andre til den kirkelige volds- og krigs-skepsisen, måtte de også forholde seg til verdslige normer og måter å oppnå politiske resultater på. Dette viste seg trolig lokalt, men også på den storpolitiske scenen under borgerkrigene. Løsningen på problemet ble i stor grad en pragmatisk omdefinering av reglene for hva man som geistlig kunne, og ikke kunne gjøre, og at man opererte i smutthull i de kirkelige retningslinjene. Geistlighetens krigshissighet virker, på samme måte som resten av samfunnets, å være preget av den politiske situasjonen, og det er i den tiden mest står på spill at den norske kirken, med Nikolas Arnesson i spissen, tar seg størst friheter. Slik blir det mulig å forklare oppblomstringen av en krigshissig høygeistlighet i siste halvdel av 1100-tallet, og dens pasifisering på 1200-tallet.

Samtidig var ikke kirkens syn på krigføring *bare* et hinder for den norske geistligheten. Den kirkelige forestillingen om hellig krig kunne benyttes for å mobilisere folket til kampen mot kong Sverre. Den gjorde det mulig å love paradiset til dem som falt på deres side, og var derfor et nyttig våpen i konflikten. Dessuten gjorde høygeistlighetens krigerfølger det mulig for dem å delta militært i konflikten med kong Sverre og birkebeinerne, og i allianse med hæren til for eksempel Magnus Erlingsson, kunne de være tungen på vektskålen. Dette var med på å gjøre konflikten med den norske kirken til et av de vanskeligste hindrene i Sverres kamp om å bli Norges eneste konge.

Noter

1. Canones for den norske kirkeprovins 2.
2. Sigurdsson, *Norsk historie 800–1300*, s. 115. I denne teksten er ikke begrepet «politikk» nødvendigvis knyttet opp mot noe som har med staten å gjøre. Mangelen på skille mellom offentlig og privat sfære, og at det i liten grad var politiske institusjoner gjør det nødvendig å benytte seg av en vid definisjon på hva politikk er. Om man skal kalle noe politikk eller ikke i forstatlige samfunn, kan f. eks være basert på en kvantitativ vurdering av partene i en konflikt og ressursene som kan mobiliseres. Se f.eks. Bagge, «Det politiske menneske og det forstatlige samfunn».
3. Orning, «Vold og statsdannelse i Norge på 1200-tallet: sivilisering?», s. 33.
4. Se f.eks. Orning, «Det rettsantropologiske perspektivet og staten: konfliktløsning og byråkratisering i høymiddelalderen».
5. Sandmo, *Voldssamfunnets undergang*.
6. Bagge, «Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153–1214», s. 64.
7. Gunnes, *Erkebiskop Øystein*, s. 109.
8. Gunnes, *Erkebiskop Øystein*, s. 111.
9. *Gamal norsk homiliebok*, s. 11–12.
10. Gunnes, *Erkebiskop Øystein*, s. 144.
11. Russell, *The Just War in the Middle Ages*, s. 77.
12. Russell, *The Just War in the Middle Ages*, s. 78.
13. Lloyd, «The Crusading Movement, 1096–1274», s. 44, 50.
14. Perron, «'Ius Metropoliticum' on the Norwegian Periphery from Nicholas Breakspear to William of Sabina», s. 8.
15. Perron, «'Ius Metropoliticum' on the Norwegian Periphery from Nicholas Breakspear to William of Sabina».
16. Bagge, «Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153–1214», s. 56–8. Gunnes, «Erkebiskop Øystein som lovgiver».
17. Canones for den norske kirkeprovins 2. Se det innledende utdraget.
18. Canones for den norske kirkeprovins 2.
19. Gunnes, *Erkebiskop Øystein*, s. 145.
20. Gunnes, *Erkebiskop Øystein*, s. 147.
21. *Sverres saga*, s. 52.
22. *Sverres saga*, s. 38.
23. I følge den gamle lovboen kunne biskopen kun ha med seg 30 mann, hvorav 12 kunne være væpnede. Det interessante er at Eirik's følge også var vesentlig større enn det kanonisk lov ga han rett til etter bestemmelsene fra Lateralkonsilet i 1179 (Kolsrud, *Noregs Kyrkjesoga I*, s. 226).
24. *Sverres saga*, s. 150.
25. Gunnes, *Erkebiskop Øystein*, s. 146.
26. Sigurdsson, *Det norrøne samfunnet*, s. 172.
27. *Sverres saga*, s. 144.
28. *Sverres saga*, s. 166.
29. *Sverres saga*, s. 202.
30. Se f.eks. DN II nr. 1, DN VI nr. 8, DN VI nr. 11.
31. For mer om rollen som bandleder, se Bagge, *From Gang Leader to the Lords Anointed*.
32. Dette er blitt gjort i Vigrestad, *Baglernes organisering 1196–1202*.
33. Nedkvitne, «Det religiøse middelaldermenneskets rasjonalitet», s. 244–5.
34. Nedkvitne, «Det religiøse middelaldermenneskets rasjonalitet», s. 245.
35. Sigurdsson, *Den vennlig vikingen*, s. 96.
36. *Håkon Håkonssons saga*, s. 111.
37. Sigurdsson, *Det norrøne samfunnet*, s. 172–3.
38. Nedkvitne, «Det religiøse middelaldermenneskets rasjonalitet», s. 245.

Litteratur- og kildeliste

- Bagge, Sverre. «Det politiske menneske og det forstatlige samfunn». I *Historisk tidsskrift* 2 1989, s. 227–245.
- Bagge, Sverre. *From Gang Leader to the Lords Anointed: Kingship in Sverrirs saga and Hákonar saga Hákonarsonar*. Odense University Press, Odense, 1996.
- Bagge, Sverre. «Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153–1214». I *Ecclesia Nidarosensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirken og Nidarosprovinsenes historie*, red. av Steinar Imsen, 51–80. Tapir Akademisk Forlag, Trondheim, 2003.
- «Canones for den norske kirkeprovins, [Nidaros? 1152–80]». I *Norske middelalderdokumenter*, red. av Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal og Knut Helle. Universitetsforlaget, Bergen, 1973.
- DN: *Diplomatarium Norvegicum*. Dokumentasjonsprosjektet. 9. sept. 2010. http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html
- Gamal norsk homiliebok*. Oversatt av Harald Hope. Norsk Bokreidingslag, Bergen, 1972.
- Gunnes, Erik. «Erkebiskop Øystein som lovgiver». I *Nye middelalderstudier: Kongedømme, kirke, stat*, red. av Claus Krag og Jørn Sandnes, 94–109. Universitetsforlaget, Oslo, 1995 [1983].
- Gunnes, Erik. *Erkebiskop Øystein: Statsmann og kirkebygger*. Aschehoug & Co., Oslo, 1996.
- Kolsrud, Oluf. *Noregs Kyrkjesoga I. Millomalderen*. Aschehoug, Oslo, 1958.
- Lloyd, Simon. «The Crusading Movement, 1096–1274». I *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, red. av Jonathan Riley-Smith, 34–65. Oxford University Press, Oxford, 1995.
- Nedkvitne, Arnved. «Det religiøse middelaldermenneskets rasjonalitet». I *Holmgang. Om førmoderne samfunn: Festskrift til Kåre Lundén*, red. av Anne Eidsfeldt, Knut Kjeldstadli, Hanne Monclair, Per G. Norseng, Hans Jacob Orning og Gunnar I. Pettersen, 243–251. Tid og Tanke/4. Historisk institutt, Universitetet i Oslo, Oslo, 2000.
- Orning, Hans Jacob. «Vold og statsdannelse i Norge på 1200-tallet: sivilisering?». I *Norbert Elias: en sosiolog for historikere?*, red. av Tor Egil Forland, 31–42. Tid og Tanke. Historisk institutt, Universitetet i Oslo, Oslo, 1997.
- Orning, Hans Jacob. «Det rettsantropologiske perspektivet og staten: konfliktløsning og byråkratisering i høymiddelalderen». I *Gaver, ritualer, konflikter: et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalder*, red. av Hans Jacob Orning, Kim Esmark og Lars Hermanson, 251–291. Unipub, Oslo, 2010.
- Perron, Anthony. «'Ius Metropoliticum' on the Norwegian Periphery from Nicholas Breakspear to William of Sabina». Manuskript.
- Russell, Frederick H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge University Press, Cambridge, 1975.
- Sandmo, Erling. *Voldssamfunnets undergang: Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. Universitetsforlaget, Oslo, 1999.
- Sigurdsson, Jón Vidar. *Den vennlige vikingen: Vennskapets makt i Norge og på Island 900–1300*. Pax forlag A/S, Oslo, 2010.
- Sigurdsson, Jón Vidar. *Det norrøne samfunnet: Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Pax forlag A/S, Oslo, 2008.
- Sigurdsson, Jón Vidar. *Norsk historie 800–1300: Frå høvdingmakt til konge og kyrkjemakt*. Oslo: Det Norske Samlaget, 1999.
- Sverres saga*. Oversatt av Dag Gundersen. Norges nasjonallitteratur 1. Gyldendal Norsk Forlag, 1996.
- Tordsson, Sturla. *Håkon Håkonssons saga*. Oversatt av Anne Holtmark. Aschehoug, Oslo, 2008.
- Vigrestad, Øystein. *Baglernes organisering 1196–1202: En analyse av tendensen i birkebeinertradisjonen*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2009.

Var Aftenposten på jødernes side etter Krystallnatten?

Lena Nyman, bachelor i historie, UiO

Natt til 10. november 1938 ble det i Tyskland utført omfattende voldshandlinger mot jøder og jødisk eiendom. Mengder av glasskår fra knuste vindusruter i jødiskeide butikker preget bybildet dagen etter og natten ble derfor vist til som Krystallnatten. Det oppgis at 91 jøder ble drept, 267 synagoger ble brent ned, og et stort antall jødiske varehus, forretninger, bolighus og kirkegårder ble utsatt for omfattende ødeleggelse denne natten.¹ I denne artikkelen skal vi se nærmere på hvordan Aftenposten reagerte på voldshandlingene og ødeleggelsene i dagene som fulgte etter hendelsene ble gjort kjent.

Innledning

Aftenposten feirer 150 år og 14. mai 2010 inneholdt avisen en gjennomgang av Aftenpostens historie. Artikkelen «På feil side under krigen» tar for seg støtten til Hitler i mellomkrigstiden og avisens tid som naziavis under andre verdenskrig. I artikkelen blir det hevdet at Aftenposten «tok skarpt avstand da jødeforfølgelsene utartet til et blodbad under Krystallnatten mellom 9. og 10. november 1938».² Målsetningen i denne teksten er å finne ut om Aftenposten tok klar avstand fra tyskernes handlinger Krystallnatten. Dette vil jeg gjøre ved å sammenligne Aftenposten med det svært antisemittiske og rasistiske tidsskriftet *Ragnarokk*. Ut fra denne sammenligningen vil jeg undersøke om Aftenpostens artikler om Krystallnatten avslører antisemittiske holdninger (som i *Ragnarokk*) etter Krystallnattens store overgrep. De fire artiklene som brukes som grunnlag er skrevet av sentrale personer innenfor sitt miljø, og deres rolle i tilknytning til sin avis vil også belyses. Hovedsakelig vil jeg sammenligne mulig jødefiendtlig eller tyskvennlig språkbruk i de fire artiklene. Jeg vil også kommentere noen andre lederartikler og korrespondentartikler i Aftenposten som handlet om Krystallnatten.

Begrepet antisemittisme

Den anerkjente antisemittismeforskeren Helen Fein har definert antisemittisme på en måte som omfatter det meste:

en vedvarende latent struktur av fiendtlige forestillinger om jøder som et kollektiv, men som på et individuelt plan blir manifestert som holdninger, i kulturen som myter, ideologi, folklore og billedspråk, og i handlinger – sosial eller juridisk diskriminering, politisk mobilisering mot jødene, og kollektiv eller statlig vold - og som resulterer i og/eller har til hensikt å fjerne, forvise eller ødelegge jødene som jøder.³

Denne definisjonen ligger til grunn for analysen av artiklene. I boken *Jødehat, Antisemittismens historie fra antikken til i dag*⁴ blir det satt fokus på at «jødespørsmålet» er konstruert og at antisemittismen gjerne tilpasser seg den situasjon hvor den blir brukt. «Jødespørsmålet» blir dermed et spørsmål om majoritetssamfunnets problemer og det blir viktig å analysere antisemittisme ut fra det konkrete samfunn og de konkrete forhold hvor man finner den.⁵

Ragnarokk i mellomkrigstiden

Hans S. Jacobsen var den eldre, udiskutable lederskikkelsen i kretsen rundt *Ragnarokk* og hans oppfatninger var sentrale for tidsskriftet. I 1933 ble Jacobsen medlem av NS, men meldte seg ut igjen i 1935. Jacobsen var mer radikal når det kom til rasespørsmål og sosialisme. Alt «rasefremmed tankegods»⁶ måtte bort, til slutt også kristendommen. Kristendommen gikk imot nasjonalsosia-

lismens ånd ved å forherlige det svake. Jacobsen [og Ragnarokk] mente isteden at et individualistisk og kraftfullt hedenskap var den beste veien for å oppnå et sunt folk.

Ragnarokk-kretsen oppstår etter splid innad i NS

NS var delt i sin oppfatning om man skulle gå inn for kristendom eller hedenskap. Partiet Nasjonal samling med Quisling i spissen valgte å beholde sin kristne profil, noe som tilhengerne av det hedenske vanskelig kunne godta. Noen av dem som gikk inn for nyhedenskap samlet seg rundt Jacobsen. De var ikke mange, men sikre på at rasetanken snart ville slå igjennom, særlig med tanke på utviklingen i Tyskland. Noen av disse fortsatte i NS, men man ville kjempe videre for egne synspunkter innad i organisasjonen. I 1935 ble tidsskriftet *Ragnarokk* grunnlagt. *Ragnarokk* var ikke et forsøk på å konkurrere med NS, men mer et forsøk på å prøve å radikalisere NS fra sidelinjen. Det som sto sentralt var rasisme, antisemitisme og kritikk av kristendommen. Den kristne fløyen av NS sto for en kraftig kritikk av tidsskriftet, men det ble raskt en suksess blant radikale nasjonalister. Form og innhold holdt en høy standard og Jacobsen hadde mange kontakter i Norge og Tyskland. Allerede fra begynnelsen fantes det altså flere kjente bidragsytere til tidsskriftet.⁷

Aftenposten i mellomkrigstiden

I sine første år var *Aftenposten* politisk nøytral, men fikk en konservativ profil fra slutten av 1880 som den har beholdt frem til i dag. Avisen blir gjerne karakterisert som uavhengig konservativ.⁸ Historiker Gunnar Christie Wasberg ga i 1960 ut *Aftenposten i 100 år* som omhandlet avisens tid frem til da. Enda han skrev i forordet at han ville prøve å gi en «mest mulig saklig fremstilling» så er det viktig å huske på at han fikk oppdraget om å skrive boken av *Aftenposten* og at boken er skrevet kort tid etter krigen, så han utforsket nok ikke så gjerne de mindre positive sidene ved avisen. Han var ganske vag i sin behandling av mellomkrigstiden, og skrev litt kryptisk at «Mellomkrigstiden er kanskje ikke noe storslagent avsnitt i vår historie».⁹ Wasberg kommer med flere relevante opplysninger. Han skriver at *Aftenposten* i mellomkrigstiden ikke var avhengig av et parti, men at avisen enda stort sett har støttet opp om den politiske linjen til Høyre. Johs. Nesse ble politisk redaktør fra 1928 (han ble avsatt i begynnelsen av krigen, men kom tilbake i 1945) og var, ifølge Wasberg, et av de store navnene i *Aftenposten* frem til sin død i 1948.¹⁰ Nesse var motstander av diktatur i alle former og tilhenger av demokrati og liberalisme. Wasberg skriver videre at *Aftenpostens* reaksjon på Hitlers maktovertakelse i Tyskland i 1933 var bemerkelsesverdig svak. Senere ga man også bifall til at Tyskland fikk deler av Østerrike og man hadde forståelse for Francos opprør i Spania. Hitlers forbud mot den frie presse og

jødeforfølgelsene «gjorde nok inntrykk, men heller ikke mer».¹¹ Johs. Nesse mente at hvis man var nødt til å velge, så valgte han borgerlig fremfor sosialistisk diktatur. I en lederartikkel den 4. august 1936, skrev Nesse at folk drives inn i diktaturet når demokratiet blir «undfallende».¹² *Aftenposten* var allikevel mot Nasjonal samling i Norge (som også ble stiftet i 1933), som man så på som et nesten rødt revolusjonsparti.¹³

Wasberg forklarer at Johs. Nesse var helt sentral i *Aftenposten* i mellomkrigstiden. På hjemmebane var *Aftenposten* klart imot diktatoriske tendenser, mens slike tendenser andre steder i Europa ble mer forsvart og prøvd forklart. *Aftenposten* hadde også få reaksjoner på jødeforfølgelsen, selv om de var der i forskjellige former, som jeg vil komme tilbake til senere. Nærmere vår samtid, gir den omstridte journalisten Vebjørn K. Selbekk et mer utfyllende bilde av *Aftenposten* og jødene i mellomkrigstiden enn det Wasberg gjorde, og han er ikke vag i sin kritikk.¹⁴ Han skriver at *Aftenposten* var blant de verste avisene når det kom til ufordelaktig omtale av jødene.¹⁵ Han viser til hvordan *Aftenposten* allerede i 1924 var skeptisk til den beskjedne jødiske innvandringen¹⁶ og hvordan Nesse på lederplass i 1933 ga uttrykk for at det «neppe var noen grunn til å overdrive sympatien» for jødene.¹⁷

Sammenligning av tre artikler i Ragnarokk og en (leder)artikkel i Aftenposten skrevet om og etter Krystallnatten.

Lederartikkelen i *Aftenposten* heter «En mørk dag for sivilisasjonen» og er skrevet av redaktør Johs. Nesse.¹⁸ Den første artikkelen i *Ragnarokk* heter «Tyskland og dets venner» og er skrevet av advokat J. B. Hjort.¹⁹ Hjort var nær venn av Jacobsen, men en av dem som valgte å bli i NS etter hedenskapstriden. De som håpet på en mer radikal kurs satte sin lit til Hjort, som gikk inn for å gjøre NS mer effektiv og slagferdig. Han var også en mye større beundrer av nasjonalsosialismen enn Quisling. Det oppsto en uenighet i partiet mellom de trofaste Quisling-tilhengerne og Hjort-guttene «nazipøbel» som nådde en topp i 1937 da Hjort ble bedt om å melde seg ut av NS. Hjort knyttet seg deretter til Jacobsens krets.²⁰

Den andre artikkelen i *Ragnarokk* heter «Tyskvennlighet igjen» og er skrevet av Albert Wiesener.²¹ Wiesener (1902–1986), senere jurist, var nær venn og samarbeidspartner med Jacobsen fra deres felles studenttid i Tyskland. Wiesener har fortalt at en annen i vennegjengen, Arvid Brodersen, åpnet deres øyne for Tysklands stilling som bolverk mot Asia og den truende oversvømmelse fra øst. Svaret på trusselen var pangermanisme og dens tanke om en storgermansk union. Wiesener, som Jacobsen, ble medlem i NS i 1933 og fortsatte som medlem etter Jacobsen gikk ut.²²

Den tredje artikkelen heter «Ahasverus» og ble skrevet av Hans S. Jacobsen.²³ Han var rebelsk, ideologisk prinsippfast og brukte et direkte språk for å få frem sin mening. Nasjonalsosialismen var opptatt av de viktigste sakene for Jacobsen. De viktigste poengene for ham var rasisme og sosialdarwinisme, men han var også enig med partiets sosialistiske innstilling.²⁴

Et sivilisert kulturfolk

Nesse skriver at det som har skjedd er «en kulturnasjon uverdig» og at det er en «skam for den civiliserte verden». Lenger ned i teksten heter det at «[...]det ble altså ikke bare nye lovlige restriksjoner. Det ble råskap og pøbelherjinger i første omgang- til forferdelse for alle som i det tyske folk ser et høitstående kulturfolk.»²⁵ Hjort mente at det som hadde skjedd var blitt utført på «den unordiske måten».²⁶ Wiesener mente at det som hadde skjedd «[...] smaker sterkt av Asia [...] fjernt fra all den disiplin og selvkontroll [...] som dog er typiske trekk i den ekte tyske folkekarakter [...] fjernt også fra [...] nasjonal-socialistisk livsinnstilling».

Jacobsen uttrykker at det «ikke er nødvendig for det gjenreiste store og mandige tyske folk å ty til så lite ridderlige midler» og «seigpining av mennesker og dyr er ikke nordisk». Alle fire artiklene trekker frem at dette er usivilisert oppførsel og at de forventer mer av Tyskland. Mens Nesse bruker uttrykk som «kulturnasjon» og «den siviliserte verden» taler *Ragnarokks* artikler om «den ekte tyske folkekarakter» og egenskaper ved denne som «disiplin og selvkontroll». Meningen bak disse begrepene er nok i stor grad den samme, enda uttrykkene *Ragnarokk* bruker i større grad nok viser til raseforskjeller (Wieseners artikkel er særlig preget av dette, som viser til at Tysklands oppførsel ligner på asiateres særtrekk). Tyskere blir av alle artikler sett på som et sivilisert og godt utviklet folk og man undrer seg over hvordan noe som Krystallnatten kunne skje hos dem.

Lovmessige tiltak mot jødene

Nesse sier: «Vi kan forstå at de tyske myndigheter vilde besvare mordet, med nye restriksjoner mot jødene». I Hjorts artikkel står det at «jødenes makt spesielt i Tyskland måtte begrenses [...] Lovmessige tiltak på alle disse områder har ikke vært vanskelig å forsvare for Tysklands venner». Jacobsen utdyper i sin artikkel hva kritikken gjelder: «disse tanker gjelder de metoder, den lite storsinnede form som er benyttet». Her er Nesse og *Ragnarokk* enige om mye, enda *Ragnarokk*-artiklene er mer radikale. For det første kritiserer alle tre de metodene som har blitt brukt mot jødene. Hjort understreker at lover mot jødene har vært helt nødvendig og at dette også har vært lett å forsvare mens Nesse uttrykker, mye mer forsiktig, men enda med tydelig sympati, at nye restriksjoner mot jødene hadde vært forståelig. Alle disse artiklene rettfer-

diggjør eller viser i større eller mindre grad forståelse for sosial og juridisk diskriminering av jødene som et kollektiv, hvilket kan tolkes som uttrykk for antisemittisme, i følge Feins definisjon.

Jøden: en fiende av Tyskland?

Nesse argumenterer ytterligere for at videre restriksjoner mot jødene kan være forståelige, fordi tyske myndigheter vil vise jødiske attentatmenn (Nesse tenker her på attentatet på en tysk tjenestemann av en jøde som utløste Krystallnatten) at deres handlinger ikke fører til en forbedring av jødenes vilkår i Tyskland: «At man da vil vise dem at de tvert imot skader jødene ved slike attentater, er som sagt forståelig som selvforsvar betraktet.» Hjort forklarer i sin artikkel det som har skjedd:

Tyskland har satt hensynet til sine venner tilside for å kunne hevne sig på sine fiender, jødene. At disse hendelser kan være utslag av tysk og dermed av nordisk ånd og art har Tysklands venner vanskelig for å fatte, skjønt de som frender skulde ha visse forutsetninger for forståelse.²⁷

Nesse bruker her begrepet «selvforsvar» og Hjort «fiender». Jeg mener at meningen bak den ulike begrepsbruken nok er den samme. For å gjøre noe i selvforsvar må det være noen som truer deg, det vil si en fiende. Konteksten viser at denne fienden er jødene. *Ragnarokk* var, som før vist, mye tydeligere og åpne om sine sympatier og meninger. Var dette fiendebildet reelt? Rundt 1933 var mindre enn 1 prosent av befolkningen i Tyskland jøder, og flere forsvant ut av landet frem til 1939. De fleste tyske jøder tilhørte borgerskapet, var stort sett assimilert og sekularisert og selv preget av flertallskulturen.²⁸ Det fiendebilde man hadde av jøden virker dermed å ikke ha rot i virkeligheten. Tyske myndigheter hevdet at grunnen til utbruddet av jødeforfølgelser under Krystallnatten var fordi en 17-årig polsk-jødisk gutt noen dager tidligere hadde drept en tysk ambassadesekretær i Frankrike. Tyske myndigheter mente at gutten måtte ha hatt medsamsvorne i Tyskland, mens etterforskningen slo fast at dette ikke så ut til å være tilfelle.²⁹ Her lot man en kriminell jøde bekrefte forestillingen om at jødene som et kollektiv var en fiende. Denne slutningen kan således forstås som et antisemittisk utsagn.

Forstå, forklare og forsvare

I Nesses artikkel står det videre at:

Det er så sørgelig at vi skulde ønske at de meddelelser vi har bragt vil vise sig å være uriktige eller iallfall sterkt overdrevet [...] vi har søkt å finne frem de forklaringer som er mulige til det som er skjedd, men undskyldninger kan vi ikke finne.³⁰

I Hjorts artikkel står det «Tysklands venner leter etter et redelig forsvar og et fornuftig motiv for alt dette. De nekter å tro at det er slutt på den tyske orden og disiplin». I Wieseners artikkel står det:

[...] hvor vanskelig – og hvor unødig vanskelig – tyskerne selv undertiden gjør det for sine venner [...] [J]eg [har] forsøkt å gjøre vanlig fradrag på hysteriets og løgnkampanjens konti for å kunne komme frem til et nogenlunde riktig bilde av hvad som virkelig er passert. Men regnestykkets facit er allikevel blitt forstemmende.³¹

Både *Aftenposten* og *Ragnarokk* var veldig opptatt av å kunne forstå, forklare og forsvare tyskerne handlinger og det kan se ut til at man nærmest ble litt skuffet når man ikke klarte det. Begge publikasjonene uttrykte skuffelse og manglende tro på det som skjedde. Det virker som om de var mer opptatt av bildet av tyskerne som var blitt knust enn av grusomhetene av handlingene. Man så på tyskerne med beundring og hadde i tanken et nært bånd til dem.

Pøbelens verk?

Nesse kaller hendelsene i Tyskland for «råskap og pøbelherjinger» og sier i en av sine avsluttende kommentarer: «Det er heldigvis også grunn til å tro at det bare er de mindreverdige elementer som har vært på ferde og at det tyske folk stort sett fordømmer ugjerningene.» I Wieseners artikkel står det «Pøbel er pøbel. Men den sterke tyske staten [...] er det nødvendig for den overhodet å gi pøbelen koncessjoner?» og videre i samme artikkel «vi vil nu ha lov til å bruke kjeft [...] Føre fram som folk der nede! Det har dere pine dø råd til». Både for *Aftenposten* og *Ragnarokk* ser det ut til å ha vært viktig å få frem at det som har skjedd er den simple pøbelens verk. Nesse er her mer bortforklarende på vegne av den tyske stat og det tyske folk enn Wiesener. Nesse mente at det tyske folk trolig stort sett fordømte hendelsene, mens Wiesener kritiserte den tyske stat for å ha tillatt pøbelen å gjøre dette. Jeg oppfatter det slik at *Aftenposten* ville være mer nøytral og seriøs mens *Ragnarokks* artikler uttrykker et vennskaps- og tillitsforhold til tyskerne og nasjonalsosialismen som gjorde at de følte større frihet til å kritisere tyskerne.

Klare forskjeller

Det står også ting i *Ragnarokks* artikler som vi ikke finner i *Aftenpostens* artikkel. Hjort fremhevet at den brutale politikk tyskerne nå førte mot jødene ville føre til at «Jødene vil rømme i flokk til Tysklands nabofolk» og fremhever at det må jo også være viktig for tyskerne å holde nordiske land «renracet». Lenger nede i artikkelen står det at «Nordisk innbyrdes krig ville ødelegge uerstattelige verdier» og

at «Den endelige seierherren vilde [bli] andre racer [...] framfor alt jødene» og dette «Vilde bli ragnarok». Her kommer antisemittismen og rasismen svært tydelig frem og også fremtidsvisjoner om at mange jøder ville emigrere til Norden og at det ville bli en mulig nordisk krig hvor jødene til skrekk og gru ville bli blant vinnerne. Denne tydelige antisemittismen og visjonene om rasekrig er veldig fjernt fra *Aftenpostens* uttalelser og syn.

Avsluttende kommentarer om sammenligningen

Mange synspunkter virker like i disse fire tekstene, enda tone og språk varierte en del fra *Aftenposten* til *Ragnarokk*. *Ragnarokk* hadde ikke et så formelt språk som *Aftenposten*, men mer en muntlig tone, der man uttrykte utilsørt hva man mente. Nesse var ofte mer forsiktig i sine uttalelser, men jeg opplever det som at han uttrykte mye av det samme som artiklene i *Ragnarokk*, om enn ikke i alle saker. Nesses lederartikkel trekker ikke frem raseelement så tydelig som *Ragnarokk* og snakker heller ikke så mye direkte om jødene og deres skjebne. Ut fra disse artiklene oppfatter jeg *Ragnarokk* som en veldig radikal avis med subjektive ytringer. *Aftenposten*, ut fra nevnte leder, lå mer på den andre enden av skalaen, var mer formell og forsiktig med å uttale seg for åpent om Krystallnatten og syn på denne.

Andre artikler i Aftenposten om krystallnatten: Korrespondenten

Aftenpostens korrespondent i Berlin skrev flere artikler om Krystallnatten og her finner vi klar kritikk av tyskerne. Hendelsene beskrives med et følelseladet språk. I en overskrift finner vi setningen: «Politiet arresterer ofrene, men lar voldsmennene være ifred».³² Artikkelen la uten tvil ansvaret for det som skjedde på de nazistiske myndigheter: «Hele utplyndringen har foregått så planmessig at det ikke er den ringeste tvil om at den har vært nøie organisert». Korrespondenten var selv vitne til mye av det som skjedde og var tydelig rystet over det han hadde sett og hørt fra vitner. Sympatien lå også helt tydelig på jødernes side og korrespondenten prøvde ikke på noen måte å (bort)forklare tyske myndigheters oppførsel i disse to artiklene. Lederartikkelen om krystallnatten, «En mørk dag for sivilisasjonen», var skrevet i samme avis som denne artikkelen. De to artiklene omhandler det samme temaet og hovedbudskapet er likt: overgrepene jødene i Tyskland har opplevd under krystallnatten er fæle. Allikevel er det store forskjeller. Korrespondentens artikkel er mer opptatt av og har tydelig mer sympati for ofrene: jødene, og har ikke noe behov for å prøve å bortforklare tysk oppførsel. Budskapet i artikkelen er uttrykt med et klart, men følelseladet språk. Dette står i kontrast til lederartikkelen fra 11. november.

To nye lederartikler

Både 15. og 17. november³³ var *Aftenpostens* lederartikkel viet Krystallnatten. Disse har en helt annen tone enn lederartikkelen fra 11. november. 15. november så har vi en lederartikkel med det megetsigende navnet «Forfølgelse».³⁴ Denne artikkelen var mye mer kritisk og distansert til tyskerne og uttrykker at: «På utenforstående virker det ganske barbarisk – ikke minst hvis det dessuten skal være en straff for en eneste sinnssyk handling av en polsk jøde.» Artikkelforfatteren hadde fremdeles forståelse for at Tyskland hadde et problem med jødernes sterke maktstilling, opparbeidet gjennom rasesolidaritet, men mente at jødene de siste år ikke hatt denne stillingen lenger. Dermed ble forfølgelsen av jødene opprørende.

Lederartikkelen viste til at man i Norge hadde «unngått det fryktede problem» med jødene på et «helt humanistisk grunnlag» og dette trodde man skulle gå helt greit å fortsette med her i landet. Lederartikkelen fra 17. november går i samme spor som fra 15. Man diskuterte spørsmålet om å la jødene flytte ut fra Tyskland på en human måte og spurte seg, litt forsiktig, om hvorfor dette spørsmål var så viktig for Tyskland: «Så alvorlig som denne saken er for jødene – og øiensynlig også for Tyskland.» Man slo ned på kommunistene som man mente ikke hadde noe å si på jødeforfølgelsene og mente at kommunistene hadde oppført seg verre enn nazistene: «skjønt man av og til får inntrykk av at de er inne på samme spor.» Artikkelen slo fast at det var viktig å komme seg videre mot fred og avspenning, istedenfor å være opptatt av å beklage og fordømme. I disse to lederartiklene er det få spor igjen av forsvaret og forståelsen av tyskerne og fokuset er mer rettet mot jødene. Vi kan finne noen spor av skepsis til jødene som gruppe, som referansen til jødernes sterke maktstilling i Tyskland før, men denne er sterkt nedtonet i forhold til lederartikkelen den 11. november.

Journalist og forfatter Tormod Valaker har prøvd å finne svaret på hvorfor borgerlige aviser var så ukritiske til framveksten av Hitler-Tyskland.³⁵ Han viser, som Wasberg, at *Aftenposten* lenge viste forståelse for Hitlers politikk. Han tar opp Nesses uttalelser mot jødeinnvandring og om jødeproblemet. Valaker viser også til en interessant artikkel av *Aftenpostens* redaktør Haakon Øverland fra høsten 1931 hvor Øverland taler om jødernes situasjon i Tyskland. Valaker mener at denne fremstilling av jødernes posisjon i det tyske samfunnet ikke skiller seg nevneverdig fra nazistenes egen fremstilling.³⁶ Denne observasjonen er interessant for min konklusjon på de fire artiklene jeg har undersøkt er den samme. Jeg vil slutte en ting ut fra dette. Som påpekt, kom begge redaktørene (Øverland og Nesse) med flere ufordelaktige uttalelser om jødene. Jeg tror at denne oppfatningen stort sett var enerådende i *Aftenpostens* ledelse fra begynnelsen av 1930-tallet og frem til i hvert fall 1938. Valaker skrev om *Aftenpostens* forhold til jødeforfølgelser i mellomkrigstiden at:

I *Aftenposten* bidrog sentrale medarbeidere til å redusere og lette inntrykket av jødeforfølgelser. Det var utbredt forståelse for at nazistene reagerte som de gjorde. Jødernes kritiske stilling var aldri reportasjetema, og den systematiske terroren og fornedrelsen fins det få spor av på trykk før høsten 1938.³⁷

Valaker forteller at noen få gikk kraftig i mot nazistene, som den norske historikeren Fredrik Paasche, men at de fant det vanskeligere å få inn stoff i avisen mot slutten av 1930-tallet. Dette mener jeg støtter opp om antakelsen at Øverland og Nesses syn dominerte i redaksjonen, og enda viktigere, i avisen. Valaker argumenterer for at *Aftenpostens* syn på Tyskland i tredivårene var representativ for den borgerlige pressen i 1930-årene. Han mener at det var en grunnleggende forståelse for fascistisk tankegods i de borgerlige avisene og at disse var naive og godtroende overfor Nazi-Tyskland. Et godt eksempel på dette er at bare noen dager etter okkupasjonen av Norge skriver Nesse en lederartikkel der han oppfordret nazistene til å bedre tilpasse seg de norske forhold og dermed ta vekk forbudet mot å lytte på utenlandske stasjoner. Dette mener Valaker viser hvor fjernt det var for *Aftenposten* å tenke på nazistene som en trussel.

Hvorfor var så den borgerlige pressen så naiv i sitt forhold til Nazi-Tyskland? Valaker kommer med en rekke argumenter. For det første så var det en konstant redsel for kommunisme i den borgerlige pressen i mellomkrigstiden. For Nesse var alternativet Russland alltid verre og dette måtte bli unngått for enhver pris. Den sterke motpol til Russland var Tyskland. Dette vises også i den siste lederartikkelen som omhandler Krystallnatten, som var opptatt av å vise at kommunistene var verre enn nazistene. For det andre var det vanskelig for avisene (og andre) å forstå at forholdene hadde blitt så annerledes i Tyskland under nazistene. Dermed er det ikke så rart at *Aftenposten* var forsiktige med å kritisere Tysklands fremferd i 1939-40 og istedet valgte å stadig håpe på løsninger.³⁸

Avsluttende kommentar

Nesses lederartikkel har store likheter med de tre *Ragnarokk*-artiklene som er skrevet på bakgrunn av et rasistisk og antisemittisk syn. Etter noen dager hadde *Aftenposten*, i to nye lederartikler, en annerledes tone i sitt syn på Krystallnatten. Her er det få spor av sympati med tyskerne. Man fordømte tyskernes handlinger enda mer og man stilte også et tydeligere spørsmål ved tyskernes syn på jøder som et nåtidig fiendebilde. Har *Aftenposten* her forandret mening? Svaret på dette kan nok være at Nesse og *Aftenposten* ikke nødvendigvis har gjort det, men at avisen i størst mulig grad forsøkte å unngå å svekke Tysklands omdømme (særlig i den første lederartikkelen), si-

den de så på Tyskland som den eneste sterke motpol til Russland og kommunistene. Valaker viser også til det at Hitlers maktovertakelse og at overgrepene og diskrimineringen jødene hadde vært utsatt for hadde foregått i såpass kort tid at Norge, og dermed *Aftenposten*, ikke helt hadde forstått det. *Aftenposten* valgte å håpe på løsninger og skrev i sin siste lederartikkel om Krystallnatten, 17. november, at det var viktig å komme seg videre mot fred og avspenning, istedenfor å være opptatt av å beklage og fordømme.

På tross av likhetene mellom artiklene (som ofte kan sies å være vanlige holdninger i denne tidsperioden), så må man ikke se vekk fra de klare forskjellene jeg har funnet. *Ragnarokk*-artiklene legger ikke skjul på sine antisemittiske og rasistiske holdninger. Dette kan forklares med hvor avisene stod. *Ragnarokk* hadde som mål å fremme nasjonalsosialismen i Norge mens *Aftenposten* var en gammeldags konservativ avis.

For å sammenfatte resultatet av min undersøkelse vil jeg si at *Aftenposten* tok mer og mer avstand fra jødeforfølgelsene etter Krystallnatten, men var forsiktig i sin fordømmelse av tyskerne til å begynne med. Dette kan tolkes som at *Aftenpostens* ledere og redaksjon ikke var enige med tyskernes syn på jødene, eller *Ragnarokk* sitt tydelige antisemittiske syn. Det kan snarere være et uttrykk for at *Aftenpostens* ledelse håpet på mindre fordømmelse av Tyskland og jødeforfølgelsene der, og mer fokus på veien videre mot fred og avspenning.

Noter

1. Jmf. *Store norske leksikon*.
2. *Aftenposten* 14.05.2010
3. H. Fein, Dimensions of Antisemitism. Attitudes, Collective Accusations and Actions, i H. Fein (red.), *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*, bind 1 H. A. Strauss, *Current Research on Antisemitism*, 28.
4. T. B Eriksen, H. Harket, E. Lorenz (red.), *Jødehat. Antisemittisme fra antikkens historie til i dag*, 2005.
5. T. B Eriksen, H. Harket, E. Lorenz (red.), *Jødehat. Antisemittisme fra antikkens historie til i dag*, 9-10.
6. T. Emberland, *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*, 250.
7. T. Emberland, *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*, 250, 136, 171–175, 261–263.
8. Ashehoug og Gyldendals, *Store norske leksikon*, bd. 1, 2005.
9. G.C. Wasberg, *Aftenposten i hundre år. 1860–1960*, Oslo, 267.
10. G.C. Wasberg, *Aftenposten i hundre år. 1860–1960*, Oslo, 258.
11. G.C. Wasberg, *Aftenposten i hundre år. 1860–1960*, Oslo, 256–258, 260.
12. G.C. Wasberg, *Aftenposten i hundre år. 1860–1960*, Oslo, 264.
13. G.C. Wasberg, *Aftenposten i hundre år. 1860–1960*, Oslo 1960: 259–265.
14. V.K. Selbekk, *Jødehat på norsk. Fra Eidsvollmennene til Boot Boys*, Skjetten 2001.
15. V.K. Selbekk, *Jødehat på norsk. Fra Eidsvollmennene til Boot Boys*, 29.
16. V.K. Selbekk, *Jødehat på norsk. Fra Eidsvollmennene til Boot Boys*, 48–49.
17. V.K. Selbekk, *Jødehat på norsk. Fra Eidsvollmennene til Boot Boys*, 54.
18. Nesse, Johs. «En mørk dag for sivilisasjonen». I *Aftenposten*, 11 november, 1938.
19. Hjort J.B. «Tyskland og dets venner». I *Ragnarokk*, Hefte 9/10, nov/des 1938.
20. T. Emberland, *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*, 133–139
21. Wiesener, Albert. «Tyskvennlighet igjen». I *Ragnarokk*, Hefte 9/10, nov/des. 1938.
22. T. Emberland, *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*, 240–242.
23. Jacobsen, S. Hans. «Ahasverus». I *Ragnarokk*, Hefte 9/10, nov/des 1938.
24. T. Emberland, *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*, 192, 227–230, 236, 246–257.
25. Nesse, Johs. «En mørk dag for sivilisasjonen». I *Aftenposten*, 11 november, 1938.
26. Hjort J.B. «Tyskland og dets venner». I *Ragnarokk*, Hefte 9/10, nov/des 1938.
27. Hjort J.B. «Tyskland og dets venner». I *Ragnarokk*, Hefte 9/10, nov/des 1938: 239.
28. E. Lorenz og I. A. Dahl, Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden, i T. B Eriksen, H. Harket, E. Lorenz (red.), *Jødehat. Antisemittisme fra antikkens historie til i dag*, 434.
29. *Aftenpostens*, ikke navngitte, korrespondent. «Tyskland skjerper sin jødeaksjon etter attentatet i Paris». I *Aftenposten*, 9 nov 1938 og av *Aftenpostens*, ikke navngitte, korrespondent. «Den tyske ambassadesekretær død». I *Aftenposten*, 10 nov 1938.
30. Nesse, Johs. «En mørk dag for sivilisasjonen». I *Aftenposten*, 11 november, 1938.
31. Wiesener, Albert. «Tyskvennlighet igjen». I *Ragnarokk*, Hefte 9/10, nov/des. 1938: 242.

32. Aftenpostens, ikke navngitte, korrespondent. «Politiet arresterer ofrene, men lar voldsmennene være ifred». I *Aftenposten*, 11. nov 1938.
33. Nesse, Johannes. «Jødeproblemet i Tyskland». I *Aftenposten*, 15. nov 1938.
34. Nesse, Johannes. «Forfølgelse». I *Aftenposten*, 15. nov 1938.
35. T. Valaker, «*Litt fascisme, hr. statsminister!*». *Historien om den borgerlige pressen og fascismen*, Oslo 1999.
36. T. Valaker, «*Litt fascisme, hr. statsminister!*». *Historien om den borgerlige pressen og fascismen*, 45–47, 50, 71–72.
37. T. Valaker, «*Litt fascisme, hr. statsminister!*». *Historien om den borgerlige pressen og fascismen*, 78.
38. T. Valaker, «*Litt fascisme, hr. statsminister!*». *Historien om den borgerlige pressen og fascismen*, 197–214.

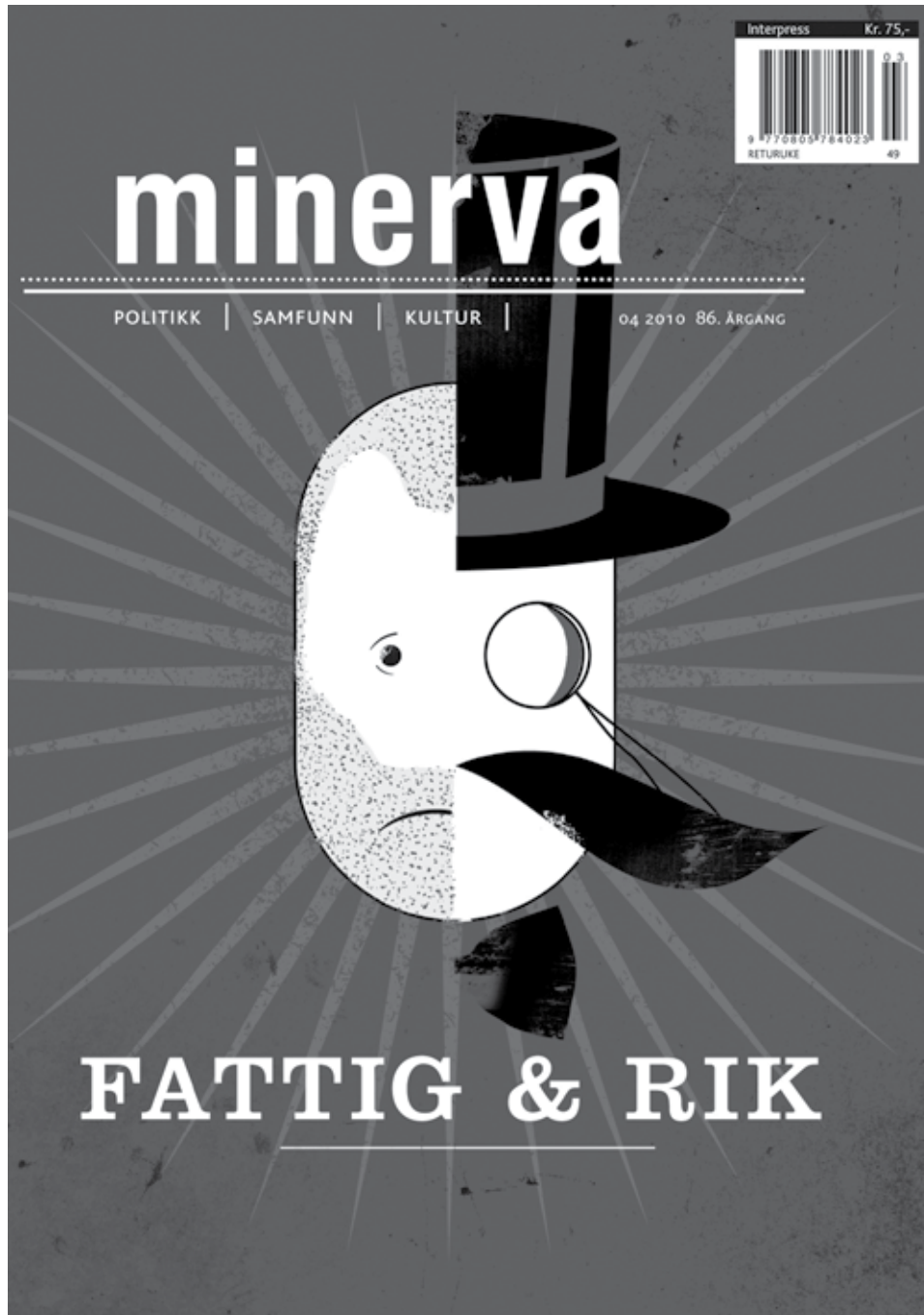
Litteratur- og kildeliste

Primærkilder

- Aftenpostens*, ikke navngitte korrespondent.
«Den tyske ambassadesekretær død». I *Aftenposten*, 10. nov. 1938.
- Aftenpostens*, ikke navngitte, korrespondent.
«Tyskland skjærer sin jødeaksjon etter attentatet i Paris». I *Aftenposten*, 9 nov. 1938.
- Aftenpostens*, ikke navngitte korrespondent.
«Politiet arresterer ofrene, men lar voldsmennene være ifred». I *Aftenposten*, 11. nov. 1938.
- Hjort J.B. «Tyskland og dets venner». I *Ragnarokk*, Hefte 9/10, nov./des. 1938.
- Jacobsen, S. Hans. «Ahasverus». I *Ragnarokk*, Hefte 9/10, nov./des. 1938.
- Nesse, Johannes. «En mørk dag for sivilisasjonen». I *Aftenposten*, 11. november, 1938.
- Nesse, Johannes. «Jødeproblemet i Tyskland». I *Aftenposten*, 15. november, 1938.
- Nesse, Johannes. «Forfølgelse». I *Aftenposten*, 15. november, 1938.
- Wiesener, Albert. «Tyskvennlighet igjen». I *Ragnarokk*, Hefte 9/10, nov./des. 1938.

Sekundærlitteratur

- Aschehoug og Gyldendals, *Store Norske Leksikon, Bind 1*, Kunnskapsforlaget 2005.
- Eriksen, T. B., Harket, H., Lorenz, E. (red.), *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, N.W. Damm & Søn AS 2005 (2. opplag 2006).
- Emberland, T., *Religion og rase: Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*, Humanist Forlag 2003.
- Fein, H., Dimensions of Antisemittism. Attitudes, Collective Accusations and Actions, i H. Fein (red.), *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemittism*, bind 1 H. A. Strauss, *Current Research on Antisemittism*, Berlin 1987.
- Niemi, E., Myhre, J.E., Kjeldstadli K. (red.), *Norsk innvandringshistorie, Bind 2; I nasjonalstatenes tid 1814–1940*, Pax Forlag A/S 2003.
- Selbekk, V. K., *Jødehat på norsk: Fra Eidsvollmennene til Boot Boys*, Hermon Forlag 2001.
- Valaker, T., «*Litt fascisme, hr. statsminister!*». *Historien om den borgerlige pressen og fascismen*, Forlaget Forum Aschehoug 1999.
- Wasberg, G.C., *Aftenposten i hundre år. 1860-1960*, Chr. Schibsteds forlag 1960.

NYTT NUMMER I SALG FRA 13. DESEMBER

Vin, filosofi og litt galskap:
SYMPOSIET I
ANTIKKENS ATHEN

Mali Kristine Lunde, masterstudent i historie, UiO

Apollodoros (i en vennekrets): Jeg tror virkelig ikke jeg er så verst forberedt på de spørsmålene dere stiller meg. For hør nå bare: Her forleden, da jeg var på vei fra mitt hjem i Faleron og opp til byen, kom en av mine bekjente til å gå bak meg, og straks han fikk øye på meg, ropte han spøkefullt på avstand:

– Hei, du min gode Apollodoros fra Faleron, vent nå litt da!

Jeg stanset opp og ventet.

– Apollodoros, sa han så, jeg var nettopp ute for å få tak i deg. For jeg skulle så gjerne ha nøyaktige opplysninger om den store festen hos Agathon, du vet den gang da han og Sokrates og Alkibiades og de andre kom sammen og holdt taler om kjærligheten.¹

Slik åpner Platons berømte dialog *Symposion*, eller *Drikkegildet i Athen*, som er tittelen den er mer kjent under. Her fortelles det om et selskap som ble holdt av dikteren Agathon i år 416 f.Kr. for å feire hans seier i årets dramakonkurranse.

Symposiet var en sosial institusjon som fantes over hele den greske verden i antikken. I disse drikkelagene, som vanligvis avsluttet et større måltid, kom menn sammen for å sosialisere, debattere, eller helt enkelt bare for å feste. I denne artikkelen vil jeg likevel fokusere på Athen, ettersom det er her vi har flest skriftlige og ikonografiske kilder å gå ut fra.

Ordet symposium kommer av det greske verbet *sympotein*, som betyr «å drikke sammen». Våre viktigste kilder for athenernes drikkepraksiser i klassisk tid er attiske komedier, som parodierte fulle menn og forberedelsene til symposier. Dette er kanskje ikke så underlig, med tanke på at teateret – og komedien – var under vinguden Dionysos' domene.²

Symposiet i arkaisk tid

Allerede hos Homer (som levde en gang mellom 800 og 700 f.Kr.) finner vi bildet av krigernes festmåltid som et bilde på samfunnet, men i perioden 750–650 f.Kr., un-

der innflytelse av det nære Østen, kom mer komplekse ritualer rundt måltidet til.³

I arkaisk tid (ca. 750–500 f.Kr.) kan symposiet nærmest karakteriseres som en privat klubb, i den betydning at adgangen var begrenset, og at deltagerne møttes i et privat hjem. Samtidig hadde det en offentlig – og politisk – sfære, gjennom at mennene som deltok var borgere i det tidlige *polis* (bystaten), og at det var de som utgjorde det politiske – og i tidlig tid i hvert fall – militære ledersjiktet.⁴

Da aristokratiet mistet sitt grep om *polis*, mistet også symposiet sin viktighet. Kleisthenes' demokratiske reformer i Athen på 500-tallet f.Kr. bidro til at symposiet og de aristokratiske vennsgruppene (kalt *hetaireia*) ble skjøvet til side. I det athenske demokratiet ble disse «klubbene» heller rene festklubber. I 415 f.Kr. utviklet et spesielt livlig symposium seg til en ren gatefest, og neste morgen ble det oppdaget at en gruppe Hermes-statuer, kalt *Hermai*, som skulle ha en beskyttende funksjon, var blitt ødelagte. Så da Athen led et stort tap i et sjøslag på Sicilia i 413 f.Kr. og igjen i Aegospotami i 405 f.Kr., begikk oligarkene i disse symposieklubbene kupp (i 411 og 404 f.Kr.). Kuppmakerne holdt imidlertid ikke lenge på makten, og demokratiet ble gjeninnført. Symposieklubbene var nå sterkt marginalisert, og ble til slutt gjort ulovlige.

Herreklubb og litteratursjanger

Det var under det nye demokratiet at symposiet ble en egen litterær sjanger. Først ut her var Platon, med hans allerede nevnte *Symposion*. I denne nye sjangeren ble symposiet brukt som bakgrunn for å diskuterte et tema, som for eksempel kjærlighetens vesen, i form av en dialog. Mange forfattere fulgte i Platons fotspor, slik som Xenofon med hans *Symposium*, Plutarks *Middagssamtaler*, Athenaeus' *Deipnosophistene*, og Methodius' *De ti jomfruers bankett*. Denne sjangeren holdt seg gjennom hele antikken, og fikk også et langt etterliv helt opp til moderne tid.⁵

I tillegg til disse skriftlige kildene, har vi heldigvis også et enormt ikonografisk materiale å gå ut fra, takket være det store antallet malerier på vaser og *kylixer* (drikkebegre) fra det sjette og tidlig femte århundret f.Kr. Disse har ofte motiver som gjenspeiler det de ble produsert for, slik som menn som drikker vin, danserinner, hetairaer eller fyllesyke. Omtrent samtidig kom det til en "drikkelitteratur" – poesi som ble fremført under disse sammenkomstene – som hadde piker, gutter, vin og sang som tema.⁶

Symposiet fant sted i *andron* – «menneskes rom» – et rom med et opphøyet gulv langs veggene. På dette opphøyede gulvet stod benkene, vanligvis syv i antall, hvor man lå og spiste, og hver benk hadde plass til to personer. Man kunne også ha elleve benker på én gang, eller så mange som femten hvis det var en spesiell anledning. Dette var et sterkt avskjermet og lukket sted, hvor intimitet og følelsen av å miste tid og sted kunne være sterkt tilstede. *Andron* kan sånn sett sammenlignes med en moderne nattklubb, hvor man gjerne unngår vinduer og klokker på veggene, for at kundene ikke skal bli minnet om at det finnes en verden utenfor. Denne intimiteten og følelsen av å trekke seg tilbake fra verden kan forklare en del av motivene som ofte opptrer på *kylixene*. Vanlige motiv på en *kylix* er menn som drikker vin eller konverserer, eller hetairaer eller unge gutter som danser og spiller musikkinstrumenter.

Mannlig intimitet i menneskes rom.
Utsnitt av etruskisk freske fra «Stuperens grav». Ca. 475 f.Kr.
(Lisensiert via Wikimedia Commons).

Timaecus av Taormina beskriver følelsen av separasjon fra omverdenen som et symposium kunne gi med denne historien:

In Agrigentum there is a house called 'the trireme' for the following reason. Some young men were getting drunk in it, and became feverish with intoxication, off their heads to such an extent that they supposed they were in a trireme, sailing through a dangerous tempest; they became so befuddled as to throw all the furniture and fittings out of the house as though at sea, thinking that the pilot had told them to lighten the ship because of the storm. [...] On the following day the generals turned up at the house, and charges were brought against them. Still sea-sick, they answered to the officials' questioning that in their anxiety over the storm they had been compelled to jettison their superfluous cargo by throwing it into the sea.⁷

Denne historien tilhører en rik litterær tradisjon hvor marine metaforer symboliserer samholdet i symposiet. At vinen og havet titt og ofte blir sammenlignet, finner vi dessuten igjen i den homeriske beskrivelsen «the wine-dark sea».⁸ Denne metaforen er blitt eksemplifisert på en *kylix* av maleren Exekias (ca. 550–510 f.Kr.). I sentrum av begeret ligger Dionysos behagelig tilbakelemt på et skip, hvor vinrankene snor seg fra masten, mens piratene som tok ham til fange er blitt forvandlet til delfiner og svømmer rundt skipet.⁹ Selve motivet er hentet fra *Den homeriske hymnen til Dionysos*, men her er det forvandlet til et relevant tema i et symposium. I en annen kontekst, hos etruskerne i Italia, ble symposiet assosiert med døden, både i hvordan man forestilte seg livet etter dette ville bli – en endeløs fest hvor det ville bli drukket mye god vin – og med selve begravelsen, hvor vindriking var et viktig innslag.¹⁰

Exekias' Dionysos-beger.
Attisk svart kylix, ca. 530 f.Kr.
(Foto: Matthias Kabel)

Vin og vann

Da måltidet var over, ble bordene fjernet, og gulvet ble feid fri for matrester som hadde falt ned på gulvet. Vann ble sendt rundt for at gjestene skulle få vasket hendene. Noen ganger fikk de også blomsterkranser og parfymerte oljer til å gni inn i huden med. Selve symposiet begynte med en skål av ublandet vin til *Agathos Daimon* – «den gode guddommen» – og en hymne ble sunget. Det var bare her det var lov å drikke ublandet vin. I følge historikeren Philokhoros, var ritualet med en skål av ublandet vin blitt innstiftet av Amfiktyon, en mytisk konge av Athen, som en «demonstration of the power of the good god.»¹¹ Etterpå måtte de gjenta dette i Frelseren Zeus sitt navn, som en advarsel, og påminnelse, om at de bare ville være trygge når de drakk en blanding av vin og vann.

Dette drikkeofferet ble drukket av en spesiell kopp, kalt en *metanipton*, som ble sendt rundt blant gjestene. Ved valg ble en symposiark utpekt, som skulle overse blandingen av vin og vann, samt skålene.¹²

Denne skikken med å blande vin og vann, var noe som grekerne var alene om blant de andre av antikkens vindrikende kulturer. De to komponentene ble blandet i et stort blandekar, kalt et *krater*. Vannet kunne være varmt eller kaldt, og snø ble av og til brukt for å kjøle ned den ublandete vinen i en *psykter* (vinkjøler), eller den ble smeltet direkte i bollen. Det var mye uenighet over hvordan blandingsforholdet skulle være. Athenaeus siterer mange karakterer fra de attiske komediene som kranter over blandingsmengden. Disse fragmentene er ofte det eneste vi har igjen fra disse komediene, og fragmentene refererer ofte til en 50/50 blanding, men av konteksten er det klart at her var det snakk om en utstrakt og grådig form for drikking. Til og med en blanding med 1/3 vin ble regnet som for mye, mens 1/4 var for svakt. Det aksepterte blandingsforholdet ser ut til å ha vært et sted rundt 2/7, altså to deler vin og fem deler vann. Denne blandingen var antagelig like sterk som våre dagers øl, og ble drukket i lignende mengder.¹³

I følge Mnesitheus, hadde grekerne tre farger på vin: «svart», «hvit» og *kirrhos* (ravfarget). De hvite og ravfargede vinene kunne enten være søte eller tørre, mens den «svarte» også kunne være middels. Grekerne, i motsetning til romerne, ser ikke ut til å ha hatt noe forhold til spesielle viner fra utvalgte områder eller årganger, men var klar over hva en god modning og alder hadde å bety for kvaliteten på vinen.¹⁴

Når vinen så var blitt blandet, ble den skjenket opp av en slave. Symposiarken bestemte ikke bare forholdet vinen og vannet skulle blandes i, men også hvor mange kratre man skulle blande i. Et vanlig, respektabelt symposium hadde tre. Dionysos sier, i et skuespill av Eubulus:

Three kraters only do I propose for sensible men,
one for health, the second for love and pleasure and
the third for sleep; when this has been drunk up,
wise guests make for home.¹⁵

Antallet kratre kunne være bestemt på forhånd, eller bli bestemt utover kvelden. Platons *Symposion* åpner med gjestenes diskusjon om hvordan de skal drikke. Siden de fortsatt har tømmermenn fra kvelden i forveien, er moderasjon det de går for.¹⁶ Diskusjonen forteller at de ville drikke like mye og at de måtte avtale dette på forhånd. Ved siden av antallet kratre og styrken på vinblandingen, måtte de bli enige om antallet og størrelsen på skålene, størrelsen på drikkebegrene og hvor ofte de ville gå en runde. Slik kunne symposiarken diktere farten på drikkingen. På offentlige samlinger ville embetsmenn kalt *oinoptai* – «vinobservatører» – være utnevnt for å se til at alle drakk like mye.

Fokuset på det sindige symposiet, viser hvor viktig det var å drikke moderat. Dette var ikke helt uten betydning. Symposiet kunne komme ut av kontroll, slik Dionysos beskriver i Ebulus' skuespill:

The fourth krater is mine no longer, but belongs to
hybris; the fifth to shouting; the sixth to revel; the
seventh to blackeyes; the eighth to summonses; the
ninth to bile; and the tenth to madness and people
tossing the furniture about.¹⁷

Å kaste møbler ser ut til å ha vært den vanlige manifestasjonen av symposiets siste stadium, om det kom så langt at det gikk over i «galskap». Dette ser vi ikke minst i Platons *Symposion*, hvor symposiet til slutt utvikler seg til en bakkanal.¹⁸

Hetairaer

Greske menn tok ikke med seg konene sine når de var bedt på middag, men det betyr ikke at kvinner ikke kunne være til stede. Disse kvinnene var enten danserinner som var kommet for å underholde, slik Xenofon forteller om i hans *Symposium*¹⁹, eller de var hetairaer. Hetairaene blir ofte sammenlignet med de japanske geishaene, og det er en ganske presis betegnelse, ettersom en hetaira var en mellomting mellom en selskapsdame og en luksusprostituert. I motsetning til mennenes koner, og vanlige prostituerte, var hetairaene utdannede, de kunne lese og hadde greie på litteratur og poesi. De måtte også følge med i politikken for å være gode samtalepartnere.

En hetaira kunne bli kjøpt for en kveld, til for eksempel for å underholde i et symposium, men hun knyttet seg like ofte til en eller flere bestemte menn. Mannen, eller mennene, betalte for hennes underhold mot hennes selskap og seksuelle tjenester. En hetaira ble ikke betraktet

som en vanlig prostituert i det athenske samfunnet, men heller definert som «en av de kvinnene som leies ut» eller «en av de kvinnene som leder et symposium for ti drakmer».²⁰ Hetairaene ble vanligvis betalt på en eller annen måte, enten det nå var en kontantbetaling for å spille vertinne, eller fordi hun og verten var «nære venner», som grekerne kalte det.

Symposiumscene av Brygos Maleren. En tilbakeleent, ung mann holder en aulos i den ene hånden og rekker den andre til en ung danserinne. Attisk rød kyllix, ca.490–489 f.Kr. (Lisensiert via Wikimedia Commons).

Slutten for symposiet

Den kulturelle og kunstneriske betydningen til symposiet avtok i løpet av klassisk tid (ca. 500–323 f.Kr.), men fortsatte å være en viktig del av det sosiale livet til langt inn i hellenistisk tid (323–30 f.Kr.). Senere blandet den seg med romerske tradisjoner, og tok endelig helt slutt ved overgangen til middelalderen.²¹

Noter

1. Platon, *Symposion (Drikkegildet i Athen)* 172a-b.
2. James N. Davidson, *Courtesans & Fishcakes* 1997, s. 39.
3. Simon Hornblower og Antony Spawforth (red.), *The Oxford Companion to Classical Civilization* 1998, s. 696.
4. Peter Garnsey, *Food and Society in Classical Antiquity* 1999, s. 129–130.
5. Garnsey, s. 130.
6. Davidson, s. 38–39.
7. Timaeus *FGrHist* 566 F149, sitert i Davidson, s. 44–45.
8. Dette finnes kun i de engelske oversettelsene. I de norske er det oversatt som «blånende». Se *The Iliad* 23.143 og *The Odyssey* 5.132 og 19.172.
9. Davidson, s. 45.
10. Davidson, s. 45.
11. Philochorus *FGrHist* 328, sitert i Davidson, s. 46.
12. Davidson, s. 45–46.
13. Davidson, s. 46.
14. Davidson 1997, s. 40–41.
15. Eubulus 94 K-A, sitert i Davidson, s. 47.
16. Platon, *Symposion* 176a-e.
17. Eubulus 94.6-11 K-A, sitert i Davidson, s. 47–48.
18. Platon, *Symposion* 223b.
19. Xenophon, *The Symposium* 2.1.
20. Davidson, s. 77.
21. Hornblower og Spawforth (red.), s. 697.

Litteratur- og kildeliste

- Davidson, James N. 1997. *Courtesans and fishcakes. The consuming passions of classical Athens*. London: HarperCollinsPublishers.
- Garnsey, Peter. 1999. *Food and Society in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Homer. 1969. *The Iliad*. Oversatt av Richmond Lattimore. Chicago og London: The University of Chicago Press.
- Homer. 1990. *The Odyssey*. Oversatt av Allen Mandelbaum. Berkeley, Los Angeles, New York og Oxford: University of California Press.
- Hornblower, Simon og Antony Spawforth (red.). 1998. *The Oxford Companion to Classical Civilization*. Oxford og New York: Oxford University Press.
- Platon. 2001. *Symposion (Drikkegildet i Athen)*. I *Platon. Samlede verker. Bind IV*. Oversatt av Egil A. Wyller. Oslo: Vidarforlagets Kulturbibliotek.
- Xenophon. *Memoirs of Socrates and The Symposium (The Dinner Party)*. 1970. Oversatt av Hugh Tredennick. Harmondsworth: Penguin Books.

MORPHINE HABITUÉS

Addict Doctors and Drug Abuse in Denmark, 1870–1955

Jesper Vaczy Kragh, ph.d., Medical Museion, Institute of Public Health, University of Copenhagen

In the 1870s, the term «morphinism» (morfinisme) was coined and entered into the vocabulary of Danish psychiatry. From this period and onwards, the users of morphine and other psychotropic drugs were mainly treated in Danish mental hospitals. Patient records of mental hospitals show that a fairly large group of patients in the hospitals were diagnosed as drug abusers, and that physicians constituted a substantial part of these inmates. However, there is a dearth of historical research about the medical doctors who were admitted for drug abuse treatment. This article will discuss the role of the addict physicians in the history of drug abuse in Denmark.

Two histories of addiction

Two very different narratives about drug abuse can be found in the Danish literature on the subject. The first one is well known and can be summed up in a few words: psychotropic drugs were introduced in the late 1960s, when groups of counterculture rebels began experimenting with heroin and other narcotics, but this experimental and recreational use of drugs turned into a social problem which still persists today. As the Danish National Health Service notes in its latest report on *The Drug Situation in Denmark*, most drug abusers suffer from a lack of education, and are unemployed and homeless.¹

The second narrative, on the other hand, is unfamiliar to most people today. According to this narrative, drug abuse was not a phenomenon of the 1960s, but of the 1870s, when the use of morphine and other opiates became a problem for certain groups of Danes. These groups, however, did not belong to the lowest strata of society. Rather, it was, as psychiatrist Knud Pontoppidan observed in his doctoral dissertation *Chronic Morphinism* (1883), «almost exclusively from the upper class or the well educated middle class that the morphinists are recruited, and it is an exception if we see morphinism in working class communities».² Pontoppidan further observed that several medical professionals were among the chronic morphinists.

Whereas drug addiction of the 1960s and onwards has been the subject of study, no Danish scholars have yet examined the history of drug abuse in the period from the late nineteenth century to the 1950s.³ It is, consequently, an open question what made people use drugs such as morphine in this period, and why Pontoppidan's patients apparently had a completely different social profile from their fellow drug users of the 1960s and 1970s.

Chief physician Knud Pontoppidan of the Municipal Mental Hospital (Kommunehospitalet) in Copenhagen. Author of the first Danish doctoral dissertation on chronic morphinism (Den kroniske Morphinisme) in 1883. (Medical Museion)

Historiography

Although Danish literature on the history of drug abuse is very sparse, international studies are comprehensive and extensive. Since the 1970s, a series of monographs, dissertations and articles on the history of drug abuse have

been published, and in 1985 the field had its own peer review journal, *The Social History of Alcohol and Drugs*. The literature on drug addiction is wide-ranging, spanning from histories of specific drugs to global histories on narcotics.⁴ Addiction studies have tended to focus on political and legal sides of the topic. David Musto's *The American Disease* (1973) on the history of US policy of drug prohibition was the first major study on the subject, and it was followed by a number of books focusing not only on the history of national drug legislation, but also on foreign policy and international attempts to control or prevent drug trafficking and trade.⁵ In addition, political discussions in the 1970s about the social causes of drug abuse led to social history studies of urban addicts, as well as gender studies of drug abuse among women.⁶ The medicalisation critique of the 1960s and 1970s also influenced the historiography of drug addiction and, inspired by theorists such as Thomas Szasz, scholars have contested the notion of drug addiction as a disease. These critics argue that the medical profession had a vested interest in defining and constructing drug addiction as a disease.⁷ Generally, the historiography has emphasised political issues of drug addiction, gender studies, and social history analysis of drug abuse.

New fields of study

Even though there is substantial international literature on the history of drug abuse, few studies have addressed the therapeutic side of the issue.⁸ In particular, psychiatric treatment of drug abuse has received only scant attention by scholars of addiction. Furthermore, little has been written about specific groups of psychiatric patients and in particular physicians, who received drug abuse treatment.⁹ The fact that medical doctors were well represented among the morphinists was not just a Danish phenomenon. In European addiction studies of the 1880s and onwards, we find startling announcements that more than forty percent of medical professionals were addicted, and almost similar statements appear in American studies.¹⁰ Even though these data are somewhat questionable, physicians appear to be one of the most prominent demographic groups among morphine addicts in the Western world after the middle of the nineteenth century.¹¹ Yet, little is known about why these medical professionals became drug abuse patients, and how the group of addicted doctors affected decisions about drug policies in various countries.

Archival sources

One of the reasons why historians have not written much on addicted physicians might be due to problems with access to certain archival sources. The main source for obtaining information about patients who were treated for drug abuse is patient records of mental hospitals. In

some countries, the confidentiality and privacy of psychiatric patient records is an obstacle to gaining access to this information, and in other countries mental hospital records have not been preserved. In Denmark, however, the Danish State Archives have collected all patient records of state mental hospitals, and permission to use these records can be obtained.

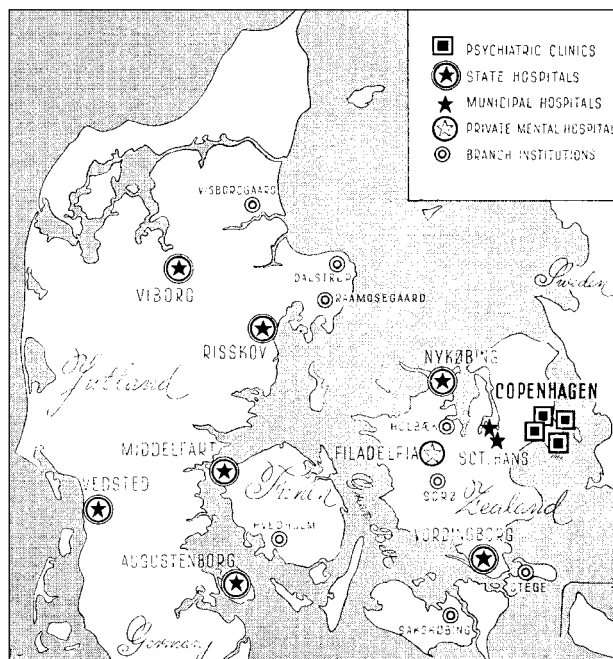
Patient records offer a wealth of information about the social position of the inmates. Psychiatrists collected information about their patients from general practitioners, close relatives, the school system, employees, and the legal system, and this information can be used to analyse the social background of the patients. Furthermore, case notes were made at a time when it was only psychiatrists who had access to the records. Consequently, case notes often contain personal comments about the inmates. Yet patient records not only give insight into the views of psychiatrists; transcripts of conversations between psychiatrist and patient, questionnaires and patients' letters (intercepted by psychiatrists) also appear in the records and give, to some extent, information about the patients' experiences.¹²

Danish psychiatry

Danish patient records were created in various mental hospitals scattered throughout the country. In the early twentieth century a total of seven state mental hospitals were managed by a directorate within the Ministry of the Interior. Providing between 7000 and 7500 beds out of a total of about 11000 psychiatric beds, these institutions contained the largest number of psychiatric patients in Denmark. Apart from the state mental hospitals, a municipal mental hospital (Sct. Hans), as well as four psychiatric clinics, were situated in the capital, Copenhagen. Altogether, they had beds for about 3000 patients. The private psychiatric sector of the Danish mental health system remained small and consisted of only one private mental hospital (Filadelfia) with just under 200 beds. In 1950, the private, municipal and state institutions were supposed to address the needs of a population of approximately 4,2 million.¹³ Most of these hospitals or asylums were founded in the late nineteenth century, and they were run by a chief physician and a small staff of doctors and nurses, usually 6 to 7 psychiatrists for about 1000 patients. Consequently, the day to day contact between psychiatrists and patients was limited. It was in these psychiatric institutions that long term treatment of drug addiction was conducted in the late nineteenth and early twentieth century.

The Mental Hospital in Vordingborg

Several drug abuse patients were admitted to the state mental hospital in Vordingborg.

Map of Denmark showing psychiatric institutions in 1952. The branch institutions were placed under the control of the state mental hospitals. These institutions were intended for elderly psychiatric patients. (Medical Museion)

This hospital was an average establishment, it had approximately 850 beds in the 1930s (making it the fourth largest of Denmark's seven state mental institutions) and it had a standard staff of seven psychiatrists. Among the inmates of the Vordingborg hospital there were several medical professionals, who were treated for drug addiction. The number of physicians varies a little from year to year during the period, but usually there were about three or four physicians for every 100 patients. In the early twentieth century, the hospital treated approximately 1200 patients a year.¹⁴ The largest group were the general practitioners, but surgeons, psychiatrists and other groups with easy access to drugs were also well represented. Psychiatrists with a drug problem were usually admitted to a mental hospital situated in a different part of the country. The same procedure was used with top physicians of university clinics in Jutland. In order to avoid scandals these physicians were admitted to hospitals in Zealand where they were less known.

The physicians with a drug problem were rarely admitted to the hospitals on their own initiative. Like in the case of a 45-year old chief physician it was often the wife of the patient who notified the health authorities about their husbands' abuse of drugs. According to his own statement, the chief physician had begun using morphine because of long working hours, health problems and «troublesome private events». It had not been difficult for him to get access to drugs, but after his wife had surprised him while he was injecting morphine, he could no longer conceal his habit and had to accept treatment in a mental hospital. At the hospital in Vordingborg he was not di-

agnosed as having other psychiatric disorders than drug addiction (*abusus medicamentorum*), and a psychiatrist at the hospital noted that the patient did not show signs of «the usual depravation of the morphinist». At the hospital he went through the usual withdrawal treatment, a quick treatment where the dose of morphine was reduced by 20 per cent per day and terminated after a week. As part of usual treatment he was requested to stay at the hospital for nine months in order to complete the cure. Yet he decided to leave the hospital after a shorter period of time, and like many other drug abuse patients he relapsed into addiction again.¹⁵

Like the 45-year old chief physician, the addict physicians in Vordingborg were usually in middle age when they had begun using opiates, and they often stressed that it was chronic diseases that had led them to addiction. Occupational stress, long working hours and depression were also frequently mentioned among the causes of drug abuse as well as contributing factors such as financial trouble and marriage problems.

Photograph of the state mental hospital in Vordingborg from the 1940s. This hospital, founded in 1858, was the second oldest of the Danish state mental hospitals. (Medical Museion)

Other records

The records of mental institutions such as the hospital in Vordingborg do not, however, contain information about all physicians with a drug problem. Several physicians did not receive drug abuse treatment in psychiatric hospitals and managed to conceal their condition. Yet records of the Danish National Health Service can provide further information about drug abuse among physicians. The Danish National Health Service kept a record of physicians who were abusers of drugs. The names of 108 medical doctors were entered on the files of the National Health Service in the period leading up to the 1950s (the total number of physicians in Denmark in 1955 was 4952). The Health Service record is, of course, not a complete record of all physicians who were abusing morphine and other drugs. Several of the physicians who got admitted to the mental hospital in Vordingborg and other institutions were not listed in the Health Service

record. Yet the records contain information about physicians who avoided treatment in psychiatric institutions. About 40 per cent of the physicians listed by the health service did not receive hospital treatment for drug abuse. The National Health Service kept control of prescriptions of all pharmacies and had an index that made it possible to discover new cases of abuse. Almost all drugs used by addicts in Denmark were obtained by prescriptions, and smuggling of drugs was not very common in this period.

The record of the Health Service can thus provide a more detailed picture of the physicians who were using drugs. Most doctors began using drugs when they were between 30 and 39 years old (this was about 45 % of the physicians). But there was also a large group who began using drugs rather late in their life, when they were 40–49 years old (31 %). Most of the addicts were general practitioners (57 %) but physicians in high position were also among the people registered by the Health Service. Seven Chief physicians were listed in the records.

Even though the Danish Health Service kept a record of the addicts, few of these physicians got in trouble with the police; and the Health Service was not that interested in taking legal actions against these doctors. The records of the Health Service show that few legal actions were taken against the addict physicians. Some physicians had their prescription rights of psychotropic drugs (i. e. morphine etc.) deprived. Yet only 3 of the 108 physicians were deprived the right to practise. 37 were deprived prescription rights but some of them regained this right later on. Even though some physicians were stealing drugs from hospitals or forging prescriptions this usually did not lead to imprisonment or even fines.¹⁶

It was only in the late 1940s that the Health Service accepted that it was necessary to support a stricter policy on drug use. In the 1950s the first narcotics law was implemented in Denmark. But this change had less to do with the addicted physicians and more to do with new groups of drug abusers.

Legislation

Danish drug legislation was founded in 1955 with the Act on Euphoriant Drugs. The act took the place of the previous Opium Act of 1936. The Opium Act was based upon the opium conventions of 1912, 1925, 1931 and 1936, which Denmark had ratified.¹⁷ The Act on Euphoriant Drugs had a penal clause under which up to two years of imprisonment could be imposed. It was punishable to import, export, sell or buy, distribute, manufacture, prepare prohibited or regulated drugs. In sum, the new law led to a more restrictive course against drug abuse from the middle of the twentieth century and onwards.¹⁸

«The Act on Euphoriant Drugs» (Lov om euforiserende stoffer) was based on a committee report commissioned in 1950 by the Ministry of the Interior. During the late 1940s a number of cases of over-prescription of morphine and amphetamine gave rise to concern over lax practices and abuse of morphine among doctors, but it was foremost a growing black market in morphine and methadone in the harbour areas of Copenhagen that gave rise to concern (heroin and cannabis was not used frequently in Denmark in this period). The press and the committee report paid special attention to a group of working class men and women living in these harbour areas of Copenhagen. Danish newspapers began to run stories of these addicts of lower social class, who were obtaining drugs by stealing from pharmacies and forging prescriptions. These newspaper articles gave rise to concern among members of the Danish parliament, and this led to the foundation of the state committee in 1950 and the first national law on narcotics in 1955.¹⁹

Different responses to drug addiction

The change in social class distribution among the addicts led to different ways of dealing with the people using drugs. While the better-off morphine users such as physicians were handled by the medical system, the drug abusers of lower social class were often registered with the police or diagnosed as psychopaths. Several of them were convicted and confined in the Psychopath Institution in Herstedvester (Copenhagen).²⁰ In the 1940s, the Danish police made a registry containing information about the people with whom contact was made by the police because of their abuse or illicit handling with psychotropic drugs. In 1958, more than 1000 abusers were registered by the police. Conversely, the better-off drug abusers only on rare occasions had psychiatric diagnosis such as psychopathia, and they were not controlled by the police but by the National Health Service and the mental hospital system. The reaction of the medical community to drug addiction was also mixed. Contrary to the studies emphasising the expansive aims of the medical profession, it appears that the medical community had a much more ambivalent attitude towards drug abuse. The medical profession had little interest in drawing attention to the group of addict physicians and was, for a long time, not interested in suggesting strict regulations or laws that would criminalise the drug users. The later regulations of the 1950s had less to do with the interests of the medical profession and more to do with class and the fact that drug addiction was spreading to people of lower social status.

Notes

1. Sundhedsstyrelsen, *Narkotikasituationen i Danmark*, p. 63.
2. Pontoppidan, *Den kroniske Morfinisme*, p. 16.
3. Laursen, *Konstruktionen af danske narkotikapolitik siden 1965*; Houborg, *Stofmisbrug, metadon, subjektivering*; Bjerger *et al.*, *Drug Policy*.
4. Karch, *A History of Cocaine*; Hodgson, *Opium. A Portrait of a Heavenly Demon*; Booth, *Cannabis. A History*; Rasmussen, *On Speed. The Many Lives of Amphetamine*; Davenport Hines, *The Pursuit of Oblivion. A Global History of Narcotics*.
5. Musto, *The American Disease*; Walker, *Opium and Foreign Policy*; McAllister, *Drug Diplomacy in the Twentieth Century*; Valentine, *The Strength of the Wolf*; Barton & Mills, *Drugs and Empires*.
6. Courtwright, *Dark Paradise*; Morgan, *Drugs in America*; Berridge & Edwards, *Opium and the People*; Acker, *Creating the American Junkie*; Kandall, *Substance and Shadow*; Cambell, *Using Women*.
7. Szasz, *Ceremonial Chemistry*; Parssinen & Kerner, «Development of the Disease Model of Drug Addiction in Britain, 1870–1926»; Peters, «The British Medical Response to Opiate Addiction in the Nineteenth Century»; Foxcroft, *The Making of Addiction*.
8. The only monograph is White, *Slaying the Dragon*. Treatment after 1950 has been studied more e.g. Mold, *Heroin: The Treatment of Addiction in Twentieth-century Britain*.
9. No in-depth studies of addict physicians have been carried out. There is some information in Courtwright, *Black Paradise*; Berridge, *Opium and the People*; and Milligan, «Morphine-addicted doctors, the English Opium-Eater, and embattled medical authority».
10. Lewin, *Phantastica. Narcotic and Stimulating Drugs*, p. 54; J.B. Mattison, «Opium addiction among medical men», p. 621.
11. Milligan, «Morphine-addicted doctors», p. 541.
12. For patient records and the patients' experience see Andrews, «Case notes, case histories, and the patient's experience» and Risse & Warner, «Reconstructing clinical activities: Patient records in medical history».
13. *Medicinalberetning for Kongeriget Danmark i året 1950*, Copenhagen, p. 124–5. See also Vaczy Kragh (ed.), *Psykiatriens historie i Danmark og Det hvide snit. Psykokirurgi og dansk psykiatri*, p. 51–52.
14. *Beretninger om Sct. Hans Hospital og Statens Sindsygehospitaller i 1940*, p. 1.
15. Landsarkivet for Sjælland. Statshospitalet i Vordingborg. Patientjournaler, mænd, jr. nr. 13.762.
16. Nimb, *Misbrug af euforiserede stoffer i Danmark*.
17. *Betænkning om brug af euforiserede stoffer*, p. 24.
18. Jepsen, «Danish drug control policy 1945–2007», p. 154.
19. Jepsen, «Danish drug control policy 1945–2007», p. 155.
20. See Stürup, *Forvaringsanstalten i Herstedvester*.

Literature

- Acker, Caroline Jean. *Creating the American Junkie. Addiction Research in the Classic Era of Narcotic Control*. The John Hopkins University Press, Baltimore, 2002.
- Andrews, Jonathan (1998), «Case Notes, Case Histories, and the Patient's Experience of Insanity at Gartnavel Royal Asylum, Glasgow, in the Nineteenth Century». In *Social History of Medicine*, vol. 11, 1998, p. 255–281.
- Barton, Patricia & Mills, James, eds. (2007). *Drugs and Empires: Essays in Modern Imperialism and Intoxication 1500–1930*. Palgrave Macmillan, London, 2007.
- Beretninger om Sct. Hans Hospital og Statens Sindsygehospitaller i 1940*. J.H. Schultz, Copenhagen, 1941.
- Berridge, Virginia & Edwards, Griffith. *Opium and the People. Opiate Use in Nineteenth-Century England*. Allen Lane, London, 1981.
- Betænkning om brug af euforiserede stoffer. Angivet af det af Indenrigsministeriet under 10. november 1950 nedsatte udvalg*. S.L. Møller, Copenhagen, 1953.
- Bjerger, Bagga *et al.* *Drug Policy. History, Theory and Consequences. Examples from Denmark and USA*. Aarhus University Press, Aarhus, 2008.
- Booth, Martin. *Cannabis. A History*. Picador, New York, 2005.
- Campbell, Nancy. *Using Women. Gender, Drug Policy, and Social Justice*. Routledge, London, 2000.
- Courtwright, David. *Dark Paradise. Opiate Addiction in America before 1940*. Harvard University Press, Cambridge, 1982/1999.
- Davenport Hines, Richard, *The Pursuit of Oblivion. A Global History of Narcotics*. Phoenix Press, London, 2001.
- Foxcroft, Louise. *The Making of Addiction. The 'Use' and 'Abuse' of Opium in Nineteenth-Century Britain*. Ashgate, London, 2007.
- Hodgson, Barbara. *Opium. A Portrait of a Heavenly Demon*. Greystone Books, Vancouver, 2004.
- Houborg, Esben. *Stofmisbrug, metadon, subjektivering. Historiske og aktuelle fremstillinger af stofmisbrug*. PhD Dissertation, Department of Sociology, University of Copenhagen, 2006.
- Jepsen, Jørgen. «Danish drug control policy 1945–2007». In *Drug Policy. History, Theory and Consequences. Examples from Denmark and USA*, edited by Bragga Bjerger *et al.*, p. 151–179. Aarhus University Press, Aarhus, 2008.
- Kandall, Stephen R. *Substance and Shadow. Women and Addiction in America before 1940*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996.
- Karch, Steven B. *A History of Cocaine. The Mystery of Coca Java and the Kew Plant*. Royal Society of Medicine Press, London, 2003.
- Laursen Storgaard, Lau. *Konstruktionen af danske narkotikapolitik siden 1965*. Jurist og Økonomforbundet, Copenhagen, 2000.

Lewin, Louis. *Phantastica: Narcotic and Stimulating Drugs, Their Use and Abuse*. E.P. Dutton, New York, 1924.

Mattison, J.B. «Opium addiction among medical men». *Medical Record*, vol. 23, 1883, p. 621–623.

McAllister, William B. *Drug Diplomacy in the Twentieth Century. An International History*. Routledge, London, 1999.

Milligan, Barry. «Morphine-Addicted Doctors, the English Opium-Eater, and Embattled Medical Authority». In *Victorian Literature and Culture*, vol. 33, 2005, p. 541–533.

Mold, Alex. *Heroin: The Treatment of Addiction in Twentieth-century Britain*. Northern Illinois University Press, DeKalb, IL, 2008.

Morgan, H. Wayne. *Drugs in America. A Social History, 1800–1940*. Syracuse University Press, Syracuse, NY, 1981.

Musto, David F. *The American Disease. Origins of Narcotic Control*. Oxford University Press, New York, 1973.

Nimb, Mogens. *Misbrug af euforiserede stoffer i Danmark i 1950'erne med efterundersøgelser i 1972*. Villadsen & Christensen, Copenhagen, 1975.

Parsinen, Terry M. & Kerner, Karen. «Development of the Disease Model of Drug Addiction in Britain, 1870–1926». In *Medical History*, vol. 24, 1980, p. 275–296.

Peters, Dolores. «The British Medical Response to Opiate Addiction in the Nineteenth Century». *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, vol. 36, 1981, p. 455–488.

Pontoppidan, Knud. *Den kroniske Morfinisme*. Th. Lind, Copenhagen, 1883.

Rasmussen, Nicolas. *On Speed. The Many Lives of Amphetamine*. New York University Press, New York, 2008.

Risse, Guenter & Warner, John Harley. «Reconstructing clinical activities: Patient records in medical history», *Social History of Medicine*, vol. 5, 1991, p. 183–205.

Stürup, Georg K. *Forvaringsanstalten i Herstedvester. Beretning om arbejdet 1935–1951*. Direktoratet for Fængselsvæsenet, København, 1959.

Sundhedsstyrelsen. *Narkotikasituationen i Danmark*. Sundhedsstyrelsen, København, 2009.

Szasz, Thomas. *Ceremonial Chemistry: the Ritual Persecution of Drugs, Addicts and Pushers*. Routledge, London, 1974.

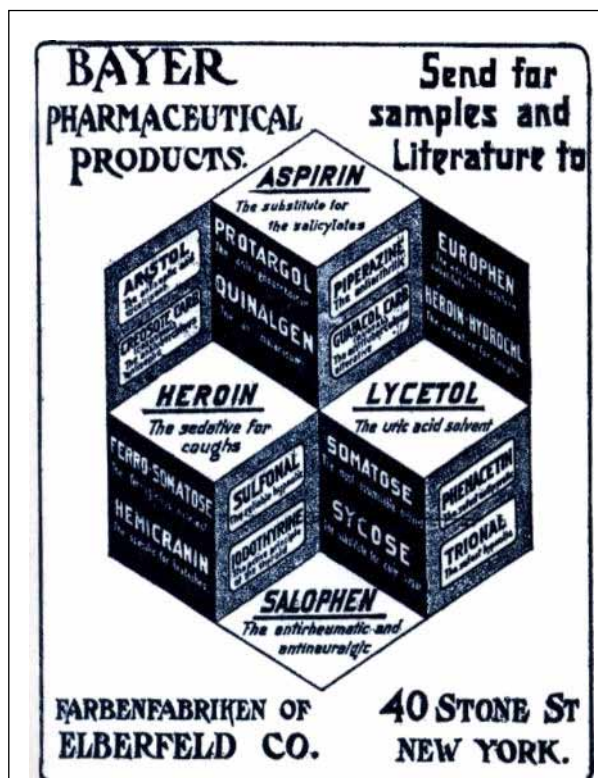
Vaczy Kragh, Jesper (ed.). *Psykiatriens historie i Danmark*. Hans Reitzels Forlag, Copenhagen, 2008.

Vaczy Kragh, Jesper. *Det hvide snit. Psykokirurgi og dansk psykiatri*. University Press of Southern Zealand, Odense, 2010.

Valentine, Douglas. *The Strength of the Wolf: The Secret History of America's War on Drugs*. Verso, New York, 2006.

Walker, William. *Opium and Foreign Policy: The Anglo-American Search for Order in Asia, 1912–1954*. University of North Carolina Press, DeKalb, IL, 1991.

White, William L. *Slaying the Dragon. The History of Addiction Treatment and Recovery in America*. Chestnut Hill Systems, Bloomington, IN, 1998.

Rus og reklame: Fra 1898 til 1910 ble heroin (diacetyl-morfin) markedsført som en ikke-avhengighetsskapende morfinerstatning og som hostemedisin for barn. Denne annonsen fra 1904 er for prodeusert for det tyske legemiddelfirmaet Bayer FA, som gav diacetylmorfin merkevarnavnet heroin. (Lisensiert via Wikimedia Commons).

TJENESTETILBUDET TIL RUSMIDDELMISBRUKERE

– Noen utviklingstrekk

Astrid Skretting, forsker ved Statens institutt for rusmiddelforskning

Hjelpe- og behandlingstilbudet til rusmiddelmisbrukere har vært gjenstand for store endringer opp gjennom tidene. Behandlingstilbudet for alkohol- og narkotikamisbrukere som i utgangspunktet var organisert hver for seg, fikk en felles organisering i løpet av 1990-tallet. Mens en i mange år var svært kritisk til bruk av medikamenter i behandling av rusmiddelmisbrukere, satses det nå stort på substitusjonsbehandling av heroinmisbrukere. Likeledes har vi gjennom flere år sett en stor satsing på det som gjerne kalles skadereduksjonstiltak, som lavterskel helsetilbud der utdeling av sprøyter inngår. Stortinget har også vedtatt en lov som gir kommunene adgang til etablering av såkalte sprøyterom.

Innledning

Er misbruk av rusmidler en sykdom eller et produkt av sosiale faktorer og personlig disposisjon? Er behandling for rusmiddelmisbruk et ansvar for helsevesenet eller sosialtjenesten? Er rusmiddelmisbrukere pasienter eller klienter? Synet på hva som er årsak til rusmiddelmisbruk og hva som er den mest hensiktsmessige organisering av behandling varierer. Mens det sosialfaglige behandlingstilbudet tradisjonelt har stått sterkt i Norden, er behandling for rusmiddelmisbruk et helsefaglig ansvar i mange andre land.

I Norge har vi sett at mye av dette har gått i bølger. Organiseringen av hjelpe- og behandlingstiltak for rusmiddelmisbrukere har i løpet av de siste tiårene gått fra en i hovedsak sentralisert til en desentralisert modell for så å gå tilbake til en sentralisert modell. Misbrukerne har gått fra å være pasienter til å bli klienter for så igjen å ende opp som pasienter. Synet på bruk av medikamenter i behandling har også gått i bølger. Fra at en tidligere var rundhåndet med medikamenter i behandling av alkoholmisbruk kom det en periode med stor skepsis til medikamentell behandling. I Norge ble substitusjonsbehandling av opi- atavhengige en del av det ordinære behandlingstilbudet så sent som i 1998. Som i de fleste andre land har vi også sett en økt vektlegging av ulike former for det som gjerne kalles skadereduksjon. Eksempelvis har det gjennom mer

enn 20 år foregått utdeling av sprøyter i relativt stort omfang og en forsøksordning med offentlige sprøyterom ble i gang i 2005. Sprøyteromsloven ble gjort permanent fra 2010.

Vi vil her redegjøre for tre substansielle endringer i tilbudet til rusmiddelmisbrukere som har funnet sted i løpet av de siste årene: Organiseringen av behandlingstilbudet, innføring av substitusjonsbehandling for heroinmisbrukere og lov om lokaler for injeksjon av narkotika (sprøyteromsloven).

Behandling av rusmiddelmisbrukere: sentralisering – desentralisering – sentralisering

Behandlings- og hjelpetilbudet for henholdsvis alkohol- og narkotikaproblemer i Norge har noe ulik historie, både med hensyn til hvor lenge slike tilbud har vært tilgjengelige og hvordan de har vært organisert. Mens de første tilbudene rettet mot misbrukere av alkohol så dagens lys i tiden omkring 1900, er tilbudet til misbrukere av narkotiske stoffer naturlig nok av nyere dato. Når det gjelder behandlings- og hjelpetiltak for alkoholmisbrukere var det i utgangspunktet organisasjoner som Blå Kors, Hvite Bånd og Lægeföreningen som sto bak. Etter hvert kom staten på banen og i årene etter 1970 økte statens engasjement i al-

koholismomsorgen, både gjennom økte bevilgninger og ved at flere alkoholinstitusjoner ble knyttet til sykehusloven.

Norge hadde allerede i 1961 opprettet den første spesialklinikk i Europa for narkotikamisbrukere (Statens klinikk for narkomane). Hovedtyngden av pasienter var i utgangspunktet de såkalt «klassiske» narkomane, eller voksne pasienter som misbrakte morfin eller andre opiater. Da det etter hvert vokste fram et behov for behandlingstiltak for unge og unge voksne som hadde fått problemer knyttet til misbruk av narkotika, ble det imidlertid vektlagt at behandlingen måtte integreres i det ordinære hjelpeapparatet innen psykisk helsevern.

Det ble relativt fort klart at den tradisjonelle psykiatrien ikke var innrettet til å ta i mot denne nye kategorien pasienter. I begynnelsen av 1970-årene begynte en derfor å utvikle spesielle tilbud for behandling av stoffmisbrukere. I denne perioden kom det politiske og faglige strømninger som førte til endring i synet på hvordan unge stoffmisbrukere skulle håndteres. Viktige elementer var at sosiale og psykiske problemer ikke skulle behandles innen rammene for en autoritær medisinsk-psykiatrisk forståelse. Det ble i stedet tatt i bruk metoder innen rammene for en humanistisk psykologisk, pedagogisk tilnærming der likeverdet mellom klient og hjelper og sosialt nettverksarbeid var i fokus. Synet på stoffmisbrukere endret seg med andre ord fra en tradisjonell sykdomsoppfatning i retning av en sosialpsykologisk forståelse. Ut fra en erkjennelse av at stoffmisbruk blant unge er et sammensatt problem som krever utradisjonelle tilnærminger, ble det etablert ulike nye tiltak som oppsøkende virksomheter og behandlingskollektiver. Etter hvert ble det også etablert behandlingstilbud basert på andre faglige tilnærminger. Initiativene kom i stor grad fra grupper eller enkeltpersoner, som bygget opp institusjonene ved hjelp av statlige og etter hvert fylkeskommunale midler.

Fylkeskommunen får ansvar

Grunnlaget for den fylkeskommunale organiseringen av behandlingstiltak for rusmiddelmisbrukere, slik den var før sykehus- og rusreformen trådte i kraft, ble lagt i lov om fylkeskommunalt ansvar for alkoholinstitusjoner m.v. av 8. mars 1984. Lov om sosiale tjenester av 13. desember 1991 nr 81 gikk et skritt videre ved at den ga fylkeskommunen et samlet ansvar for annenlinje behandlingstiltak for rusmiddelmisbrukere. Dermed fikk fylkeskommunen behandlingsansvar for både alkohol- og narkotikamisbrukere. Sosialtjenesteloven påla fylkeskommunen ansvar for at det skulle finnes et tilstrekkelig antall institusjonsplasser for å dekke det behov som til en hver tid måtte være tilstede («sørge for» ansvar). Vektlegging av kommunens ansvar for å sikre hjelp i nærmiljøet i stedet for å overlate rusmiddelmisbrukeren til institusjonsbehandling, ble fulgt opp i finansieringsordningen ved at opphold på

fylkeskommunale institusjoner under sosialtjenesteloven, ble finansiert som en delbetalingsordning mellom kommune og fylkeskommune.

Fylkeskommunen kunne selv eie og drive behandlingstilbudene, men kunne også velge å inngå driftsavtaler med eller kjøpe enkeltplasser i private tiltak. Tiltakene var i hovedsak regulert av sosialtjenesteloven, men fylkeskommunen kunne også oppfylle sitt behandlingsansvar ved å bruke behandlingstiltak som var regulert av andre lover (sykehusloven). Dette gjaldt i praksis først og fremst polikliniske behandlingstiltak med utspring i psykiatrien (f. eks. de psykiatriske ungdomsteamene), men også enkelte døgniltak.

Rusreformen

I årene etter tusenårskiftet gjennomførte Norge store helsepolitiske reformer. Gjennom fastlegereformen (2001), fikk alle landets innbyggere tildelt en fast allmennlege. Ved sykehusreformen (2002) ble ansvar og eierskap for sykehus og annen spesialisthelsetjeneste overført fra fylkeskommunen til staten. Det ble etablert fem, fra 1. januar 2009 fire, statlig eide regionale helseforetak (RHF). De fire regionale helseforetakene skal sørge for at det finnes et nødvendig tilbud om spesialisthelsetjenester til befolkningen i de respektive helseregioner. Sykehusreformen ble fulgt opp av den såkalte rusreformen (2004). Gjennom rusreformen ble også behandling for rusmiddelmisbruk overført fra fylkeskommunen til staten ved de regionale helseforetakene. Behandling for rusmiddelmisbruk ble dermed en del av spesialisthelsetjenesten. Kommunene beholdt imidlertid sitt ansvar for å yte andre typer tjenester til rusmiddelmisbrukere.

De regionale helseforetakenes nye ansvar ble definert som «tverrfaglig spesialisert behandling for rusmiddelmisbruk» og lovreguleringen av aktuelle behandlingssenheter ble overført fra sosialtjenesteloven til spesialisthelsetjenesteloven. Helse- og omsorgsdepartementet¹ har i rundskriv redegjort for hva de vedtatte endringene medfører.² Rundskrivet gir også en fortolkning av pasientrettighetslovens bestemmelser og hvordan disse får anvendelse på tverrfaglig spesialisert behandling for rusmiddelmisbruk. Departementet har dessuten utarbeidet et strategidokument rettet til de regionale helseforetakene der de nasjonale perspektiver og strategier i anledning rusreformen trekkes opp.³

Rusreformens mål er ambisiøse. Det ble framholdt at rusmiddelmisbrukere med sammensatte problemer skal få bedre tjenester. Behandling for rusmiddelmisbruk skal utvikles til en tverrfaglig spesialisthelsetjeneste som fokuserer på helhetlige og individuelt baserte tilnærminger, med vektlegging av så vel det sosialfaglige som det helsefaglige perspektivet.⁴ Reformen er ment å sikre at rusmiddelmisbrukeres rettigheter som pasienter skal ivaretas på en be-

dre måte og at rusmiddelmissbrukere enklere enn tidligere skal få de spesialiserte helsetjenester som er nødvendige for å redusere somatiske og psykiske plager, i tillegg til at de skal få behandling for sine misbruksproblemer. Behovet for å sikre et bedre tilbud til rusmiddelmissbrukere som samtidig har alvorlige psykiske lidelser, er spesielt understreket.⁵

Hjelpe- og behandlingstilbudet til rusmiddelmissbrukere i Norge har tradisjonelt hatt et stort innslag av private aktører. Mange av disse hadde driftsavtaler med en eller flere fylkeskommuner. Ved rusreformen overtok de regionale helseforetakene fylkeskommunenes avtaler med private leverandører av behandlingstjenester. Det er understreket at de regionale helseforetakene må sikre de private aktørene muligheten til å bidra på likeverdig grunnlag med offentlige tilbydere av behandlingstjenester. Samtidig ble det sagt at det må stilles samme kvalitetskrav til det private som til det offentlige behandlingstilbudet.⁶ Ved at behandling for rusmiddelmissbruk nå er en del av spesialisthelsetjenesten, er det grunn til å tro at så vel offentlige som private aktører vil oppleve at det stilles andre og større krav til kvalitet og resultater. Rammene for å tilpasse seg slike krav vil imidlertid være forskjellige. De offentlige behandlingssenheter vil ikke på samme måte som de private risikere å bli utestengt, selv om også offentlige behandlingssenheter vil kunne få pålegg om endringer.

Så lenge behandling for rusmiddelmissbruk var regulert av sosialtjenesteloven, gikk henvisning via den kommunale sosialtjenesten og kommunen betalte en egenandel for hver person som var i behandling. Da behandling for rusmiddelmissbruk ble en spesialisthelsetjeneste, tilsa dette at henvisningsretten skulle overtas av legene, slik praksis er for spesialisthelsetjenesten generelt sett. Med bakgrunn i at mange rusmiddelmissbrukere i liten grad har kontakt med den ordinære helsetjenesten, vedtok imidlertid Stortinget at sosialtjenesten og legene skal være likestilte i å henvisne til spesialisert tverrfaglig behandling for rusmiddelmissbruk i og utenfor institusjon. Sosialtjenestens rett til henvisning omfatter imidlertid ikke de spesialiserte helsetjenester innen somatikk og psykiatri.

Pasientrettighetsloven gir rett til fritt sykehusvalg. På samme måte er rusmiddelmissbrukere gitt rett til fritt valg av behandlingssted. Valget omfatter behandlingssenheter i hele landet som inngår i de regionale helseforetakenes behandlingstilbud. Retten til fritt valg er med andre ord ikke begrenset til den helseregion hvor en som pasient "hører hjemme". Retten til fritt valg av behandlingssted omfatter imidlertid ikke valg av behandlingsnivå. En pasient som er gitt rett til å motta behandling for sitt rusmiddelmissbruk, kan eksempelvis ikke velge institusjonsbehandling hvis han eller hun er gitt rett til poliklinisk behandling.

Substitusjonsbehandling

I Norge var det i mange år stor skepsis til bruk av metadon i behandling av stoffmissbrukere. På 1970-tallet var det enkelte leger som foreskrev metadon, men etter hvert gikk Helsedirektoratet ut og advarte sterkt mot dette. Begrunnelsen var først og fremst knyttet til at målet for behandling av stoffmissbrukere skulle være stofffrihet og ikke avhengighet av medikamenter.⁷ Dette må igjen sees i sammenheng med den da rådende forklaringsmodell for å forstå årsakene til misbruk av narkotiske stoffer. Den første stortingsmeldingen om narkotikaproblemene⁸ sier eksempelvis at det er regjeringens oppfatning at misbruk av avhengighetskapende stoffer i hovedsak må sees på som et symptom på mistrivsel. Det er de bakenforliggende problemer, og ikke selve misbruket, som skal være i fokus for behandlingen. Den samme stortingsmeldingen slår også fast at det ikke er ønskelig å bruke medikamenter i behandling av stoffmissbrukere, da dette kan oppfattes som støtte til å forlenge avhengigheten. Helsedirektoratet kom således i 1976 med retningslinjer om at metadon bare kunne foreskrives i tilknytning til sykehus, noe som i praksis forekom i svært begrenset omfang.⁹ Etter hvert ble også dette borte. I flere år var det med andre ord ikke noe tilbud om vedlikeholdsbehandling med metadon i Norge og det var heller ikke noen diskusjon om denne behandlingsformen. Da regjeringen midt på 1980-tallet la fram sin neste stortingsmelding om narkotikapolitikken¹⁰ ble metadonbehandling ikke en gang tatt opp til drøfting. Norge var imidlertid ikke alene om denne innstillingen. Mens substitusjonsbehandling med metadon ble brukt i land som USA, Storbritannia, Danmark, Sveits og Nederland, hadde f. eks Frankrike, Tyskland, Belgia og Hellas den samme restriktive holdning som Norge. Det er først på 1990-tallet at en i disse landene har satt i gang substitusjonsbehandling.¹¹

Behandlingsoptimisme – metadon gir negativ signalverdi

Etter hvert oppsto det imidlertid en viss «murring» i deler av fagfeltet, noe som hadde sammenheng med HIV-epidemien og at de framlagte prognosene for spredning av viruset blant sprøytebrukere var svært dystre. Spørsmålet ble utredet i det daværende Sentralrådet for narkotikaproblemer, men kom aldri til noen realitetsbehandling. I 1989 startet imidlertid Oslo kommune forsøk med vedlikeholdsbehandling av HIV-positive med langtkommen immunsivikt, uten at det vakte noen nevneverdig debatt. Dette ble ikke oppfattet som behandling av misbruk, men at HIV-syke stoffmissbrukere skulle få mulighet til en mest mulig verdig avslutning på livet.

At det aldri ble noen reell diskusjon om metadonbehandling som et allment tiltak mot HIV-epidemien blant missbrukere, har trolig sammenheng med at HIV-epidemien blant stoffmissbrukere i Norge snart viste seg å være relativt

begrenset. Det ble også tatt et krafttak fra Sosialdepartementet gjennom en særskilt handlingsplan, for å bygge ut de medikamentfrie behandlingstiltakene.¹² Videre ble det etablert ordninger med gratis utdeling av sprøyter for å begrense smitte gjennom sprøytedeling.

De viktigste grunnene til at en i Norge var mot metadon i behandling av stoffmisbrukere kan kort oppsummeres slik: i) Tro på forandring – stor grad av behandlingsoptimisme. ii) Metadon gir signaler om at en gir opp misbrukerne og ikke tror at de kan forandre seg (negativt menneskesyn). iii) Metadon innebærer at en påfører misbrukere en livslang avhengighet. iv) Motstanden mot metadon gjenspeiler at det medisinske feltet i liten grad var engasjert i behandling av stoffmisbrukere.¹³

Økt elendighet

På begynnelsen av 1990-tallet kom det imidlertid stadig flere rapporter fra ulike hjelpetjenester om en generell forverring av helsetilstanden blant tunge stoffmisbrukere. Samtidig økte antall narkotikarelaterte dødsfall. Selv om det medikamentfrie behandlingstilbudet etter hvert var blitt betydelig utvidet, var det tydelig at dette ikke reduserte problemene. Det ble mer og mer åpenbart at en også måtte se etter andre virkemidler og spørsmålet om metadonbehandling ble aktualisert.

På denne bakgrunn arrangerte så Norges allmennvitenskapelige forskningsråd på oppdrag fra Sosialdepartementet, i 1991 en såkalt konsensuskonferanse om «Medikamenter i behandlingen av stoffavhengige – Forskrivning av vanedannende legemidler».¹⁴ Ut fra anbefalingene fra konferansen ble det i 1994 startet et 3-årig forsøksprosjekt i Oslo med metadonassistert rehabilitering av 50 opiatavhengige stoffmisbrukere. De 50 som inngikk i forsøksprosjektet måtte oppfylle følgende kriterier: (1) være fylt 30 år, (2) ha misbrukt opiater i minst 10 år, (3) ha gjennomgått i medikamentfri behandling i rimelig omfang og (4) ikke ha uoppgjorte saker med politi og rettsvesen.

Målsettingen for prosjektet var at de som fikk slik behandling, skulle slutte å bruke illegale rusmidler og finne en plass som «normale» samfunnsborgere. Modellen var (og er) at substitusjonsbehandling skal suppleres med tiltak i regi av det ordinære hjelpe- og behandlingsapparatet for å sikre den nødvendige psykososiale oppfølging. Kontrollrutiner med overvåkede urinprøver inngår som en viktig del av opplegget. For å illustrere at metadon var en del av et helhetlig rehabiliteringsopplegg, ble prosjektet gitt betegnelsen metadonassistert rehabilitering.

Forsøksprosjektet ble gjort gjenstand for en omfattende evaluering,¹⁵ og i 1997 vedtok Stortinget at substitusjonsbehandling skulle være et permanent landsomfattende tilbud for heroinmisbrukere. Stortinget vedtok senere å re-

ducere aldersgrensen til 25 år og høsten 2000 ble retningslinjene revidert, i den forstand at de ble mindre restriktive: Klienten skulle: (1) være fylt 25 år, (2) ha langvarig narkotikamisbrukskarriere og på søkertidspunktet og over flere år ha vært klart opiatdominert og (3) i rimelig omfang ha gjennomgått behandling og rehabilitering uten bruk av metadon og opioider med sikte på rusfrihet.¹⁶

Rundskrivnet la samtidig opp til at det kunne gjøres unntak fra inntakskriteriene dersom det var snakk om alvorlig kritisk og livstruende sykdom som gjorde behandlingsopplegget nødvendig, eller dersom en samlet vurdering tilsa det. Det ble med andre åpnet for større skjønnsmessig vurdering. Samtidig er det åpnet for bruk av andre legemidler enn metadon (buprenorfin), ut fra hva som ble vurdert som mest hensiktsmessig. Behandlingsopplegget ble derfor endret til å kalles legemiddelassistert rehabilitering.

Fram til 2010 var substitusjonsbehandling regulert gjennom rundskriv. 1. januar 2010 kom det imidlertid et nytt rammeverk for legemiddelassistert rehabilitering med forskrift¹⁷ og nasjonale retningslinjer.¹⁸

Antall pasienter i substitusjonsbehandling har økt nærmest eksplosivt i årene etter at Stortinget i 1997 vedtok at substitusjonsbehandling skulle bli et permanent landsdekkende tilbud. Ved utgangen av 2009 var det i underkant av 5 400 pasienter i slik behandling. Selv om mange vil si at Norge kom seint i gang med substitusjonsbehandling, har utbyggingen med andre ord gått svært raskt.

Sprøyterom

I desember 2004 vedtok Stortinget en midlertidig lov og forskrift om prøveordning med lokaler for injeksjon av narkotika (sprøyteromsloven). Loven ble gjort permanent i 2009. Spørsmålet om etablering av sprøyterom ble første gang reist i Stortinget i en interpellasjonsdebatt i 1999 som resulterte i at Regjeringen fikk oversendt en rekke forslag om narkotikapolitikken, deriblant: «Stortinget ber Regjeringen utrede etablering av «sprøyterom» bemannet med helsepersonell».¹⁹ Med henvisning til en uttalelse fra FNs narkotikakontrollråd (INCB) til danske myndigheter,²⁰ der det ble påpekt at etablering av sprøyterom vil være brudd på FNs narkotikakonvensjoner, svarte daværende sosialminister Meltveit Kleppa at det ikke var aktuelt å etablere et slikt tilbud i Norge.²¹

Skiftende regjeringer – ulike syn

Etter at den borgelige sentrumsregjeringen sa nei til sprøyterom i 1999, hadde skiftende regjeringer ulike syn i saken. Spørsmålet kom opp i Stortinget på nytt i mars 2001, ved at fire representanter la fram et forslag om et nasjonalt kriseprogram mot «overdoseepidemien». Sprøyterom ble her nevnt som ett mulig tiltak. Stortinget begrenset seg ved

dette tilfellet til å be regjeringen sette i gang et nasjonalt kriseprogram mot overdosedødsfall uten å konkretisere hva planen skulle inneholde.²²

Stoltenberg I fulgte opp Stortingets ønske ved at forslag om prøveordning med sprøyterom ble sendt ut på høring like før regjeringsskiftet høsten 2001.²³ Stortinget lot seg imidlertid ikke berolige. I oktober 2001, like etter den borgerlige trepartiregjeringen tiltrådte, og mens høringsrunden pågikk, ble det fattet følgende anmodningsvedtak: «Stortinget ber Regjeringen følge opp (den nylig avgåtte) Regjeringen Stoltenbergs positive holdning til sprøyterom».²⁴ Ut fra dette valgte den borgerlige trepartiregjeringen å følge opp saken, selv om den var i mot opprettelse av sprøyterom.

Ikke overraskende var det stort sprik i høringsuttalelsene.²⁵ Riksadvokaten påpekte eksempelvis at etablering av sprøyterom ville innebære et amnesti for narkotikabrukere ved at handlinger som er straffbare på ethvert annet sted, ikke skal forfølges i sammenheng med et sprøyterom. Utfallet av høringsrunden ble referert i forslag til revidert nasjonalbudsjett som ble lagt fram i mai 2002.²⁶ Regjeringen konkluderte her med at den ikke ville gå inn for å godkjenne forsøk med sprøyterom. Det ble vist til at det forelå lite dokumentasjon på effekt av et slikt tiltak og at man høyst sannsynlig kunne oppnå mer ved å satse på andre tilbud. Det ble også vist til at spørsmålet var drøftet i Nordisk ministerråd i 2001. Mens Finland og Island ikke anså sprøyterom som aktuelt, ga Danmark og Sverige klare frarådnings. Danmark hadde i 1999 valgt å følge INCBs anbefalinger da sprøyterom ble debattert i Folketinget.²⁷ Stortinget tok imidlertid ikke den sittende regjeringens innstilling til følge. Da saken ble behandlet på nytt, var det klart at stortingsflertallet ønsket en prøveordning med sprøyterom: «Stortinget ber Regjeringen om å legge til rette for forsøk med sprøyterom ut fra de premisser som framkommer i merknader fra Arbeiderpartiet, Fremskrittspartiet og Sosialistisk Venstreparti angående forsøk med sprøyterom».²⁸

De strafferettslige sidene ved etablering av sprøyterom var i utgangspunktet tillagt liten vekt noe som ble påpekt av Riksadvokaten.²⁹ Ved framleggelsen av statsbudsjettet for 2003, der Stortingets vedtak fra juni 2002 ble fulgt opp, ble det derfor sagt at det var tatt initiativ overfor involverte departementer for avklaring av juridiske og andre spørsmål knyttet til en eventuell etablering av sprøyterom.³⁰ Videre ble Riksadvokaten bedt om å foreta en vurdering av de juridiske sidene ved en sprøyteromsordning. Riksadvokaten avga sitt svar i april 2003 og reiste følgende spørsmål: i) Kan sprøyterom straffefritt opprettes, drives og benyttes? ii) Hva kreves for å innføre amnesti for ellers straffbare handlinger knyttet til opprettelse og drift av sprøyterom? iii) Hvem skal gi håndhevingsdirektiver? iv) Er det mulig å utforme håndhevingsdirektiver som kan fungere i praksis?³¹

Selv om Stortinget gjennom anmodningsvedtaket fra juni 2002 hadde bedt Regjeringen om å legge forholdene til rette for sprøyterom, var det på bakgrunn av Riksadvokatens klare uttalelse vanskelig å gi grønt lys for at en slik prøveordning kunne settes i gang uten videre. Regjeringen var derfor tvunget til å sende saken tilbake til Stortinget med forslag om eventuell lovhjemling.

Regjeringen handlet nå raskt. I forslaget til revidert nasjonalbudsjett for 2003 ba Regjeringen Stortinget om å ta opp saken på nytt.³² Regjeringen understreket at de lovendringer som Riksadvokaten mente var nødvendige for at det lovlig skulle kunne etableres sprøyterom, ville by på store juridiske utfordringer og at de i lys av sakens karakter, burde sendes på en bred høring. Regjeringen påpekte videre at en forsøksordning i offentlig regi med legalisering av bruk av ulovlige stoffer, vil bli svært vanskelig å reversere.

Det ble også vist til Riksadvokatens oppfatning om at påtalemyndighetene ikke har rettslig adgang til å gi retningslinjer som i realiteten fritar brukere av narkotika for straff, uten at slike retningslinjer har hjemmel i lov. Regjeringen framholdt at det derfor må foreligge slik lovhjemling for at en skulle kunne gjennomføre et forsøk med sprøyterom. Ut fra den daværende regjeringens motstand mot sprøyterom anbefalte den derfor at: «Stortinget tar til etterretning at Regjeringen ikke foreslår lovendringer som legger til rette for forsøk med sprøyterom».³³

Ved behandlingen av revidert nasjonalbudsjett i juni 2003, drøftet så Stortinget saken på nytt. De ulike partiene sto fast på sine tidligere standpunkt. Arbeiderpartiet, Sosialistisk Venstreparti og Fremskrittspartiet hadde imidlertid flertall på Stortinget, og Stortinget vedtok dermed et nytt anmodningsvedtak: «Stortinget ber Regjeringen foreslå lovendringer som legger til rette for forsøk med sprøyterom».³⁴ Regjeringen fikk således saken tilbake nok engang.

Lovarbeidet tok noe tid, men i april 2004 ble det lagt fram et forslag til en treårig midlertidig særlov for å kunne gjennomføre en prøveordning med sprøyterom i Norge.³⁵ I lovproposisjonen ble det foreslått at det som en prøveordning kan etableres lokaler for injeksjon av narkotika for å få erfaringsgrunnlag til å vurdere effekten av sprøyterom. Det heter at ordningen skal gi tungt belastede narkotikamisbrukere skjermende og rene omgivelser for å sette sprøyter under oppsyn av kvalifisert personell. Proposisjonen foreslo at bruk av en brukerdose narkotika i sprøyterom skal være straffri.

Lovforslaget ble i prinsippet vedtatt i juni 2004, men Stortinget ville ha endringer i Regjeringens forslag. I tråd med Stortingets vedtak utarbeidet Regjeringen høsten 2004 derfor en ny lovproposisjon og ny forskrift for å i vareta

de endringene som stortingsflertallet ønsket.³⁶ Endringsproposisjonen ble lagt fram for Stortinget i oktober 2004 og vedtatt i desember 2004. Dermed hadde Stortinget vedtatt de endelige rammer for en treårig prøveordning med sprøyterom i Norge. Den midlertidige loven som ble vedtatt 17. desember 2004 var utgangspunktet var ment å vare i tre år fram til 17. desember 2007. Loven ble i imidlertid forlenget fram til 17. desember 2009, og ble gjort permanent i 2009. Dette innebærer at landets kommuner etter godkjenning av Helsedirektoratet har anledning til å etablere sprøyterom. Oslo kommune satte i gang en ordning med sprøyterom allerede i januar 2004.³⁷ Så langt har ikke andre kommuner fulgt etter.

Sluttbemerkninger

Som nevnt innledningsvis har det gjennom årene vært ulike oppfatninger om hvorvidt misbruk av rusmidler har sin forklaring i sosiale faktorer eller om det er å anse som en sykdom. Mens sykdomsforklaring på misbruk sto sterkt da de første behandlingstiltak for alkoholmisbrukere i sin tid ble etablert, ble disse erstattet av sosiale forklaringsmodeller på 1970-tallet. I de senere år har vi så vært vitne til at sykdomsforklaringer på misbruksutvikling har fått stadig større plass, noe som igjen har ført til at medisinske hjelpetiltak mer eller mindre er i ferd med å fortrengte de sosialfaglige. Dette kan eksempelvis illustreres ved innlemmingen av behandling for rusmiddelmissbruk i spesialisthelsetjenesten og den store satsingen på substitusjonsbehandling. Parallelt har vi sett betegnelsen rusmiddelmissbrukere etter hvert er fortrengt av betegnelsen rusmiddelavhengige. Vi er med andre ord inne i en tid der medisinske forklaringsmodeller på misbruk i økende grad råder grunner og at behandlings- og hjelpetiltak blir mer og mer medisinsk orientert.

Noter

1. Helsedepartementet skiftet navn til Helse- og omsorgsdepartementet 1. oktober 2004.
2. Helsedepartementet. Rundskriv (I-8/2004). *Rusreformen – pasientrettigheter og endringer i spesialisthelsetjenesteloven*. 2004
3. Helsedepartementet. *Bedre behandlingstilbud til rusmiddelmissbrukere. Perspektiver og strategier*. 2004
4. Helsedepartementet. *Bedre behandlingstilbud til rusmiddelmissbrukere. Perspektiver og strategier*. 2004
5. Helsedepartementet. *Bedre behandlingstilbud til rusmiddelmissbrukere. Perspektiver og strategier*. 2004
6. Helsedepartementet. *Bedre behandlingstilbud til rusmiddelmissbrukere. Perspektiver og strategier*. 2004
7. Olafur Hallgrímson. «Methadone Treatment: The Nordic Attitude» i *Journal of Drug Issues*. 10:463:475. 1980
8. St.meld.nr 66 (1975–76) *Om narkotikaproblemer*
9. Helsedirektoratet. *Rundskriv*. 1976
10. St. meld. Nr. 13 (1985–86) *Om narkotikaproblemene og narkotikapolitikken*
11. Ernst Buning. «Methadone in Europe» i *The international Journal of Drug Policy*. Vol 5, no 4. 1994
12. Sosialdepartementets handlingsplan mot stoffmisbruk. *Utvikling av behandlingskapasiteten i perioden 1988-92*. 1988
13. Astrid Skretting. *Evaluering av metadonprosjektet i Oslo, Del 1*. SIFA rapport Nr 4/97. Statens institutt for alkohol og narkotikaforskning. Oslo 1997
14. NAVF. *Medikamenter i behandlingen av stoffavhengige. Forskrivning av vanedannende legemidler*. Rapport nr 3. RMFs komité for medisinsk teknologivurdering. NAVF, Oslo 1992
15. Randi Ervik. *Evaluering av metadonprosjektet i Oslo. Del 2. Behandlingsforløp og status*. SIFA rapport nr 5/97. Statens institutt for alkohol og narkotikaforskning. Oslo 1997; Evy Franzen. *Passe elendig? Ringvirkninger av et metadonprosjekt*. Institutt for kriminologi. UiO. 1997, Edle Ravndal og Per Vaglum. *Betydningen av psykopatologi hos narkomane i metadonbehandling. En prospektiv undersøkelse*. Institutt for medisinske atferdsfag 1997, Skretting. *Evaluering av metadonprosjektet i Oslo, Del 1*. SIFA rapport Nr 4/97
16. Sosial- og helsedepartementet. *Rundskriv I-35/2000. Retningslinjer for legemiddelassistert rehabilitering av narkotikamisbrukere*.
17. www.lovdato.no
18. Helsedirektoratet. *Nasjonale retningslinjer for legemiddelassistert rehabilitering ved opioidavhengighet*. 2010
19. Dokument nr 7.A (1999–2000) *Svar på forslag oversendt fra Stortinget uten realitetsvotering til Regjeringen 1. halvår 1999*.
20. INCB, *Brev til Sunhedsministeriet*, 1999.
21. Dokument nr 7.A (1999–2000) *Svar på forslag oversendt fra Stortinget uten realitetsvotering til Regjeringen 1. halvår 1999*.
22. Dok. nr. 8:73 (2000–2001). *Forslag fra stortingsrepresentantene May Britt Vidhovde, Lars sponheim, Odd Einar Dørum og Gunnar Kvadsheim om kriseprogram mot «overdoseepidemien»*.
23. Sosialdepartementet. Høring. Anmodning om uttalelse til spørsmålet om etablering av sprøyterom til narkomane. 2001.
24. Ot. prp.nr 56 (2002–2004) Om midlertidig lov om prøveordning for injeksjon av narkotika (sprøyteromsloven).
25. Sosialdepartementet. Høringsuttalselser sprøyterom. 2002
26. St.prp. 63 (2001–2002). *Tilleggsbevilgning og omprioriteringer i statsbudsjettet medregnet folketrygden for 2002*
27. INCB. *Brev til Sunhedsministeriet*. 1999.
28. Inst. S. nr. 255 (2001–2001)
29. Riksadvokaten 24.01 2002. *Brev til Sosial- og helsedepartementet*

30. St.prp. 1. (2002–2003). *For budsjetterminen 2003*. Sosialdepartementet
31. Riksadvokaten 04.04. 2003. *Sprøyterom – høring*
32. St. prp. 65 (2002–2003) *Tilleggsbevilgning og omprioriteringer i statsbudsjettet for 2003*
33. St. prp. 65 (2002–2003)
34. Stortinget 2002–2003
35. Ot.prp. nr 56 (2003–2004). *Om midlertidig lov om prøveordning med lokaler for injeksjon av narkotika (sprøyteromsordning)*.
36. Ot.prp. nr 8 (2004–2005) *Om lov om endringer i midlertidig lov 2. juli 2004 nr. 64 om prøveordning med lokaler for injeksjon av narkotika (sprøyteromsordning) m.m.*
37. Hilgunn Olsen & Astrid Skretting. *Hva nå? Evaluering av prøveordning med sprøyterom*. SIRUS rapport nr 7/2007. Astrid Skretting & Olsen, Hilgunn. *Nye lokaler - andre resultater? – videreført evaluering av sprøyteromsordningen i Oslo*. SIRUS-rapport nr 7/2009.
- NOU. *Forskning på rusmiddelfeltet. En oppsummering av kunnskap om effekt av tiltak. Norges offentlige utredninger 2003:4*. 2003.
- Olsen, Hilgunn & Skretting, Astrid. *Hva nå? Evaluering av prøveordning med sprøyterom*. SIRUS rapport nr 7/2007.
- Ot.prp. nr 56 (2003–2004). Om midlertidig lov om prøveordning med lokaler for injeksjon av narkotika (sprøyteromsordning)*.
- Ot.prp. nr 8 (2004–2005) Om lov om endringer i midlertidig lov 2. juli 2004 nr. 64 om prøveordning med lokaler for injeksjon av narkotika (sprøyteromsordning) m.m.*
- Ravndal, Edle og Vaglum, Per. *Betydningen av psykopatologi hos narkomane i metadonbehandling. En prospektiv undersøkelse*. Institutt for medisinske atferdsfag 1997.
- Riksadvokaten 24.01 2002. *Brev til Sosial- og helsedepartementet*.
- Riksadvokaten 04.04. 2003. *Sprøyterom – høring*.
- Skretting, Astrid. *Evaluering av metadonprosjektet i Oslo, Del 1*. SIFA rapport Nr 4/97. Statens institutt for alkohol og narkotikaforskning. Oslo 1997
- Skretting, Astrid. *Nye lokaler – andre resultater? – videreført evaluering av sprøyteromsordningen i Oslo*. SIRUS rapport nr 7/2009.
- Sosial- og helsedepartementet. *Rundskriv I-35/2000. Retningslinjer for legemiddelassistert rehabilitering av narkotikamisbrukere*.
- Sosialdepartementets handlingsplan mot stoffmisbruk. *Utvikling av behandlingsskapasiteten i perioden 1988–92*. 1988.
- Sosialdepartementet. *Høring. Anmodning om uttalelse til spørsmålet om etablering av sprøyterom til narkomane*. 2001.
- Sosialdepartementet. *Høringsuttalelser sprøyterom*. 2002
- St.prp. 63 (2001–2002). *Tilleggsbevilgning og omprioriteringer i statsbudsjettet medregnet folketrygden for 2002*.
- St.prp. 1. (2002–2003). *For budsjetterminen 2003*. Sosialdepartementet.
- St. prp. 65 (2002–2003) Tilleggsbevilgning og omprioriteringer i statsbudsjettet for 2003*.
- Stortinget 2002–2003*. Møte 16. mai (Meeting of 16th May)
- St meld nr 66 (1975–76) *Om narkotikaproblemer*.
- St. meld. Nr. 13 (1985–86) *Om narkotikaproblemene og narkotikapolitikken*.
- www.lovdata.no
- Litteratur- og kildeliste**
- Buning, Ernst. *Methadone in Europe. The international Journal of Drug Policy*. Vol 5, no 4. 1994.
- Dokument nr 7.A (1999-2000) *Svar på forslag oversendt fra Stortinget uten realitetsvotering til Regjeringen 1. halvår 1999*.
- Dok. nr. 8:73 (2000-2001). *Forslag fra stortingsrepresentantene May Britt Vidhovde, Lars Sponheim, Odd Einar Dørum og Gunnar Kvadsheim om kriseprogram mot «overdosepidemien»*.
- Ervik, Randi. *Evaluering av metadonprosjektet i Oslo. Del 2. Behandlingsforløp og status*. SIFA rapport nr 5/97. Statens institutt for alkohol og narkotikaforskning. Oslo 1997.
- Franzen, Evy. *Passe elendig? Ringvirkninger av et metadonprosjekt*. Institutt for kriminologi. UiO. 1997.
- Hallgrimson, Olafur. *Methadone Treatment. The Nordic Attitude*. Journal of Drug Issues. 10:463:475. 1980
- Helsedepartementet. *Rundskriv (I-8/2004). Rusreformen – pasientrettigheter og endringer i spesialisthelsetjenesteloven*. 2004.
- Helsedepartementet. *Bedre behandlingstilbud til rusmiddelmissbrukere. Perspektiver og strategier*. 2004.
- Helsedirektoratet. *Rundskriv*. 1976
- Helsedirektoratet. *Nasjonale retningslinjer for legemiddelassistert rehabilitering ved opioidavhengighet*. 2010.
- INCB. *Brev til Sunhedsministeriet*. 1999.
- Inn. S. Nr 255 (2000–2001). *Innstilling fra Finanskomiteen om tilleggsbevilgninger og omprioriteringer i statsbudsjettet medregnet folketrygden for 2002*.
- Inn.S. nr 260(2002-2003). *Innstilling fra Finanskomiteen om tilleggsbevilgninger og omprioriteringer i statsbudsjettet medregnet folketrygden for 2003*.
- NAVF. *Medikamenter i behandlingen av stoffavhengige. Forskrivning av vanedannende legemidler*. Rapport nr 3. RMFs komité for medisinsk teknologivurdering. NAVF, Oslo 1992.

SUPIGA PRÄSTER OCH STYRKETÄRAR

– en studie av så kallade fyllehistorier

Susanne Waldén, ph.d., Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, Uppsala universitet

Det var talangjakt på nationen, sämsta framförandet. Familjer fick komma och titta på. Så var det några som skulle framföra «elefanternas parningsdans». De hade lösöron med mera. Priset var några starka droppar. Tillslut var det tre ekipage kvar. De var ganska dragna på scenen. Två killar med elefantöron var ganska tankade. Den yngre lyckades prestera följande: Han gick ut på scenen och spydde rakt ut. En mamma tog sina barn och gick. Hans lycka var att han var maskerad.¹

Berättelsen ovan handlar om ett pinsamt uppträdande på en studentation. Historier som denna, så kallade fyllehistorier, berättas inte sällan bland ungdomar. Berusningsberättelser är något man kan skratta åt men också förfäras över. Ibland förändras det sätt man uppfattar dem på över tid. En historia som kanske framkallat skratt när man var ung, uppfattas ofta inte som lika rolig när man uppnått medelåldern. Sammanhanget i vilket historien förekommer är också av stor betydelse. En episod om en berusad person som kräks och gör bort sig, kan berättas i underhållande syfte bland jämnåriga. Om en förälder berättar samma historia för sitt barn, kan avsikten vara att varna för berusningens faror och avskräcka från för stort alkoholintag.

I mitt avhandlingsarbete har jag undersökt berusningsberättelser, så kallade fyllehistorier, från olika tider. En fyllehistoria handlar om en full person, som ofta på ett eller annat sätt gör bort sig. Avsikten är ofta att roa, men innebörden kan, som sagt, variera och syftet vara att avskräcka och väcka avsky. Gemensamt för dessa historier är att de bygger på gränsöverskridanden. Det är provokationen som gör historien intressant att lyssna till. En berättelse om en person som dricker två glas vin en fredag kväll i trevligt sällskap, väcker inget större intresse. Det är först när gränsen för det godtagna överskrids, till exempel när en person dricker sig berusad på en vardagsmorgon och kräks eller på annat sätt gör bort sig, som berättelsen väcker känslor. I detta sammanhang synliggörs osynliga

självklara regler för hur vi förväntas bete oss. Fredag kväll går bra, men inte måndag morgon. Någonstans överträds en osynlig regel för när man får dricka, en regel som vi oreflekterat följer till vardags.

Berusningsberättelserna utger sig för att vara sanna. Det ger dem en extra nerv, eftersom det har hänt *på riktigt*. En berättelse om en fiktiv person som druckit för mycket, till exempel «Bellman», som ofta figurerar i vitsar bland barn, blir inte lika underhållande som när en namngiven person sägs ha råkat ut för något i verkligheten. Förutom muntligt återgivna berättelser och historier ur arkiven, har jag undersökt tidningsartiklar om berusade personer. Media är intressant eftersom den speglar föreställningar i tiden och dessutom är en viktig del av nutidens skriftliga «berättande».

Jag vill understryka att jag inte undersökt berusning och berusade personer i verkliga livet. Det är berättelsen innehåll och beskrivningen av ruset, som varit det primära.

Fulla präster och tidsprovokationer

En berättelse speglar sin samtid på flera nivåer. Dels handlar det om beskrivningar av en viss verklighet, personer som var verksamma just då, specifika miljöer och historiska händelser som utspelade sig. Dels visar de föreställningar som förekom då de berättades, vad som ansågs vara viktigt, eftersträvänt, önskvärt eller icke önskvärt och så vidare.

I min avhandling har jag studerat både nutida och äldre berättelser om berusade personer. Berättelserna som handlar om nutid har samlats in mellan 1999 och 2008 i samband med mitt avhandlingsarbete. Ibland har det rört sig om planerade intervjuer på avtalade tider. Många berättelser har jag erhållit spontant, då någon erinrat sig en bra fyllehistoria i samband med att avhandlingen kommit på tal. Jag har även mottagit enstaka berättelser via e-post och ordinarie post. Informanterna har varit av alla åldrar och haft olika social bakgrund. Trots detta har de berättat historier av samma karaktär, vilket speglar en bred gemensam kunskapsbank om fyllehistorier. Dock är ungdomar överrepresenterade både bland informanterna och i egenskap av berusade huvudpersoner i historierna.

De äldre historierna har jag funnit i folkminnesarkiven. Berättelserna är insamlade under 1900-talet, men de handlar ofta om äldre tider och ett förmodernt jordbruks-samhälle. Detta var vad som efterfrågades när materialet samlades in, folklivsforskarna ville kartlägga ett försvinnande «förr» i en tid då ett nytt modernt samhället stod för dörren.² I de äldre historierna om berusade personer, liksom idag, berättar man gärna om påverkade makthavare. Förr i tiden var det fulla präster som förekom flitigt i berättelserna. I arkiven kallas de ofta för «supiga präster». Ett populärt tema är när prästen är berusad i predikstolen. En präst är så full att han måste ha ett högt räcke för att inte ramla ner.³ Ibland säger prästen fel och avslöjar att han druckit och syndat hela natten:

En mycket supig kyrkoherde i Roseberga socken började efter en kalasnatt en söndag sin predikan sålunda: «Trumf, mant och suput Era bonddjäklar och suputer» --- men så kom han ihåg att han stod på predikstolen --- «säga de ogudaktige när de hänge sig åt det syndiga kortspelet» fortsatte han.⁴

Här överskrider prästen en rad gränser för accepterat drickande. I egenskap av företrädare för det rätta levernet skämmer han ut sig i kyrkorummet, under mässan, på vilodagen. Hans pinsamma tillstånd blir uppenbart när han, i predikstolen framför hela församlingen, kräks rakt ut. Historien är inte den enda i sitt slag, vilket visar att detta var något som engagerade och som var intressant att berätta om. Idag är historier om fulla präster inte lika intressanta. I media har jag funnit enstaka artiklar om någon präst som varit full vid begravningen eller åkt fast för rattfylleri. Däremot figurerar ett stort antal artiklar om präster som gjort förbjudna sexuella handlingar.⁵ För den stora allmänheten är en full präst inte så intressant, eftersom denne inte har lika stor betydelse i människors vardagsliv som förr. Behovet av att «plocka ner» makthavare genom att peka ut dem som suputer kvarstår dock. Berusade politiker förekommer inte sällan i artiklar och berättelser.

Ett exempel på en «berättelse» som förmedlats via media, var ett par korta TV-inslag om dåvarande ryske presidenten Boris Jeltsin som sändes över hela världen på 1990-talet. TV-tittare fick under några korta minuter se hur Jeltsin, tydligt alkoholberusad vid ett högtidligt tillfälle, tog taktpinnen från en dirigent och själv började dirigera högtidsorkestern. Vid ett annat tillfälle nöp han en sekreterare i baken. Den runde, flirande Jeltsin, inte olik äldre framställningar av byprästen, skämde ut sig på en enorm offentlig arena inför hela världens TV-tittare. Makthavaren Jeltsin plockades ner och gjordes till åtlöje. Han framställdes som rolig, inte hotfull eller aggressiv. Klippet om Jeltsin påminner mycket om äldre tiders prästhistorier. Samtidigt visar den på nya tiders förmedling av händelser, där en «berättelse» kan spridas oerhört snabbt till den största av tänkbara publik via massmedia.

När prästen är full i kyrkan överträder han gränser för var och när det är tillåtet att dricka. Detta är ett tema som även är centralt i många nutida berusningsberättelser. Det är dock inte samma tidsgränser som provoceras. I nutida berättelser är det arbetande människor och den arbetsföra tiden, som utmanas av de fulla huvudpersonerna. Många historier handlar om fulla eller bakfulla individer som vinglar omkring bland pendeltågets arbetsamma resenärer, äldre damer på promenad i en park eller dagisbarn på promenad (kvinna 30, kvinna 25).⁶ En man kräks i smyg samtidigt som han arbetar som hemsamarit hos en äldre dam. Här synliggörs föreställningar, gränser och hierarkier som normalt råder. Den unge mannen provocerar den äldre generationen. De gamla damerna och dagisbarnen antas inte dricka alkohol. Vardag, dagtid och arbetstid förväntas vara alkoholfria. När en berusad person befinner sig i dessa sammanhang, väcker det känslor och blir intressant att berätta om. I äldre tider uppfattades det inte som ett problem att dricka alkoholhaltiga drycker under arbetstid. Att ta en morgonssup hörde till god sed. I dagens precisionssamhälle skulle de flesta inte drömma om att dricka på morgonen innan de går till jobbet. Även om det förekommer på vissa arbetsplatser, så är det definitivt inte legitimt. I äldre berättelser är det, som sagt, inte arbetstiden som utmanas. I stället är det vilodagen som vanhelgas när prästen uppträder berusad.

Manlighet

Föreställningar om manlighet är något som blir synliggjort i berusningsberättelserna. Ruset har traditionellt förknippats med styrka och idéer om vad en «riktig karl» tål.⁷ Detta visas exempelvis i uttrycket att «ta sig en styrketår». Dessa föreställningar återfinns även i dagens berättelser, även om det idag inte enbart är män som förväntas berusa sig. Sålunda är det intressant att se på vilket sätt en «karlkarl» beskrivs i gamla uppteckningar. Ett exempel på detta är en uppteckning från 1909–1910, som handlar om Gamle Rosten. Gamle Rosten beskrivs enbart

i positiva ordalag. Han är klurig och fruktansvärt stark. Han – och hans oxen – är starkast i bygden, de vinner en styrketävling, varefter *husbonden* (delade) *det så lättvinna brännvinet mellan sig och sin oxen i den broderligaste rättvisa*. Informanten beskriver superiet glatt och humorfyllt, med en ironisk kommentar om nykterhetens väg riktad mot nykterhetsrörelsen:

Om gamle «Rosten» som han kallades, kan för det första sägas att han inte ville föra ett nyktert levnadssätt och för det andra att hen ej heller ville se sina medmänniskor vandra på nykterhetens väg. Han ägde en stor, vacker oxen, fullt så beryktad, som han själv. [...] Varje gång «Rosten» for hem från sina kvarn- eller stadsresor och då alltid hade tagit sig för mycket tillbästa, lade han tömmarna ifrån sig kröp ner i vagnen och lade sig där att sova i god ro. [...] När «Rosten» så vaknar, tar han först sig själv en styrketår ur den medhavda brännvinskaggen samt vidare en medhavd bastant smörgås. Men även oxen blir, till belöning för sin plikttröhet i rikt mån undfågnad dessa varor, vilket han med störst välbehag förtärde.⁸

Detta närmar sig en sägen, kanske är det inte en sann historia, men det förmedlar trots det förhållningssätt till drickandet. Rosten och oxen dricker ur flaskan redan på morgonen. Att dricka på morgonen uppfattas idag som tämligen alkoholiserat. Här är de istället ett exempel på *mandom* och *mod*, *styrka* och *skönhet*. Rosten framställs som en stark karl, han tar inte en liten utan en bastant smörgås och stärker sig med en styrketår redan på morgonen. Alkoholen försvagar honom inte, som den gör med en alkoholist, vilken förknippas med en svag och sjukligt kropp.

Berättelsen ovan är typisk för äldre tiders framställningar av så kallade original, som kunde beskrivas som stilig herrar i roliga kläder eller starka som Rosten.⁹ Det är beskrivningar av ungarlar, inte gifta män och husfäder. Rosten är mycket riktigt inte en fullkomlig karl, utan en ungarl. Det samma gäller oxen, som är kastrerad. De två kan sägas symbolisera varandra. Historien visar hur förhållandet mellan djur och människa kastas om. Oxen och Rosten befinner sig på samma nivå, de blir likvärdiga då de dricker ur samma flaska. Oxen «lyfts upp» och blir som en människa men det går också att hävda att det omvända sker: Rosten degraderas till djur, då han dricker med sitt kreatur.

Det finns flera historier om hur djuren tar över och hästen kör hem den berusade, exempel en berättelse om Erik från Ludvikatrakten på 30-talet:

Han hade häst och dynjeflake (gödselkärra) när han for till Ludvika bryggeri och försåg sig med pilsner.

En dubbelsoffa (50 st) var en lagom lördagsfest. Hästen stannade vid ett hus efter vägen bands vid grindstolpen och Erik tog med några pilsner till en huggkubbe där han blev sittande till drickat var slut. (nya transporter när det tog slut) Efter några timmar och tämligen många pilsner, de rann både i och ur, man så säger, allt på huggkubben, fick Erik hjälp att äntra kärran. Nu halvliggande med tömmarna om ena handen, att sitta på brädet över kärran var inte att tänka på. Hästen startades, vänd mot hemmet ca 8–9 km. längre bort och farbrorn kom lyckligt hem.¹⁰

Förhållandet mellan djur och människa vänds upp-och-ner. Det är genomgående i många berättelser. Människor blir som djur och *vice versa*. Den fulle dricker med oxen eller hunden, äter akvariefiskar eller kryper på alla fyra som ett barn eller ett djur.¹¹

Kropp och sinne

Ett tema som berörs i nästan samtliga historier är *kroppen*. Det handlar om ett uttalat kroppsligt beteende, kroppar som utstöter spyor, urinerar, vinglar eller på andra sätt betar sig okultiverat. I berättelserna provoceras outtalade regler för vårt kroppsliga beteende. Att kontrollera kroppen är något som vi gör dagligen, utan att reflektera över det. De flesta skulle inte drömma om att rapa på en fin middag eller snyta sig i bordsduken när de befinner sig bland andra människor. Kroppsliga behov utförs i det privata. Sociologen Norbert Elias visar hur dessa regler uppstod i samband med borgerlighetens frammarsch. Borgerligheten behövde etikettsregler för att visa sin särart och distansera sig från andra sociala grupper.¹² Idag är reglerna djupt internaliserade. Vi får mycket tidigt lära oss gott uppförande. I berättelserna utmanas dessa regler och kroppen släpps ut ur sitt sociala fängelse.¹³ Den naturliga kroppen blir överordnad det kultiverade psyket. Den fulle överrumplas av sin kropp, kastar upp eller gör något annat kroppsligt pinsamt inte sällan när andra ser på. Människor som kräks är ett av de allra vanligaste temana i berättelserna. De berusade kräks på det väldukade matbordet på firmamiddagen, på skorna som tillhör den snyggaste killen eller, som i prästhistorierna, inför hela församlingen (man 35, kvinna 25).¹⁴ Uppkastningen är själva höjdpunkten i berättelsen, det som handlingen leder fram till. Detta skapar känslor av äckel, avsky eller så finner åhörarna det lustigt, vilket gör historierna intressanta att berätta. Så vitt jag vet, figurerar det inte lika många underhållningsberättelser om magsjuka människor som kräks. Just spyan i samband med berusning väcker intresse, kanske för att illamäendet är självförvållat och blir en form av «straff» för den som druckit för mycket.

Det är intressant att se hur fyllehistorierna jag undersökt framställs i termer av kroppslighet. Kroppen och det

kroppsliga är underlag till hur man beskriver själva ruset. Detta sker på olika plan. Exempelvis beskrivs en person som dricker för mycket ofta utifrån kroppsliga definitioner, som ett förstört yttre, rödligt hy eller darrande rörelser. Man ser på vissa individer att han eller hon är berusad eller alkoholiserad. I berättelser med tydligt varnande syfte, där det går uttalat illa för den som dricker, handlar det ofta om en förstörd kropp. Det lustiga och provocerande i vissa berättelser är, som sagt, i ett mycket stort antal historier baserat på kroppsliga provokationer.

Samtidigt återfinns en annan ram för hur berusning framställs, med ett rus som uttrycker ett kultiverat beteende, såsom djupa diskussioner eller diktläsning. En student från Turkiet berättar om en fest i sitt hemland, *kakava*, som firas till ära av vinguden Dionysos. *Kakava* kan liknas vid valborgsfirande, men pågår i tre dagar och drar många unga. I hans beskrivning ses ruset som ett tillstånd då man ägnar sig åt *philosophising*:

at the first beers, there would usually not be very deep topics, just gossip about who did what. When the other beers were opened one by one, the topics would get much deeper, and somehow our jokes would be more offensive in a way... and there would be some people who would try to bring the topic to more sexually oriented things (...) we were in a way philosophising these issues; the sexuality of people, interaction, homosexuality (which is a big taboo in Turkey).¹⁵

I ett annat mejl beskriver han hur berusningen leder till djupa diskussioner. Allteftersom drickandet pågår börjar de sjunga och samtalet handlar alltmer om *sorrows*. Drickandet fortskrider, liksom sjungandet, och «the subject comes to more serious things, and we can get really philosophical».¹⁶ Detta visar en alternativ tolkning av ruset, där människor *talat* om exempelvis sexualitet. I berättelser där det kroppsliga står i centrum *agerar* den fulle ofta sexualitet, det blir något – ofta pinsamt – man *gör*.

Mannen som beskrev ruset ovan kom från Turkiet, men framför allt var han student och inom studentlivet har det sedan länge funnits en alkoholkultur som omgärdats av traditioner, sånger, spex och ritualer. I berusningsberättelser som handlar om studentlivet, visar sig en kultiverad inramning till drickandet. De berusade befinner sig vid studentnationernas högtidsbord, med bordsplacering, balklänningar och tal. Här skymtar ritualer och högtider, kuratorer och punsch. Innehållet i berättelserna skiljer sig dock inte nämnvärt från berusning «ute på stan», i parken eller på festen. Det är spyran eller något annat okultiverat som är berättelsens kärna, som i exemplet i inledningen med mannen som kräks när han utför Elefanternas parningsdans. Trots detta kan studenternas berusning uppfattas som mer accepterad än ungdomar som är berusade

utomhus, i parker eller på stan. Dessa ses ofta som hotfulla och ohanterliga, medan studentnationerna ger uttryck för en viss form av alkoholtradition. Kanske kan man även skönja ett klassperspektiv, där det akademiska drickande är legitimt. Den kultiverade berusningen kan även återfinnas i andra akademikermiljöer, bland etablerade personer i yrkeslivet som inte är studenter. I mitt material har jag funnit sådana uttryck främst från äldre tiders borgerliga miljöer. Författaren Sven Stolpe skriver i en gästbok på 1940-talet en dikt tillägnat värdparet. Samtliga var då i medelåldern. Här framställs inte ruset i termer av en okontrollerad kropp, spyor eller något annat motbjudande. I stället är det en välformulerad diktning på rim. Dikten handlar inledningsvis om hur han slagit sig ner hos värdparet för att dricka deras genever och avslutas:

Nu har jag tagit ett dundrande rus
av Bertils bästa genever
att lämna detta fuktiga hus
förnuft och anständighet kräver

Kosmos har blivit så kantigt
och väggarna vacklar och lutar
att bryta upp nu vore fjantigt
jag stannar och tutar.¹⁷

Det finns sålunda både en «kroppslig» och en «kultiverad» framställning av berusning. Den kultiverade gör indirekt berusningen mer legitim, en påverkad person som skriver dikter och filosoferar uppfattas inte lika motbjudande som en som kräks. Båda framställningarna existerar parallellt, men kan vara mer eller mindre framträdande i olika miljöer. Kanske är den ena också överordnad den andra. Är det rentav så att vi idag, under inverkan av nykterhetsrörelsen, vetenskapliga upptäckter om spritens verkningsmedel, tenderar att luta mer mot den kroppsliga framställningen? Ses den kultiverade berusningsframställningen som en alltför stor idealisering av alkoholinlag? Samtidigt finns idag ytterligare en framställning i samband med medias offentliggörande av det privata, där berusade ungdomar i TV-serier som *Paradise Hotel*, offentligt kräks och dricker sig fulla. Hur påverkar detta vår uppfattning av ruset?

Noter

1. Intervju med man 20111, i författerens eie.
2. Agneta Lilja, «Kollektiva beskrivningar och individuella berättelser.» i Magnus Bergquist och Birgitta Svensson (red.) *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, 1993.
3. ULMA 9902.
4. ULMA 30280, s. 8.
5. Waldén, *Berättad berusning. Kulturella föreställningar i berättelser som berusade personer*, 2010, s. 72.
6. ULMA 38226, s. 4.
7. Johansson, *Staten, supen och systemet. Svensk alkoholpolitik och alkoholkultur 1855–2005*, 2008, s. 117ff.
8. ULMA 18.
9. Johansson, *Skogarnas fria söner. Om maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*, 1994, s. 177 ff.
10. ULMA 32964, jfr. även ULMA 38271.
11. ULMA 18, ULMA 38604, s. 11, ULMA 38604, s. 6, ULMA 38226, s. 2.
12. Elias, *Sedernas historia*, 1989 (1939).
13. Bakhtin, *Rabelais och skrattets historia*, 1986 (1965).
14. ULMA 25125, s. 2.
15. Erhållet via e-post, 070503, i författerens eie.
16. E-post, 070316, i författerens eie.
17. Intervju oktober 2010, man 80, barn till värdparet, i författerens eie.

Käll- och litteraturförteckning
Otryckta källor

Arkivmaterial ur Institutet för språk- och folkminnen (SOFI), tidigare Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA).

Intervjuer och berättelser erhållna via e-post i författarens ägo.

Litteratur

Bakhtin, Michail. *Rabelais och skrattets historia*. Gräbo: Anthropos, 1986 (1965).

Elias, Norbert. *Sedernas historia*. Stockholm: Atlantis, 1989 (1939).

Johansson, Ella. *Skogarnas fria söner. Om maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*. (Diss.) Stockholm: Nordiska museets förlag, 1994.

Johansson, Lennart. *Staten, supen och systemet. Svensk alkoholpolitik och alkoholkultur 1855–2005*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag Symposium, 2008.

Lilja, Agneta. «Kollektiva beskrivningar och individuella berättelser.» I: Bergquist, Magnus & Birgitta Svensson (red.) *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur, 1999.

Waldén, Susanne. *Berättad berusning. Kulturella föreställningar i berättelser om berusade personer*. (Diss.) Etnolore 34. Uppsala, 2010.

BROR ALKOHOL

Tore Rem, professor ved institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk, UiO

«Her har han fløyet, teksten flyr, det er så nydelig, så sterkt. Kun alkoholen har gjort ham så fri og sikker.»¹ Slik lyder Kjell Askildsens dom over enkelte passasjer i Jens Bjørneboes forfatterskap. Antakelig tenker han på *Bestialitetens historie*. Og slik vedlikeholder samme Askildsen ideen om rusens produktive betydning for kunstneren, en idé minst like gammel som Dionysos-kulten.

På samme vis som forskere som Kay Smith Redfield har fremmet argumentet om at det er en overrepresentasjon av bipolar lidelse blant kunstnere som yrkesgruppe, er det antakelig fullt mulig å fremme argumenter for at noe lignende kan gjelde overdreven alkoholbruk og alkoholisme.² Men dette er ikke mitt anliggende i dette lille bidraget til belysningen av Bjørneboes forhold til alkoholen. Snarere er det følgende først og fremst noen ansatser til en forståelse av den kulturelle konstruksjonen av forfatters og kunstners nødvendige forhold til rus. Det kan kanskje også anføres at Smith Redfields konklusjoner muligens bare er gyldige for en bestemt historisk konstruksjon av kunstnerrollen, og ikke nødvendigvis for andre. Muligens. Men dette er altså en annen sak.³

Få norske forfattere har som Jens Bjørneboe tematisert alkohol og alkoholbruk. Det hadde han sine grunner til. Og enkelte av dokumentene jeg skal referere til, forsøker utvilsomt å fange erfaring i skrift. Men Bjørneboes ulike tekster om alkohol handler også om mer enn erfaring – ikke minst skriver de seg inn i større diskurser enn de rent selvbiografiske. Bjørneboes tekster, vil jeg hevde, konstruerer også en virkelighet, samtidig som de, og hans liv, tar del i en større kulturell fortelling.

Konklusjonen er ikke aldeles empirisk sikker, men ting kan tyde på at forventningene til norske kunstners forhold til alkoholen var annerledes på 1940- og 50-tallet – da Bjørneboe, sakte men usikkert, ble forfatter – enn de er i dag. Under utenlandsopphold på 1950-tallet tok Bjørneboe seg i å savne «svingdøren til Theatercaféen», og det

var først og fremst i kunstnermiljøet her at han hadde hørt hjemme i denne perioden. Det ble hans tilholdssted, og skulle forbli det livet ut, om det enn på 1960- og 70-tallet også måtte konkurrere med en rekke andre restauranter og utesteder. På 1940- og 50-tallet var delen av Theatercaféen som ble kalt Krematoriet, dominert av ham og hans krets. Der var Ernst Sørensen, André Bjerke, Amund Hønningstad, Leif Wærenskjold, Hans Aarhus og Odd Arneng.⁴ I tillegg til folk som Aksel Sandemose og Torborg Nedreaas. De eldste av dem hadde forbindelser tilbake til de siste bohemer, til Olaf Bull, Nils Kjær og Sven Elvestad, og anekdotene ble formidlet videre. Det ble drukket tett. Flere av dem hadde alvorlige alkoholproblemer.

Det finnes inngående selvbiografiske beskrivelser av alkoholbruk i en rekke av Bjørneboes ulike sakprosattekster og i brev. Det gjelder dokumenter allerede fra sent 1950-tall, og ikke minst den ufullførte selvbiografien *Med horn og hale* (1975–76). Men her vil jeg først trekke frem beskrivelsene av jeg-fortellerens refleksjoner over alkoholen i romanen *Stillbeten*, siste bok i *Bestialitetens historie*:

Hva alkoholen har bragt meg i forbindelse med, kan jeg ikke overskue, og jeg kan ikke være nok takknemlig for det. Når alt kommer til alt vet jeg uhyggelig mye om denne verden, og jeg har opplevet en del ting. Det meste har skjedd i forbindelse med alkohol.

Den forfatterenære fortelleren (han deler, blant mye annet, fødselsdato og utseende med den historiske Jens Ingvald

Bjørneboe) ser alkoholen som en nødvendig del av det kunstneriske prosjektet. Uten den, ville han ikke ha kunnet nå fram til det innsyn han har oppnådd. Men nå har han sett nok, «reisen i mørket» er forbi, erklæres det. I den grad forfatteren opplever seg som identisk med sin forteller, og i den grad det gir mening å forstå ham slik, skal det likevel snart vise seg at livet ikke klarer å holde følge med fiksjonen. Selv i romanform nøles det, fordi alkoholen og kunstneren i så påfallende grad er blitt et integrert hele:

Jeg vet noe, om alkohol: Drukkenskapen er knyttet til hele personlighetens struktur og skikkelse, den er en del av personligheten selv. Jeg orker bare to ting: å føre mine helvetes protokoller og å drikke. Det er ikke bare mitt bilde av min person – min imago – det er min personlighet. I snart tyve år har jeg vært slik. Jeg har vennet meg til det, og jeg kan ikke tenke meg selv annerledes.

Fortellerens personlighet er blitt ett med alkoholikerens. På 1960-tallet har Bjørneboe dessuten tilegnet seg en ny poetikk, naturalismens, slik han forstår den. Også den kan sies å bli artikulert i dette utdraget. I en rekke tekster betoner Bjørneboe at han selv må oppleve det som siden skal bli det skrevne. Også på dette viset finner alkoholbruken en overbygning. Annerledes sagt: forfatteren må bli alkoholiker for å kunne skrive om alkoholisme. Tekst-analytisk bør man ikke ganske enkelt sette likhetstegn mellom forteller og forfatter, men det bør heller ikke være så enkelt som at man kategorisk kan skille dem fra hverandre. Det kan ikke være tvil om at det er slik fortellerskikkelsene i *Bestialitetens historie* er blitt oppfattet, at det er slik de er blitt forvaltet i kulturen: som Jens Bjørneboes *alter ego*. Slik har de også bidratt til å opprettholde et syn på kunstnerens forhold til alkohol.

Kanskje er likevel selve nøkkelteksten i Bjørneboes konstruksjoner av disse forbindelsene en tidligere og mindre kjent tekst, kunstnerromanen *Blåmann* fra 1959. Selv skulle han siden karakterisere boken som «en form for dagbok», men den er i like stor grad en representasjon av (ett av det norske) 1950-tallets syn på kunstnerens forhold til rusen og kunstnerrollen.⁵

Rusen tematiseres allerede i romanens første, satiriske avsnitt. Alt da handler det om et motsetningsforhold mellom «de normale» og «kunstnerne», et av denne tekstens gjennomgående motiv: «På tross av at Tangstadene var så bra mennesker man kunne ønske seg, hadde det alltid vært et kunstnerisk innslag i familien. Det var onkel Joachim som hadde diktet festdiktet ved innvielsen av byens folkepark, og hans onkel igjen, grandonkel Dan, som hadde diktet sangen til avholdslosjen.» Betyr dette at kunstneren, selv den ubetydeligste, kan være avholdsmann?, vil den som ikke har lest romanen kanskje spørre. Nei. Allerede på første side får leseren vite at grandonkel

Dan var «kronisk beruset uten at man riktig kunne se det på ham».

Hvorfor er kunstnere annerledes enn andre? Hva er det som gjør dem slik? Dette er blant denne romanens sentrale spørsmål. Og i sine svar formidler *Blåmann* en sterk skjebnetro. Her beskrives kunstnere som aldri mestrer normaliteten, som blir alkoholisererte, gale og tar livet av seg. Når en av hovedpersonene endelig får betaling for sitt kunstneriske arbeid, kjenner han på en dyp skamfølelse over sin avhengighet av andre. Tilsynelatende uunngåelig fører selvforakten ham ut på rangel. Det ender i østers, sjøtunge og hvitvin. Og så videre.

Blåmann er en fortelling om flukt og svik. Kunstnere er «adelsmenn», unntaksmennesker som ikke har annet valg. Slik forklarer den sympatiske eldre kunstneren Åsta Evjeland det for Sems kone Elice. Riktignok er det ille at de «går fra venner og kjærlighet og hustru og barn hvis det må til», men de er hennes folk, og hun er glad i dem, «for de har ofte så stor menneskelighet». De mannlige kunstnerne går ut for å kjøpe melk, for så å bli borte på rangler som varer i dagevis. Kvinnene blir garantister for de samme kunstnerens nødvendige destruksjonstrang. Ikke bare gjennom den mer allmenne skjebnetroen, men også, mer spesifikt, gjennom astrologien, gis kunstnerens avvik en metafysisk overbygning. Det står skrevet i stjernene at de er fremmede, at de er en egen rase som står under «noen fryktelig uborgerlige planeter».

Samtidens mottakelse av *Blåmann* la så avgjort merke til alkoholens rolle i denne skildringen av kunstnerlivet. Under tittelen «Roman om rus» skrev Eiliv Eide i Bergens Tidende at de «uhyggelige alkoholeksessene» ble fremstilt med en nærmest «sadistisk glød».⁶ Elling Tjønnelands anmeldelse, publisert i flere region- og lokalaviser, hadde tittelen «Kong Alkohol og guden Eros». Tjønneland konstaterte at bokens siste halvdel lignet en «sykejournal for den sykdom som i vår tid er erkjent som alkoholisme».⁷ Romanen ga svar på hvorfor Jeppe drikker: «Det er nettopp de mest følsomme og nær sagt geniale sinn som er mest utsatt.»

Hva er litteratur og hva er liv? Hva kommer først, alkoholen eller myten? Det er det i Bjørneboes tilfelle vanskelig å avgjøre. Allerede i ungdommen kan han synes å ha hatt et alvorlig alkoholproblem. Men siden, da problemet igjen innhentet ham, er det som om han søkte og fant en overbygning for sin alkoholbruk i sin oppfatning av kunstnerrollen, en rolle som mest åpenbart kan spores tilbake til Romantikken.

Også i den berømte serien av fengselsartikler Bjørneboe publiserte i *Dagbladet* fra og med jula 1959, skrev han med stor innlevelse om alkoholens virkninger, og om hvordan den rammer kunstnere med deres særlige mot-

takelighet for inntrykk.⁸ Man kan kalle det «nevrasteni, nevrose, i høyt utviklede tilfelle psykopati, av og til grensende til eller endog midt ute i psykosen», påpekte han. For de som lider av dette virker alkoholen «bedøvende og lindrende» på enkelte symptomer. Har man så «en medfødt disposisjon for alkohol», er man snart «midt ute i den blomstrende dikter-alkoholisme».

Man har så altfor lett for å legge vekt på alkoholens forbannelser og glemme dens velsignelser, kunne Bjørneboe notere seg.⁹ Sterk drikke kan virke både styrkende og harmoniserende. En stund er det ikke minst når han arbeider under stort skrivepress, med større prosjekter, at alkoholen blir ham til hjelp. I en viss fase av skrivingen kommer perioder hvor han kan sitte ved skrivebordet fra elleve om formiddagen til to eller tre om natten. Det hender han knapt nok trenger søvn, bare to-tre timer i døgnet, uker av gangen. Fra *Frihetens øyeblikk* av, i årene 1965–66, mener han at disse tilstandene er blitt kroniske. Han har skrevet som besatt, «i en rus, som samtidig ble styrket av daglige alkoholtilsetninger». Han trenger akkurat nok til å få kontroll over nervene, samtidig som han holder seg klar i hodet.

«Jeg arbeider nesten alltid med litt alkohol», skriver han til en tysk venn sommeren 1969.¹⁰ I løpet av 12–14 timer konsumerer han mye, men uten å bli full. Det kan være 1–2 flasker whisky, eller 12–14 flasker sterkøl. I en annen sammenheng nevner han 2 til 2 ½ flaske rødvin.¹¹ Men underveis påstår han å føle seg så sober som om han skulle drukket te.

For Bjørneboe ser alkoholbruken til å ha begynt som en form for selvmedisinering, i alle fall fra da han for alvor begynte å drikke igjen på sent 1950-tall. Mot slutten av 1960-tallet kan det likevel synes som om alkoholen er kommet til å forsterke elendigheten snarere enn å lindre den. I alle fall har han fra 1970 av begynt å innfinne seg med at virkningene ikke er som før. «Mot depresjonen finnes det altså ikke lenger noe middel», konkluderer han da.¹² Uansett skulle han fortsette med å knytte sitt problem til sin profesjon – eller kanskje snarere kall. Å være forfatter er et «dypt usundt yrke» som medfører et «altfor opprivende og ensidig nerveutmattende» arbeid.¹³ Det er lenge siden han mener å ha funnet ut at alkoholmisbrukere har skrevet bortimot hele den samlede engelske og nordiske litteratur. «Ville man se på litteraturhistorien fra denne side, måtte det oppstå et bilde som ikke lot seg bruke ved norskundervisningen i skolene.»

Det finnes neppe empirisk grunnlag for å utelukke at alkohol kan gi effekter av typen Kjell Askildsen beskrev i Bjørneboes tekster. Men i Bjørneboes tilfelle er det ikke mindre mulig at rusen bidro til å sløve blikket, til at språket ble ujevnt, forfatteren tidvis ukritisk. Hvilket ikke utelukker at alkoholen ble en nødvendighet i hans

skapende prosesser, fordi alternativet, edrueligheten, etter hvert ble en umulighet.

Måtte han betale kunstens pris? Det er dette som er blitt en av de store fortellingene om Jens Bjørneboes livsløp. Men kanskje var det i like stor grad livets som kunstens pris, han betalte. Og kanskje, ikke minst, skulle han få merke kostnaden av sitt romantiske syn på kunstneren. Selve ideen om forfatteren som den frie og fristilte individualist var noe han hadde overtatt fra andre, en ferdigskrevet fortelling han gikk inn i.¹⁴ Slik kunne denne tilsynelatende frihetsfilosofien paradoksal nok komme til å virke tvingende på ham. Han opplevde seg som skjebnebestemt til frihet. Og deler av denne friheten forsøkte han åpenbart å nå gjennom alkoholen. I diktet «Farvel – bror alkohol!» (1975), formulerer han det slik:

DU lærte meg å gi fanden
i andres råd og formaninger
og hva jeg SKULLE
hva jeg BURDE
og hva jeg ABSOLUTT MÅTTE.

Alkoholen har hjulpet ham til å løsrive seg, slik han fremstiller det. Til å frigjøre seg fra andres forventninger. Han avslutter med et farvel, samt et «tak for hjelpen». Han har omdøpt kong Alkohol til bror Alkohol. Som om alkoholen ikke var hans herre. Som om de to var likeverdige.

Tidlig synes han å ha fått formet sine forestillinger om den rolle han skulle oppta og de plikter han måtte påta seg. Det handlet om utvelgelse og annerledeshet. Alt i 1954 hadde han påpekt at dikterens ansvar var å arbeide med sitt stoff «om og om igjen inntil alkoholisme, sinnsykdom og selvmord». Den gang kan det ha virket som en vittig overdrivelse, senere ble det alvor.

Også hans livs avslutning skrev seg inn i tilgjengelige forestillinger om hvordan en bestemt kunstnertype skal leve og dø. Den passet med ideen om forfatteren som lider og som ofrer sitt liv for kunsten, og dermed for oss. Det ble fullbrakt. I sine vandreår på kontinentet sist på 1950-tallet, hadde Jens Bjørneboe kretset rundt Kristi ord om hvetekornet som må falle i jorden og dø.¹⁵ Da hadde han også hatt Olav den hellige i tankene. Slik oppsto «den merkelige kjensgjerning» at det han «ikke oppnådde gjennom sitt liv, det lykkedes ham ved hans død». Tanken kunne overføres til den sanne kunstner. Og i akkurat denne versjonen av en av hans kulturs fortellinger om kunstneren, en skikkelse med sikker kurs for undergangen, synes rusen å ha vært en helt nødvendig bestanddel.

Artikkelen bygger på deler av fremstillingen i Bjørneboe-biografien *Sin egen herre* (2009) og *Født til frihet* (2010).

Noter

1. Se Kjetil Østli, «Lurer. Tenker. Leter», *A-magasinet*, 4. november 2005.
2. Se Kay Redfield Jamison, *Touched with Fire. Manic-depressive Illness and the Artistic Temperament* (New York: Free Press, 1993).
3. Biograf og biografiteoretiker Stephen Walton nevner at de psykiske sykdommene blant kunstnere kan være «resultatet av heller enn føresetnaden for ein høgt kreativ eksistens», *Skaff deg eit liv! Om biografi* (Oslo: Samlaget, 2008), s. 218.
4. Se også Gordon Hølmebakk, *Lest og skrevet* (Oslo: Gyldendal, 2003), s. 373.
5. Jens Bjørneboe til Andreas J. Meyer, 16. juni 1967, Jens Bjørneboes etterlatte papirer.
6. Eiliv Eide, «Roman om rus», *Bergens Tidende*, 27. november 1959.
7. Se for eksempel Elling Tjønneland, «Kong Alkohol og guden Eros», *Haugesunds Avis*, 3. desember 1959.
8. Se Bjørneboe, «Er sykdom straffbart? I» og «Er sykdom straffbart? II», *Dagbladet*, 24. og 28. desember 1959.
9. Bjørneboe, «Hva kan gjøres for unge alkoholikere?», upublisert manuskript, Jens Bjørneboes etterlatte papirer.
10. Bjørneboe til Karlheinz Deschner, 31. juli 1969, Jens Bjørneboes etterlatte papirer.
11. Bjørneboe, «For Jeppe er det håp», upublisert manuskript [1974], Jens Bjørneboes etterlatte papirer.
12. Bjørneboe til Karlheinz Deschner, 13. februar 1970, Jens Bjørneboes etterlatte papirer.
13. Bjørneboe, «Hva kan gjøres for unge alkoholikere?», upublisert manuskript [udatert], Jens Bjørneboes etterlatte papirer.
14. Se J.M. Coetzee i Peter D. McDonald, *The Literature Police* (Oxford: Oxford U.P., 2009), s. 207; Jens Bjørneboe, «Til en uslagen prins», *Aftenposten*, 17. november 1954; Jens Bjørneboe, «Alene med papiret», *Ordet*, 1/1961, s. 10–14.
15. Bjørneboe til Ingeborg Møller, 31. desember 1957, biografens arkiv.

Litteratur- og kildeliste

- Bjørneboe, Jens, «Alene med papiret», *Ordet*, 1/1961
- Bjørneboe, Jens, «Er sykdom straffbart? I» og «Er sykdom straffbart? II», *Dagbladet*, 24. og 28. desember 1959.
- Bjørneboe, Jens, «For Jeppe er det håp», upublisert manuskript [1974].
- Bjørneboe, Jens, «Hva kan gjøres for unge alkoholikere?», upublisert manuskript [udatert].
- Bjørneboe, Jens, «Til en uslagen prins», *Aftenposten*, 17. november 1954.
- Eide, Eiliv, «Roman om rus», *Bergens Tidende*, 27. november 1959
- Hølmebakk, Gordon, *Lest og skrevet*: Gyldendal, Oslo, 2003.
- Jamison, Kay Redfield, *Touched with Fire. Manic-depressive Illness and the Artistic Temperament*, Free Press, New York, 1993.
- McDonald, Peter D. *The Literature Police*, Oxford U.P., Oxford, 2009.
- Rem, Tore. *Født til frihet* Cappelen Damm, Oslo, 2010.
- Rem, Tore. *Sin egen herre*. Cappelen Damm, Oslo, 2009.
- Tjønneland, Elling. «Kong Alkohol og guden Eros», *Haugesunds Avis*, 3. desember 1959.
- Walton, Stephen. *Skaff deg eit liv! Om biografi*, Samlaget, Oslo, 2008.
- Østli, Kjetil, «Lurer. Tenker. Leter», *A-magasinet*, 4. november 2005

FRA SUNT TIL SYKT

– skiftende meninger om drikk og rus

Ellen Schrumpf, professor i historie, Høgskolen i Telemark

Den artikkelen belyser hvordan norske drikkeskikker og oppfatninger om drikk og rus har endret seg i Norge fra tidlig 1800-tall til tidlig 1900-tall. Tidlig på 1800-tallet ble alkoholen – eller brennevinet – oppfattet som en sunn og styrkende drikk, men ble senere definert som det stikk motsatte: en skadelig gift. Disse endringene i holdninger til drikk og rus var uttrykk for en kulturell revolusjon som også grep inn i folks levemåter og atferd, og de skal her forstås innenfor den historiske konteksten de fant sted, nemlig framveksten av et moderne Norge.

Innledning

I Norge har avholdsbevegelsen stått usedvanlig sterkt,¹ og kampen om alkoholen har skapt kraftige menings-skiller og hegemoniske diskurser om alkoholbruk og avhold. Diskursene er makt- og meningsbærende, og de har trukket usynlige, men kulturelt skapte grenser mellom akseptert og ikke-akseptert rusatferd. De har også nedfelt seg i historieskrivingen der alkohol og rus i stor grad blir beskrevet som et sosialt, medisinsk og moralsk *problem*. Rusens *positive* sider har fått en ubetydelig plass.² I dette historiske tilbakeblikket skal vi se at drikk og rus har blitt oppfattet forskjellig i ulike historiske og kulturelle sammenhenger. Det vil si at historisk har rusens mening vært fylt av både sorg og glede.

Det sunne og gode brennevin

Brennevinet kom først i bruk i Norge på 1500-tallet og ble da og senere brukt som medisin. Folk oppfattet at brennevin hadde helbredende virkning. Det finner vi mange eksempler på. For eksempel hadde pårørende med seg brennevin når de skulle besøke pasienter ved Rikshospitalet på begynnelsen av 1800-tallet. Brennevinet skulle styrke og få den syke frisk, mente man.³

Man snakket om det sunne og gode brennevin. Under nødsårene i forbindelse med Napoleonskrigene skrev en oppnevnt regjeringskommisjon et brev til kongen i 1809.

Kommisjonens oppgave var å skaffe nødvendige varer til Norge, og i brevet het det at «mangel paa brændevin, tobak [...] nedbryder en mængde menneskers helbred i hele riget».⁴

Utlendinger på reise i Norge merket seg nordmenns holdninger til brennevin. Engelskmannen Deervent Conway var på reisefot i 1820-årene. Ifølge Conway drakk norske bønder en utrolig mengde kornbrennevin. Engelskmannen var klar over at den alminnelige mening om brennevinet var at det gav styrke og et langt liv. Han hadde overnattet i øvre Telemark hos en bonde som var 74 år og ved god helse. Bonden mente selv at hans gode helse skyldtes det utmerkete brennevinet han drakk. Tyskeren Treschow Hanson reiste også i Norge. Han skrev i sin *Winterreise durch einen Theil Norwegens und Schwedens* at norske bønder drakk brennevin for å få marg i beina.⁵

Brennevinet ble altså oppfattet som styrkende og nødvendig for friske så vel som syke tidlig på 1800-tallet. Det gjaldt også ved barsel. Tradisjonen med at barselkvinner fikk servert store mengder brennevin for å komme til hektene igjen, var helt innarbeidet. I en innberetning fra prosten i Råbyggelaget prosti i Vest-Agder, fortalte prosten følgende om denne tradisjonen:

Af barselkoner bruges det også som et styrkende middel for at samle kræfter igjen; ja, jeg har

endog ladet mig fortælle, at sådant brug skal der undertiden medgå en potte til døgnet, hvilket dog er høist sjældent her.⁶

Både fødekvinne og jordmora ble servert av de edle dråper. Man kan tenke seg at brennevinet virket avslappende og beroligende, samt at brennevinet dekket det samme behovet som vår tids fødekvinne får dekket gjennom ulike former for smertelindring. Prosten kunne også fortelle at brennevin ble brukt ved kolikk, magesmerter og ved svekket matlyst.⁷

Til fest og arbeid

Der folk var samlet, ble det også drukket. Det å drikke var en ritualisert og sosial handling omgitt av bestemte normer. Man drakk for å knytte vennskapsbånd, man drakk hverandre til, man drakk på hverandres helse, for å gjengjelde en skål, for å drikke om kapp, og så videre. Rusen gjorde folk livlige og pratsomme og brøt ned hemninger. I rusen dannet deltakerne fellesskap.⁸

Det ble drukket i alle sosiale lag, men hvordan man drakk og festet og hva man serverte, var sosialt betinget. I høyere sosiale lag serverte man drikkevarer for å få opp humøret og lystigheten, het det. Dagbokopptegnelser og brev fra tidlig på 1800-tallet beskriver hvordan det ble festet i kretser der mennesker var glade og sorgløse, og der man hadde evnen til å ta verden lett og se lyst på livet. Fra Kristiania fortelles det at det var en «overmåte livlig selskabelighet» i årene etter 1814. I høyere sosiale lag benyttet man hver anledning til å holde gjestebud. Dagbøker gir innblikk i hvordan det kunne gå for seg:

Om aftenen drak vi punsh og var mundtre. Greven [grev Wedel] væltede sig i gulvet, dog ikke saa meget slaget til gulvet av Bakkus som blot muntergjort av ham. Dog kunde jeg ikke undlade ved synet av den væltende finansminister at tænke paa vore forfaldne finanser, der dog naturligvis ikke er hans skyld.⁹

Selskaper av denne typen var mest utbredt i byene, men embetsmenn og borgerskap hadde en felles selskapskultur uavhengig av hvor i landet de befant seg. Fra Finnmark ble det fortalt at i de bedre klasser drakk man punsj i selskaper og ble så lystig «at man i bogstavelig forstand var nægtet sine lemmers brug». I disse kretser ble det også drukket for å styrke seg i det daglige. Sorenskriver Wilhelm Frimann Koren Christie var med i Riksforsamlingen på Eidsvold i 1814. Han skriver i et brev at medlemmene ble servert frokost med dram og øl hver morgen mellom kl. 9 og 10 i Eidsvoldsbygningen.¹⁰

Men hvordan festet allmuen? Beretninger fra midten av 1800-tallet forteller om dansearrangementer i Kristian-

sand by i «store sale med [...] fuldt orchester, som høres og kalder langt borte». Der ble servert kake og sterk vin ettersom det var forbudt med brennevinutsjkenking på søndager. Vinen var berusende, særlig fordi den ble drukket sammen med et stort kvantum bayersk øl.¹¹ I Svelvik ved Drammen foregikk det også vin-dans, og her samlet det seg arbeidsfolk, matroser og bønder. Musikanter var innleid og det ble kjøpt inn store kvanta av vin og bayersk øl.¹²

Drikkeskikker varierte fra by til bygd. I Bygland og Valle ble store bryllup feiret i dagevis, fortelles det. Kvinner og menn sviret og drakk, og det gikk med tre til fire tønner malt og fire til åtte anker brennevin. Det kunne gå vilt for seg med slåssing og lemlestelser:

Ved sådanne leiligheter også vilde slagsmål med lemlestelser – navnlig ved at bide, ja, bide stykke af modstanderens næse eller øre. Dog skal bygdens skik pålægge den, der således har lemlestet en anden, at bekoste hans helbredelse. Der er endnu erindring om ældre tiders større voldsomhet, hvor den ene slagsbroder trykkede øiet ud på den anden.¹³

Sterk rus førte til slagsmål og ulykker den gang som nå, og noen tradisjoner innbød til stordriking. Det gjaldt for eksempel skålpengetradisjonen, som ble holdt i hevd i forbindelse med bryllup i indre sørvestlige strøk av landet. Ved å drikke så mye som mulig sørget gjestene for å få noe igjen for de pengene de hadde lagt i skålen, penger som skulle være en gave til brudeparet.¹⁴

Brennevinet hørte også til i arbeidslivet. Fra Ringsaker ble det fortalt at det var en gammel skikk i bygda at mannfolka skulle ha ertebrød med en tint brennevin – det vil si to stive drammer – hver dag før arbeidet tok til ved daggry. Skikken ble befestet på begynnelsen av 1800-tallet da produksjonen av det billigere potetbrennevinet tok til. Ved de mange skipsverftene langs kysten var det også tradisjon med utsjkenking av brennevin, særlig i forbindelse med landsetting av skip. Arbeidet var tungt og krevende, og hundrevis av sjauere og slusker (anleggsarbeidere) ble hentet inn. Sjauere var vant til å få en dram, og stiftsprosten i Kristiansand mente at den drammen måtte de ha for å sette ødelagte krefter i sving og få styrke til å ta i et tak.¹⁵ Også i fiskeriene var bruk av brennevin et fast innslag. Amtmannen i Nordland forteller at under Lofot-fisket fikk fiskerne en pel brennevin daglig. En pel tilsvarte 1/3 flaske. Amtmannen anså dette for å være et rimelig, ja et helt nødvendig kvantum.¹⁶

I lokalsamfunnet knyttet det seg mye ære til at skikker og tradisjoner i forbindelse med selskabelighet og arbeidslivet ble holdt i hevd. Sosial aksept forutsatte at man ikke brøt med de normer og de verdier som skikkene var bærende av. Det handlet om raushet og gjestfrihet. For slek-

ten var det også en trygghet og sikkerhet for framtiden at man fulgte hevdvunne regler i forbindelse med viktige begivenheter og overganger i livet. Drikkeskikkene var integrert i et større kulturelt mønster og i lokale livsformer, og var betinget av dem.

Oppdagelsen av drikkeondet

Utover i siste halvdel av 1800-tallet inntreffer en endring i synet på brennevin. De negative sidene ved drikk og rus får en økende oppmerksomhet. En av dem som interesserte seg for dette spørsmålet, var samfunnsforskeren og teologen Eilert Sundt. I 1857 tok han fatt på sin store undersøkelse *Om Ædruelighetstilstanden i Norge*. Han sendte ut brev til alle allmueskolelærere i Norge og ba om opplysninger om «drikkeondets» utbredelse blant bygdas gifte menn i henholdsvis eiendomsklassen og arbeiderklassen. Bygdas mannlige befolkning skulle plasseres i kategorier av edrue, ikke sikre eller forfalne. Sundt begrunnet sitt prosjekt med at: «Der er en uskik og last, som fremfor andre har været kaldt landets ulykke og folkets fordærvelse; jeg mener: misbrug af stærke drikke.»¹⁷

Eilert Sundts undersøkelse var den første moderne, vitenskapelige undersøkelse av drikkeskikker og holdninger til rus i Norge. Kartleggingen og beskrivelsen av misbruk og av «ædruehetstilstanden» bidro til at drikkeproblemet ble oppdaget og definert som et samfunnsproblem. Ved å kategorisere og trekke grenser mellom «forfall» og «ædruehet» ble folks måter å drikke på forstått på nye måter og ordnet og kategorisert etter visse normer og verdier.

«Fri brænding» – brennevinsloven av 1816

Et spørsmål melder seg. Hvor mye brennevin ble drukket? For å besvare spørsmålet er «Lov om brændevinsbrænding» av 1. juli 1816 viktig. Ifølge loven hadde alle skatteyttere på landet som eide, brukte eller var i besittelse av matrikulert jord, rett til å brenne brennevin. Hvis brennevinet var brent av eget korn, skulle bonden også ha rett til å selge varen. Samtidig – og ved en egen lov – ble det satt forbud mot å innføre kornbrennevin fra utlandet.¹⁸

Hvorfor kom denne loven om brennevinsbrenning? Loven var en patriotisk lov. Jordbruket var «modernæringen» i den nye selvstendige nasjonen av 1814, og bonden var nasjonens og selvstendighetens garantist. Derfor gikk myndighetene langt i å imøtekomme bondens krav – det vil særlig si kravet om næringsfrihet og om retten til å foredle sine produkter. Brennevin ble oppfattet som en jordbruksvare og var ikke gjenstand for sosial bekymring. Man var overbevist om at fri brenning ville føre til en ønsket framgang for jordbruket.

Frigivelsen av brennevinsbrenningen i 1816 ble mottatt med jubel, ifølge biskop Munch: «Vi mindes alle med hvilken

almindelig jubel loven av 1816 om den frie brænding blev modtaget over det hele land, saavel i by som i bygd.»¹⁹ Men samtidig som jubelen steg, steg også brenne-vinskonsumet. I 1815 viser beregninger at folk drakk gjennomsnittlig 3,5 liter ren alkohol i året. Fram mot en topp rundt 1837 ble forbruket fordoblet og lå da på rundt sju liter ren alkohol per innbygger. Deretter sank konsumet til 3,5 liter i 1851, ifølge statistikken.²⁰ Tallene er usikre. Først ved midten av 1800-tallet kunne man gjøre relativt gode beregninger av alkoholkonsumet. En ny lov av 1848 la brennevinsbrenningen under statskontroll og påla næringen produksjonsavgift, noe som gjorde det mulig å få en ganske nøyaktig oversikt over forbruket. Fra midten av århundret hadde man også noenlunde pålitelige oversikter over ølforbruket etter maltskattens innførelse i 1857.²¹

Likevel er det liten tvil om at brennevinskonsumet økte kraftig i første del av 1800-tallet. Økningen i alkoholkonsum på begynnelsen av 1800-tallet var imidlertid ikke et særnorsk fenomen. Brennevinsforbruket økte kraftig i hele Nord-Europa og Nord-Amerika i denne perioden. En forklaring kan være at kombinasjonen av god tilgang på brennevin og en bedring i folks økonomi la til rette for et økt konsum. I Vest- og Nord-Europa steg reallønna og dermed levestandarden for de fleste samfunnsgrupper i tiden etter Napoleonskrigene. Det er en allmenn tendens i vestlige land at alkoholforbruket øker når levestandarden blir høyere.²²

1816-loven kan altså være én av flere faktorer i forklaringen på det økte brennevinskonsumet, men da loven kom, ble den som sagt mottatt med jubel og glede. Likevel var det ingen lov folk syndet så mye mot som brennevinsloven av 1816. Smughandel foregikk til lands og til vanns – den gang som nå. Folk smuglet dansk kornbrennevin fordi det var både billigere og bedre enn det norske. Langs hele kysten ble det smuglet rom og konjakk. Myndighetene hadde verken vilje eller muligheter til å utøve et effektivt oppsyn med loven. Det ble hevdet at kontrollen var slapp og at lensmannen ikke turde å gripe inn av frykt for vold. Brennevinsloven ble brutt nedenfra og forsømt ovenfra.²³

Lovbruddene vakte bekymring, noe også økningen i brennevinskonsum gjorde. I Kirkedepartementets innberetning om sunnhetstilstanden fra 1830 heter det i en urovekkende rapport at «Delirium Tremens bliver ikke alene hyppigere i Christiania, men tillige mere drebende». Myndighetene forberedte derfor nye regulerende lover for å stramme inn og rydde opp. De gikk også ut med informasjon om skadevirkningene av en overdreven livsførsel i sin alminnelighet, og spesielt av overdreven nytelse av brennevin. Fra slutten av 1830-årene ble det meldt om en forandring i den alminnelige opinion. Det het nå at kampen mot brennevinet fikk tilslutning i brede lag av folket.²⁴ Skadelig drikking ble nå sett på som et problem og måtehold anbefalt.

Modernisering og avhold

Tidlig på 1800-tallet ble altså brennevinet betraktet som nyttig og nødvendig i mange ulike sammenhenger. Drukkenskap ble riktignok oppfattet som en last og synd, og mengder og drikkemåter ble regulert gjennom ritualer, skikker og tradisjoner. I løpet av 1800-tallet ser vi imidlertid hvordan rus og brennevinsdrikk gradvis beveget seg fra en periferi til sentrum i folks bevissthet, og drikk og drukkenskap ble gjenstand for en særskilt politikk. Bakgrunnen var en tiltakende modernisering av det norske samfunnet. Mange mennesker brøt opp fra bygdene og fra tradisjonelle livsformer, og etablerte seg i byer der familie, arbeidsliv og samværsformer ble utformet på andre måter. Økonomisk og sosialt var det moderne samfunnet kjennetegnet ved spesialisering i arbeidslivet og framvekst av nye sosiale klasser. Et spesialisert samfunns- og arbeidsliv var mer sårbart, og nye krav ble stilt til menneskelig presisjon og ytelse. Ifølge Zygmunt Bauman forstås moderniteten som tiden da det å skape orden besto i å demontere den «tradisjonelle» og nedarvete orden, og at man da stadig måtte skape en ny.²⁵ Den moderne orden var kjennetegnet ved en tro på fornuften, framskrittet og vitenskapen, og mennesket ble forstått som et selvstendig, avgrenset og rasjonelt handlende individ. Nye krav og forventninger ble stilt til individets handlinger og livsførsel.

Den amerikanske antropologen Joseph Gusfield hevder at moderniseringen fikk store konsekvenser for livsførsel og vaner i vestlige samfunn. Adekvat atferd ble regulert i forhold til regler og normer om hver ting til sin tid. Mens drikking ikke var bannlyst i forbindelse med arbeidet tidligere, framsto arbeidslivet etter hvert som en arena der det krevdes absolutt edruelighet. Hedonisme, lek og beruselse ble henvist til fritiden. Den «frie tiden» ble gjort forskjellig fra «arbeidets tid». Drikking hørte ikke lenger hjemme i arbeidstiden fordi arbeidslivet forutsatte en fornuftsmessig, målrettet og regulert atferd, motsatt av den som hørte beruselsens løssluppenhet og moro til. Det ble én tid for arbeid og én tid for ledighet, én tid for edruelighet og én tid for beruselse. Drikk kom til å høre kvelden og/eller helg og ferier til, framholder Gusfield.²⁶

I Norge vokste det fram en sterk avholdsbevegelse i siste halvdel av 1800-tallet. Tanken om avhold var en moderne tanke, og avholdsprosjektet rommet et moderne prinsipp om at den instrumentelle fornuft måtte være styrende i samfunnet. Rasjonaliteten skulle sikre framskrittet og gjøre verden bedre. Et beruset menneske ble oppfattet som uten distanse til omgivelsene. Evnen til å resonnere forsvant i rusen. Følgelig forutsatte et politisk og demokratisk engasjement, ja hele det moderne prosjekt, en edruelig og aktiv livsform, hevder kulturforskeren Ronny Ambjørnsen.²⁷ Han hevder videre at en demokratisk livsform forutsatte en følelse for tid. «Flasken» hindret tidsfølelsen fordi den hensatte mennesket til en tilstand preget av øyeblikket. Fortiden og – ikke minst – framtiden mistet taket.²⁸

Familien var også i endring og det ble forventet at den skulle være en énmannsforsørget enhet. Forholdet til arbeidet og en eventuell manglende evne til å forsørge en familie danner et viktig grunnlag for å forstå hvorfor drikkfeldige etter hvert ble definert som avvikere. Manglende forsørgerevne kan også forklare hvorfor alkoholproblemet langt på vei ble oppfattet som et problem blant arbeiderklassens menn.

Fra sunt til sykt – moderne terminologi

I kilder fra tidlig 1800-tall brukes begreper og formuleringer som «drukkenskap», «drikk», «drikkfeldig» og «drikke seg på en rus». Begrepene henspiller på handlingen: det å drikke. Alkoholismen, alkoholikeren og alkoholen finnes imidlertid ikke i eldre ordbøker og oppslagsverk. Ordene hører til en moderne tid og naturvitenskapelig terminologi. Terminologien dreier oppmerksomheten fra ytre handlinger til indre og individuelle egenskaper, og avspeiler at alkoholproblemet ble internalisert og individualisert i det moderne samfunnet. Samtidig ble alkoholen et medisinsk problem og et samfunnsproblem. Begrepsbruken endres og begrepene skifter innhold i ulike historiske perioder.

Etter århundreskiftet startet en jakt på den objektive og vitenskapelige sannheten om alkoholen. Medisineren Johan Scharffenberg var en sentral aktør. Scharffenberg var vitenskapsmann og aktiv i avholdsbevegelsen. Dessuten sluttet han seg etter hvert til arbeiderbevegelsen. Med sitt ikke-religiøse og vitenskapelige engasjement i avholdssaken representerte han en ny tid og en ny tenkning.

Scharffenberg innledet et samarbeid mellom arbeiderbevegelsen og avholdsbevegelsen som gjorde at avholdssaken fikk en mektig posisjon i norsk offentlighet. Avholdskursene som ble arrangert etter 1900 i regi av Landskomiteen for avholdsundervisning var en viktig arena for spredning av nye tanker og ideer om alkoholspørsmålet. Ved avholdskurset i 1905 var Caroline Steen foredragsholder. Steen var også lege og hun gjorde giftteorien til et hovedpoeng i foredraget. Steen hevdet at alkoholen var en gift på linje med nafta, kloroform og opium. Giften gav en følelse av styrke først, dernest avslapning, så ny trang til ny nytelse og en stadig og umerkelig tilvenning. Det var et alvorlig bedrag å oppfatte alkohol som et nærings- og styrkemiddel, mente Steen.²⁹

Giftteorien representerte en ny og tidstypisk retorikk. Retorikken var kjennetegnet ved at man tok i bruk en strengt vitenskapelig og medisinsk terminologi i beskrivelsen av alkoholen og dens virkninger. Oppmerksomheten ble dreid mot alkoholens virkninger på kropp og for-døyelse, muskelvirksomhet og nervesystem, og på skader som skrumplever, åreforkalkning, fettavleiring i lever og

hjerne, og magekatarr. Alkoholbruk ble gjort til et medisinsk anliggende og alkoholbruk som normalfenomen dannet ikke utgangspunkt for undersøkelser. Det var problemdrikkingen som gav utsikter til å finne de interessante medisinske utslag og de gode og avskrekkende eksempler. På den måten bidro den medisinske forskningen til konstruksjonen av alkohol og alkoholbruk som et entydig problem for samfunnet og den enkelte.³⁰

I tråd med giftteorien ble den personen som drakk giften alkohol og hadde «tilvennet» seg stoffet, definert som en alkoholiker. Alkoholikerens kjennetegn var mangel på kontroll. Han eller hun var ikke et rasjonelt handlende individ som planla morgendagen og skjøttet ansvaret for seg selv og familien. Alkoholikeren ble oppfattet som et ufritt menneske.³¹

Alkoholisme ble betegnelsen på den sykdommen som alkoholikeren led av.³² Johan Scharffenberg definerte kronisk alkoholisme som summen av de funksjonelle eller organiske forstyrrelser som gjennom lengre tids regelmessig alkoholbruk ble framkalt i organismen, og som ikke kunne framkalles ved en leilighetsvis alkoholforgiftning. Alkoholismeforstyrrelsene var helbredelige. Kronisk alkoholisme kunne helbredes ved at tilførselen av alkohol opphørte.³³

Avholdsprosjektet og kampen mot alkoholen virket som en sterk normativ kraft i hele den moderne samfunns-kroppen. Drikkfeldige ble diagnostisert og plassert i mange avvikskategorier; de var uhygieniske, potensielt kriminelle og irrasjonelle. Ikke minst ble de ansett som arbeidsudyktige. Michel Foucault hevder at nettopp arbeidsudyktighet og alle de etiske verdiene som knyttet seg til arbeidet og manglende evne til å forsørge seg selv og andre, hadde stor betydning i den moderne kulturen.³⁴

Avslutning

Staten, organisasjonene, vitenskapen og folkelige kulturer har på ulike måter formet og påvirket meninger om drikk og rus. I løpet av en hundreårsperiode fra tidlig 1800-tall har normer og verdier om drikk og rus endret seg fra å bli oppfattet som sunt, men også syndig, til å bli oppfattet som sykt og skammelig.

I Norge førte en sterk avholdsbevegelse an i kampen mot alkoholen og for en edruelig livsform, men folkelige forestillinger, vaner og tradisjoner har vist seg å ha stor motstandskraft. Det norske drikkemønsteret med leilighetsvis og mye drikk har preget hele den perioden som er omhandlet her, og det preger den norske drikkemåten den dag i dag. Tradisjoner og vanens makt gir en del av forklaringen: Folk gjør som de alltid har gjort. Protestdrikkning som svar på en etter hvert svært restriktiv alkoholpolitikk kan være en annen. Således ble avholdsbeve-

gelsens visjon om det alkoholfrie samfunnet aldri nådd, og historien har vist at verken politikk eller vitenskap har kunnet bidra med enkle løsninger på komplekse og sammensatte problemer knyttet til skadelig rusadferd. Like lite har det vært mulig å få folk til å gi avkall på rusens gleder.

Noter

1. En av ti nordmenn var medlem i avholdsbevegelsen omkring 1914 da avholdsbevegelsen stod på sitt sterkeste. Se Schruppf, *Berus Eder*, s. 10.
2. Se for eksempel Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, Bull, «Klassekamp og fellesskap» og Furre, *Vårt hundreår*. I 2003 kom boka *Berus Eder!* (2003) skrevet av under-egnene. Denne artikkelen bygger på boka som ser spørsmålene om drikk og rus i et kritisk kulturhistorisk perspektiv.
3. Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 102.
4. Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 1.
5. Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 2 og 120.
6. Sundt, *Om ædruelighetstilstanden i Norge* s. 115. En pott brennevin var i underkant av en liter.
7. Sundt, *Om ædruelighetstilstanden i Norge*, s. 116.
8. Se Tranberg, *Ringsakboka. Korn og klasseskille. Bygdebok for Brøttum, Ringsaker*, s. 341.
9. Krigsskolelærer Peter Fredrik Christian Møllers dagboknotater, i Oskar Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 107.
10. Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 115.
11. Sundt, *Om ædruelighetstilstanden i Norge*, s. 108.
12. Sundt, *Om ædruelighetstilstanden i Norge*, s. 100.
13. Sundt, *Om ædruelighetstilstanden i Norge*, s. 117.
14. Sundt, *Om ædruelighetstilstanden i Norge*, s. 77.
15. Sundt, *Om ædruelighetstilstanden i Norge*, s. 108.
16. Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 4.
17. Sundt, *Om ædruelighetstilstanden i Norge*, s. 1.
18. Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 31 og 35.
19. Sært etter Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 41.
20. Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 20 og Ot.prp. nr. 43 (1916) bilag 5, tillegg nr. 16, s. 120. Ifølge *Historisk statistikk* (1994) lå konsumet i 1991 på 4,9 liter per innbygger over 15 år.
21. Ot.prp. nr. 43 (1916) bilag 5, tillegg nr. 16, s. 119.
22. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s. 21.
23. Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 54.
24. Kristiansen, *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*, s. 167.
25. Bauman, *Moderniteten og Holocaust*, s. 27.
26. Gusfield, «Passage to play: rituals of drinking time in American society», s. 75–78.
27. Ambjörnsson, *Den skøtsamme arbetaren*, s. 83.
28. Ambjörnsson, *Den skøtsamme arbetaren*, s. 13, 19.
29. Steen, *Hvorfor skal kvinden være totalist? Foredrag ved afholdskurset i Kristiania 1905*, s. 5.
30. Pape, «Om alkoholforskningens problemorientering», s. 150.
31. Vogt, *Samfundssygdomme. Forelesninger for jurister av universitetsstipendiat i psykologi og psykiatri*, s. 88.
32. Sykdomsbegrepet «Alcoholismus chronicus» ble først brukt av den svenske legen Magnus Huss i 1849. Bestemmelsen av sykdommen gjorde Huss på grunnlag av sykdomstegn på nervesystemet

ved langvarig alkoholbruk. Se Scharffenberg, *Alkoholen og samfundet. En kritisk revision af en svensk lægekomites arbejde «Alkoholen och samhället»*, s. 10.

33. Scharffenberg, *Alkoholen og samfundet. En kritisk revision af en svensk lægekomites arbejde «Alkoholen och samhället»*, s. 150.
34. Foucault, *Galskaps historie*, s. 67.

Litteraturliste

Ambjörnsson, Ronny. *Den skøtsamme arbetaren*. Carlssons, Stockholm, 1988.

Bauman, Zygmunt. *Moderniteten og Holocaust*. Vidarforl., Oslo, 1997.

Bull, Edvard. «Klassekamp og fellesskap 1920–1945» i Mykland, Knut (red.), *Norges historie*. Cappelen, Oslo, 1979.

Foucault, Michel. *Galskaps historie*. Gyldendal, Oslo, 1991.

Fuglum, Per. *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*. Universitetsforlaget, Oslo, 1972.

Furre, Berge. *Vårt hundreår*. Samlaget, Oslo, 1991.

Gusfield, Joseph. «Passage to play: rituals of drinking time in American society» i Douglas, Mary (red.), *Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Kristiansen, Oskar. *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*. Cammermeyers boghandel, Oslo, 1934.

Ot.prp. nr. 43 (1916), Om forandring i lov om salg og skjønking av brændevin, øl, vin, fruktvin og mjød av 17de mai 1904. Bilag 5.

Pape, Hilde. «Om alkoholforskningens problemorientering» i *Nordisk alkoholtidsskrift*, vol. 12, 1995.

Scharffenberg, Johan. *Alkoholen og samfundet. En kritisk revision af en svensk lægekomites arbejde «Alkoholen och samhället»*. IOGT, Trondhjem, 1914.

Schrumpf, Ellen. *Berus Eder!: Norske drikkekulturer de siste 200 år*. Unipax, Oslo, 2003.

Steen, Caroline. *Hvorfor skal kvinden være totalist? Foredrag ved afholdskurset i Kristiania 1905*. Landskomiteen for afholdsundervisning, Kristiania, 1905.

Sundet, Olav. «Johan Scharffenberg» i *Johan Scharffenberg, Ragnar Vogt, Sven Aarrestad: Biografier, bibliografier*. Landsrådet for Edruelighetsundervisning, Oslo, 1948.

Sundt, Eilert. *Om ædruelighetstilstanden i Norge*. Gyldendal, Oslo, 1976.

Tranberg, Anna. «Korn og Klasseskille» i *Ringsakboka: bygdebok for Brøttum – Ringsaker – Veldre*. Brøttum historielag, Ringsaker historielag, Veldre historielag, Brumunddal, 1993.

Vogt, Ragnar. *Samfundssygdomme. Forelesninger for jurister av universitetsstipendiat i psykologi og psykiatri. Afholdt første semester 1905*. Steen'ske, Kristiania, 1906.

Rus og reklame: Reklameannonse for Malt Rainer Beer fra 1908, rettet mot mødre under slagordet: «For Mothers Who Require Additional Nourishment and Strength. There's new vigor and strength in every drop». Nytes i følge etikketen slik: «A wine glass full before or after meals and on retiring or at direction of the physician». (Lisensiert via Wikimedia Commons).

SVEN AARRESTAD OG DET NORSKE TOTALAVHOLDSSELKAP.

Björg Ida Berget, masterstudent i historie, UiO

På slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet gikk totalavholdsbevegelsen fra å være en sosial organisasjon som la vekt på at individet måtte overbevises til å følge den edruelege vei, til å bli en politisk maktfaktor i Norge. Det var to store foreninger i totalavholdsbevegelsen: Den ene var Det Norske Totalavholdsselskap (DNT), den andre Norges Storloge av IOGT, The International Order of Good Templars, opprinnelig en amerikansk organisasjon som ble verdensomspennende. Felles for dem begge var at medlemmene måtte avgi personlig totalavholdsløfte og at det ikke ble satt noen begrensninger for hvem som kunne være medlemmer. I 1883 fikk DNTs eget tidsskrift, *Menneskevennen*, ny redaktør: Sven Aarrestad, som skulle vise seg å bli en av de store lederne i den norske totalavholdsbevegelsen. Som redaktør tok han til orde for at bevegelsen måtte inn i politikken for at de store forandringene skulle komme. Det var ikke lenger nok med et personlig løfte for å nå målet om et landsomfattende forbud mot alkohol: Saken måtte politiseres for at samfunnet skulle kunne endres.

Totalavholdsbevegelsen arbeidet med å fremme edruskap i et samfunn hvor alkoholforbruket var stort. I årene 1881–85 var det et årlig gjennomsnitt på 2,7 liter ren alkohol (både brennevin, øl og vin) per innbygger. Tiden fra 1885 sank alkoholkonsumet, og i 1887 ble det målt et gjennomsnitt på 2,2 liter per innbygger. Fra 1887 ble det igjen drukket mer, og i 1891 var det et årlig gjennomsnitt på over 3 liter per innbygger.¹ Medlems situasjonen i totalavholdsbevegelsen var beskjedne 10 000 i 1880, men gjennom en enorm vekst i 1880-årene, kom medlemsantallet opp i ca. 140 000 på midten av 1890-årene.² Her er det en sammenheng: jo større forbruk av alkohol, jo flere meldte seg inn i en totalavholdsforening.

Bakgrunn

Sven Aarrestad ble født 8. oktober 1850 i Rogaland.³ Som fireåring flyttet familien til Aarrestad i Time, hvor han hadde sin oppvekst. Foreldrene var haugianere med stor arbeidslyst og det var vanlig at barna tok del i arbeidet på gården. Som eldste sønn skulle Aarrestad ta over gården, men på grunn av svak helse og et brennende ønske om å bli lærer, lot faren ham gå fra seg odelsretten til gården og utdanne seg til lærer. Han fikk jobb i Høyland, der han kom i kontakt med bondevennbevegelsen, hvor han snart ble sekretær. Det var her interessen for de samfunnsmessige spørsmål ble vekket hos Aarrestad, og det var her han, etter all sannsynlighet, fikk sin politiske skolering. Fra 1872 var han sekretær for bondevennenes amtsorganisasjon.⁴ Læreryrket brakte Aarrestad til Østlandet, hvor han bosatte seg i Sande i Vestfold. Aarrestad var opptatt av målsak – mang en lærer og prest hadde mobbet elevene for dialekten deres – og da Aarrestad oppdaget landsmålet, ble han en entusiast. I tillegg brant han for fredssaken. Aarrestad var en person som var lidenskaplig opptatt av bøndenes forhold, målsak og fredssak, men ettertiden kjenner han best som totalavholdsmannen og leder for Det Norske Totalavholdsselskap.

Inn i Det Norske Totalavholdsselskap

Aarrestad var skeptisk til totalavholdstanken og det tok lang tid før han meldte seg inn i DNT. Som barn hadde Aarrestad sett hvilke konsekvenser alkoholisme kunne få. Det som likevel preget han mest, var under studietiden på Stord, hvor han ble vitne til hvordan det stod til med den ene læreren de hadde. Læreren var dyktig, men når han først hadde smakt alkohol, klarte han ikke å stoppe. Dette førte til en del vonde erfaringer for Aarrestad, og i sin selvbiografi *Brev til Annie* skriver han følgende om det som hendte:

Eg trur ikkje, at noko anna hev gjort so mykje til, at eg seinare vart fråhaldsmann som dette. Det var lenge eg ikkje kunde få det ut or tankene. Seint og tidleg sto det for meg. Denne gilde mannen, som visste so vel, kor gale det var dette, og som kjende so tungt og sårt, kor stygt det var det fyredømme, han gav, når han, læraren for oss, som skulde verta lærar, drakk seg full og skjemde seg ut gong på gong.⁵

På samme skole i Stord ble Aarrestad bedt om å holde et innledningsforedrag til et diskusjonsmøte. Her valgte han å drøfte tre spørsmål: 1) Hvem går tryggest gjennom livet – totalisten eller måteholdsmannen? 2) Hvem gir det beste eksempelet? 3) Har det mye å si hvilket eksempel læreren gir? For Aarrestad ble det etter hvert klart hva som virkelig var det beste, og det var å være totalist. Dermed meldte han seg inn i DNT. Den 18. januar 1876 sendte Aarrestad brevet, samme dag som grunnleggeren av DNT, Asbjørn Kloster, døde.⁶

Arbeidet i Det Norske Totalavholdsselskap

I 1883 ble Aarrestad redaktør for DNTs *Menneskevennen*. På dette tidspunktet hadde kvinnelegen og sosialdemokraten Oscar Nissen, som var leder for DNT 1879-1887, innsett at Aarrestad hadde en fremtid i DNT. Nissen ønsket at Aarrestad skulle ta over etter ham som redaktør. Aarrestad, på sin side, var tvilende til dette, fordi han ikke var helt rede til å gi opp læreryrket. Løsningen viste seg å være permisjon fra lærerstillingen, slik at han fikk prøve. Aarrestad vendte aldri tilbake til lærerjobben.

Dette var ikke Aarrestads første arbeid i DNT. Alt i 1877, året etter at Aarrestad ble medlem, hadde han skrevet en bok, *Kom og hjelp os!*, om avholdsarbeidet. Boka inneholdt også en biografi om Asbjørn Kloster og gjennom arbeidet med den kom Aarrestad i kontakt med Klosters dagbøker. Dagbøkene gav ham en viktig innsikt: Aarrestad lærte religiøs toleranse.⁷ Toleranse ble viktig for Aarrestad, for han arbeidet med å inkludere alle i DNT: Både religiøse dissidenter, kvinner og barn; alle skulle få være med i DNT.

Aarrestads viktigste arbeid som redaktør for *Menneskevennen* kom til syne i hans første redaksjonelle artikkelserie i oktober 1883.⁸ «Hvorledes avholdsfolket nå bør ta saken» het artikkelserien og dreide seg rett og slett om hvordan Aarrestad mente totalavholdsarbeidet burde videreutvikles. Han mente tiden var inne for å politisere totalavholdsarbeidet, slik at sympatisørene for avholdssaken også kunne trekkes inn i arbeidet om landsforbudet. Fram til 1883 hadde DNT arbeidet med å få flest mulig medlemmer inn i bevegelsen. Det Aarrestad introduserte, gjaldt hvordan disse menneskene kunne mobiliseres til å gjøre en forskjell i samfunnet, i motsetning til det private og personlige totalavholdsløftet. Med disse tankene, sammen med det nære samarbeidet med Oscar Nissen, kom Aarrestad inn i DNTs ledersjikt.

Totalavholdsleder og politiker

I 1887 ble Aarrestad valgt som formann i DNT, etter at Nissen trakk sitt kandidatur på grunn av uenigheter om hvilken linje DNT skulle følge. Nissen og Aarrestad var enige om forbud, men Nissen var utålmodig og ønsket å vedta en resolusjon om å arbeide for forbud med en gang, mens Aarrestad ønsket å jobbe mot landsforbudet på en mer langsiktig måte. Nissen fikk ikke flertall og ønsket å gå av som formann fordi han mente han ikke hadde støtte i organisasjonen. Det ble vedtatt en resolusjon som viste enstemmig støtte til Nissen som leder, men han ønsket likevel ikke å være formann.⁹ Aarrestad ble derfor valgt i stedet. Aarrestad ønsket ikke dette vervet, men takket ja på en betingelse: At Nissen skulle komme tilbake som formann etter ett år. Dette skjedde ikke. Nissen ble leder for forbudsbevegelsen i Norge, og Aarrestad ble værende som formann for DNT i 40 år.

Aarrestad hadde, som før nevnt, etablert en politisk tilnærming til alkoholsaken. Dette utviklet han videre, med et forslag fra sakfører S. N. Oftedal liggende til grunn. Oftedal var et ledende medlem av Høiland Totalafholdssforening, og på et kretsmøte i Time i 1871 ble Oftedals forslag lest opp. Forslagets paragraf 2 inneholder en passus pålydende:

Naar over attenaargamle Personer, uden Hensyn til Kjøen [...] forlanger Almeenafstemning, om Salg og Udskjænkning i Smaat af berusende Drikke inden Kommunen skal tillades eller ikke, saa skal Formandskabets Ordfører tilkalde et Møde.¹⁰

Oftedal foreslo altså at alle menn og kvinner over 18 år hadde rett til å kreve en folkeavstemning, og var det over 600 av kommunens innbyggere som krevde dette, var ordføreren pliktig til å innkalle til en avstemning. Tanken om avstemning, og tanken om at det kommunale skulle ha ansvaret, utviklet Aarrestad videre til det vi i dag kjenner som *Aarrestadlinjen*. Aarrestadlinjen dreide seg om å ta opp kampen mot brennevinet, som ble sett på som den mest farlige av alle alkoholinnholdige drikker, og å innføre kommunale avstemninger hvor alle menn og kvinner over 25 år skulle ha deltakelsesrett. Dette ble da også vedtatt på DNTs landsstyremøte i 1890.¹¹

Som leder av DNT ble Aarrestad fjerdemann i *Monopolkomiteen*, en komité som ble nedsatt av Finansdepartementet, for å se på om det var muligheter for å få innført et statsmonopol i Norge. Komiteen ble ledet av bankdirektør og stasrevisor H.E. Berner, og de øvrige medlemmene var byråsjefene O.N. Hals og C.A. Jenssen. Det viste seg at det var vanskelig å få utredet spørsmålet om statsmonopol, og finansdepartementet satte komiteen i gang med utvidete oppgaver når det gjaldt alkohollovgivningen i Norge. Aarrestad fulgte den retningen han hadde skissert opp for avholdsfolket, men siden han ikke

fant god støtte i de andre komitémedlemmene, ble det til at han skrev sitt eget særvotum. Han ønsket at det skulle innføres kommunalt samlagsmonopol hvor størsteparten av inntektene skulle gå til statskassa. Videre skulle kommunens innbyggere, menn og kvinner over 25 år, delta i de kommunale folkeavstemningene om samlaget skulle legges ned eller ikke. Det viste seg at samlagsmonopol var en tanke som fant gjenklang i komiteen, mens resten av punktene ble diskutert. Historikeren Per Fuglum skriver i *Kampen om alkoholen i Norge* at H.E. Berner var den eneste, utenom Aarrestad, som aksepterte tanken om folkeavstemning i dette spørsmålet, men ønsket at det var skattepliktighet som skulle legges til grunn for deltakelse.¹² Berner var formann for komiteen og det ble hans forslag som ble lagt til grunn for innstillingen.

De to innstillingene, komitéflertallets innstilling og Aarrestads innstilling, ble sendt ut til høring hos de lokale myndigheter i Norge. Regjeringen sendte innstillingene først ut til høring hos magistrat og kommunestyre, deretter til fogder og herredsstyre ute i distriktene. Resultatet av høringsrunden viste at det var en solid støtte til Aarrestads innstilling i landdistriktene, mens det i byene var et overveldende flertall imot Aarrestads innstilling, og motstanden rettet seg særlig mot folkeavstemningsparagrafen.¹³ En kan undre seg hvorfor regjeringen valgte å sende innstillingene ut til landkommunene, ettersom samlagene skulle være i byene og ikke ute i distriktene. Det var kommunestyrene i byene som fikk ansvaret for folkeavstemningene, mens herredsstyrene ikke skulle ha befatning med dette. Likevel vises det klart at det var et overveldende flertall i landets lokale myndigheter i begynnelsen av 1890-årene som støttet Aarrestads forslag.

Det endelige lovforslaget ble ikke lagt fram for Stortinget før i 1894. Året 1891 var valgår, og siden innstillingene lå klare, var det ganske sikkert at lovforslagene ville komme opp i stortingsperioden. Aarrestad, som venstremann, ble valgt inn på Stortinget, og representerte Jarlsberg og Larviks amt. På grunn av at regjeringen valgte å sende innstillingene ut til høring, ble det en voldsom forsinkelse på lovbehandlingen. Dette førte totalavholdsbevegelsen ut i en kamp om å få realitetsbehandlet loven i 1894. Ved hjelp av innsendte telegrammer, press mot politikerne og en solid kampånd, viste avholdsfolket at dette var en lov folket ønsket, og de ønsket loven så raskt som mulig. Helt på tampen av stortingsperioden i 1894, den 2. juli, kom loven endelig opp i Stortinget. Etter en lang debatt som gikk over flere dager, ble Brennevinsloven av 1894 sanksjonert 24. juli.

Aarrestadlinjen seiret i Stortinget: Folkeavstemningsparagrafen ble vedtatt og det ble allmenn stemmerett for kvinner og menn i de lokale avstemningene. Når det gjaldt debatten på Stortinget om avstemningsparagrafen, var det et samlet syn på kvinners deltakelse: Kvinnene

burde få delta. Debatten dreide seg derfor om det skulle være skattepliktighet som var kravet for å delta, eller om det skulle være åpent for alle over 25 år. Begrunnelsen for at kvinnene burde få være med lå i de sosiale argumentasjonene: Det var kvinnene som led mest under mannens drikking og derfor burde de få lov til å være med å bestemme i disse sakene. Drikkingen gikk ut over de fattige familienes økonomi og dermed burde de få en mulighet til å gjøre noe med sin livssituasjon. Et annet element i denne sammenheng var Aarrestads liberale holdning til kvinnespørsmålet. Han mente kvinner hadde en selvstendig plass i avholdsarbeidet, på grunn av den måten de arbeidet for avholdssaken på. De fleste kvinnene arbeidet i hjemmene, gjennom å påvirke sin mann og sine barn til en edruelig livsstil, men det var også andre kvinner som jobbet i det offentlige for avholdssaken. Reisetaleren Elisabeth Edland var en kjent og kjær kvinne som holdt foredrag rundt omkring i Norge. Det samme gjorde komtesse Ida Wedel-Jarlsberg, som i tillegg var blitt valgt som første kvinne i DNTs landsstyre i 1889.¹⁴ Aarrestad fremmet kvinners rettigheter innad i organisasjonen og deres rolle utad i samfunnet. For ham fantes det ingen mellomting, alle kvinner skulle med.

I et intervju la Aarrestad vekt på at det han var mest stolt av i sin lange karriere som avholdsmann og politiker, var Brennevinsloven av 1894.¹⁵ Han vektla at det var et uttrykk i folket som ble integrert i politikken, i tillegg til at det var et steg mot større demokratisk utvikling. I 1895 ble elleve av de totalt 13 samlag i avstemningsbyene nedlagt, et resultat som ble godt hjulpet fram av agitasjon og foredrag.¹⁶ Dette var første gang kvinnene gikk til stemmeurnene i Norge. Men, Aarrestad var også med på å kjempe gjennom en ny lov i Stortinget, nemlig Øl- og Vinloven i 1904.

Brennevinsloven av 1894 dreide seg jo kun om brennevin og alt i 1895 ble det derfor fremmet forslag om at øl- og vinlovgivningen også burde revideres. Den nye komiteen som ble satt ned, fikk det uriktige navnet *Laddevinskomiteen*, på grunn av oppflommen av oppspritet vin som kom i omløp. Aarrestad ble medlem i komiteen og han ble stående alene med sine forslag nok en gang. Utenom Aarrestad bestod komiteen av politimester i Kristiania N.O. Hesselberg (formann), brenneribestyrer A. Karset, vinhandler O.A. Halvorsen, administrerende direktør for Frydenlunds bryggeri Chr. Langaard og sogneprest Chr. Knudsen.¹⁷ Sognepresten var totalist, mens resten av komiteen hadde direkte interesse av å selge mest mulig alkohol.

Noe av det første komitémedlemmene satte inn i kampen, var å få omgjort komiteens arbeid. Stortinget vedtok å utvide komiteens arbeidsoppgaver. Dermed kunne komitéflertallet gå inn for å få fjernet avstemningsparagrafen i brennevinsloven av 1894, fordi flertallet av komiteen

mente den skapte stor usikkerhet og ikke var til hjelp i kampen mot alkoholen.¹⁸ Aarrestad vek ikke på det punktet, avstemningsparagrafen var kjernen i *Aarrestadlinjen*, som baserte seg på den politiske oppfatningen om at det var folket selv som skulle bestemme i disse spørsmålene. Komitéflertallet ønsket få endringer i den gjeldende lovgivningen, mens Aarrestad jobbet for å få kommunal bevilling på småsalget av øl og vin, og ønsket samlagsmonopol også her, i motsetning til resten av komiteen.

Begge innstillingene lå klare i 1898, men nok en gang ble innstillingene sendt ut til høring. Igjen viste høringsrunden en massiv støtte til Aarrestad. Etter lang tids behandling, kom forslaget til ny lov opp i Stortinget den 15. mars 1904.¹⁹ Lovforslaget inneholdt avstemningsparagrafen, det ble sett på som nytteløst å forsøke å endre den, men den ble ikke overført til å gjelde øl og vin i samlagsmonopol. Det ble som før. Kommunen skulle gi bevillinger til småsalg av øl og vin. For Aarrestad ble ikke lovgivningen i 1904 noe stort høydepunkt, det var en slags videreføring av de kampene han hadde vært gjennom i 1894.

For sitt arbeid for avholdssaken ble Aarrestad i 1901 utnevnt til ridder av første klasse og i 1908 til kommandør av St. Olavs orden.²⁰

Som person ble Aarrestad utover 1900-tallet angrepet, spesielt av pressen på høyresiden. Aarrestad måtte møte til forhør og forklaring for å ha antydnet at det var for mye alkohol i marinen, noe han ble frikjent for. I tillegg saksøkte Aarrestad redaktøren i *Verdens Gang*, Mons Mjelde, for injurier, da *Verdens Gang* trykket en artikkel i 1912 med overskriften «Dydens Værn. Sven Aarrestad som moralist».²¹ Her brukte de skilsmissen hans imot ham, og påstod at han hadde levd et usedelig liv, samt at han hadde et forhold til Elisabeth Edland. Saken kom for retten og Mjelde ble dømt til 120 dagers fengsel, bot på 20 kroner til Kristiania bykasse, samt å betale 1500 kroner i saksomkostninger til Aarrestad. Mjelde anket dommen og de inngikk et forlik før saken kom opp i retten igjen. Aarrestad fikk full oppreisning.

I 1915 var Aarrestad på ny i retten. *Aftenposten* beskyldte Aarrestad for løgn og feilaktig bruk av statistikk, da han på et landsmøte i 1915 brukte statistikken for å vise hvor mange som døde av alkoholrelaterte ulykker. Aarrestad mente han hadde brukt statistikken rett, og hele Norge ventet på at han skulle bli frifunnet. Men Aarrestad ble dømt. Mange ble sjokkert og da han nok en gang ble dømt i lagmannsretten, forstod folk ingen ting. *Aftenposten* kom seirende ut, og Aarrestad leverte sin søknad om avskjed til Kongen. Stortinget viste sin støtte til Aarrestad ved å gi han 4000 kr i pensjon, i stedet for 3500 som var normalt. Folket donerte penger til Stortemplar i IOGT, Torjus Hanssens innsamling, og Aarrestad mottok 14 400 kroner. 10 000 gikk til *Aarrestadfondet*, et

fond til støtte for utgivelse av vitenskaplige arbeid om alkoholspørsmålet.²² Selv om Kristianiaretten hadde funnet Aarrestad skyldig i feilaktig bruk av statistikk, frifant folket ham.

Aarrestad og landsforbudet

Som avholdsmann og politiker var Aarrestad allsidig og pragmatisk. Alle avgjørelser han tok var nøye gjennomtenkt og grundig utredet. Målet med et landsdekkende forbud ble nådd, med overlege Johan Scharffenbergs utålmodige kløkt. Scharffenberg ble en sentral person i totalavholdsbevegelsen utover 1900-tallet. Han var en etterspurt foredragsholder og medarbeider i totalavholdstidsskrifter som *Menneskevennen* og *Afholdsbladet*.²³

Landsforbudet kom i 1919, men Aarrestad stilte seg tvilende til om det ville vare; han mente fremdeles det ville være bedre å bygge opp under det kommunale i dette spørsmålet. Under krigen hadde det vært delforbud mot alkohol, og i 1919 var det et overveldende flertall som ønsket forbud. I 1926, i folkeavstemningen om forbudet skulle fortsette, ønsket flesteparten av Norges innbyggere at forbudet skulle oppheves. Aarrestad hadde hatt rett i sine tvil: Det var folk i Norge som absolutt ikke ønsket totalforbudet. Året etter den siste folkeavstemningen, i 1927, gikk Aarrestad av som formann i DNT etter 40 år som leder for den største totalistforeningen i Norge.

Noter

1. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 314–315.
2. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 335. Tallene inkluderer de forskjellige totalavholdsforeningene (som DNT, IOGT, Det hvite Bånd etc), men er ikke inkludert de religiøse retningene som fremmet totalavhold.
3. http://www.snl.no/nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning.
4. http://www.snl.no/nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning.
5. Haave, *Sven Aarrestad – et riss av livsverket hans*. Sitatet er hentet fra: Aarrestad, *Brev til Annie*, s 86–89
6. http://www.snl.no/nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning. Haave, *Sven Aarrestad – et riss av livsverket hans*. Aarrestad, *Brev til Annie*. Slaggard, *Sven Aarrestad – ein folkefører*.
7. Haave, *Sven Aarrestad – et riss av livsverket hans*, s 35. Slaggard, *Sven Aarrestad – ein folkefører*, s 59.
8. Haave, *Sven Aarrestad – et riss av livsverket hans*, s 43–46, Slaggard, *Sven Aarrestad – ein folkefører*, s 69–70
9. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 363.
10. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 343–344. Sitatet er hentet fra *Menneskevennen*, nr 5, 1871.
11. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 387.
12. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 388.
13. *Stortingets Forhandlinger 1894*, Bind 3. Resultatet er trykket som bilag under Oth. Prp. No33.
14. Aarrestad, *Spredte trekk fra kampen om forbudet i Norge*, s 49.
15. Intervju i juleheftet Sol 1939. Hentet fra Haave, *Sven Aarrestad – et riss av livsverket hans*, s 62
16. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 406.
17. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 443.
18. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 446.
19. Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*, s 518.
20. http://www.snl.no/nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning.
21. Slaggard, *Sven Aarrestad – ein folkefører*, s 113–117.
22. Haave, *Sven Aarrestad – et riss av livsverket hans*, s 85–89.
23. <http://www.fmr.no/johan-scharffenberg-1869-1965.278645-41660.html>.

Litteratur- og kildeliste

- Aarrestad, Sven, *Brev til Annie*. Oslo 1935.
- Aarrestad, Sven, *Spredte trekk fra kampen om forbudet i Norge*. Forfatterens forlag, Arendal 1933.
- Fuglum, Per, *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*. Universitetsforlaget Oslo – Bergen – Tromsø, 1972.
- Haave, Kristoffer, *Sven Aarrestad – et riss av livsverket hans*. Det Norske Totalavholdsselskap, Oslo 1944.
- Slaggard, Bjarne, *Sven Aarrestad – ein folkefører*. Globusforlaget AS, Trondheim 1933.
- Stortingets Forhandlinger 1894*, Bind 3.
- http://www.snl.no/nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning. Lest: 08.11.10
- <http://www.fmr.no/johan-scharffenberg-1869-1965.278645-41660.html>. Lest 08.11.10

NORSK HJEMMEBRENT 1917–2002

Per Ole Johansen, professor i kriminologi, Institutt for kriminologi og rettsosologi, UiO

Hjemmebrenningens oppblomstring under Forbudstiden er et eksempel på at alkoholpolitikk kan være et meget vanskelig politisk håndverk, og langt fra «det muliges kunst» når gode intensjoner overkjøres av utilsiktede konsekvenser. Det var ikke hjemmebrenning og smugling avholdsfolkets ledere hadde i tankene da de lanserte forbudet som «den nye dagen» i Norge. Hjemmebrenningen overlevde forbudstiden. Det er først de siste ti årene man med sikkerhet kan si at brenningen har stagnert, men ikke på grunn av alkoholpolitiske eller strafferettslige utspill.

Forbudstiden: 1917–1927

Det norske forbudet var et delforbud for brennevin og hetvin som hadde sin forløper i en rekke tidsbegrensede forbud under den første verdenskrig, med begrunnelse i forsyningssituasjonen og frykt for sosial uro. Det illegale alkoholmarkedet hadde en sped begynnelse. Maritim smugling var en risikabel affære så lenge krigen varte. Det tok tid å bygge opp internasjonale kontakter og logistikk med sikte på organisert smugling, samt mye prøving og feiling for å bli en brenner som kunne skilte med fagkunnskaper og kontakter i markedet.¹ Men da spisskompetansen og nettverkene først hadde satt seg i begynnelsen av 1920-årene ble de et vedvarende element i det norske samfunn. De midlertidige forbudene under og like etter den første verdenskrig var så vellykkede i alkoholpolitikernes øyne at disse fant tiden moden for å realisere totalistdrømmen om et varig, landsomfattende alkoholforbud.²

Ved den rådgivende folkeavstemningen i oktober 1919 stemte 486 660 for og 304 673 mot forbud. Det vil si både et klart flertall for og et stort mindretall som følte seg overkjørt.

Tollere og politi gruet seg til de nye kontrolloppgavene og sluttet seg til pessimistene. Det gjorde imidlertid ikke sosialminister Lars Abrahamsen. «Litt etter litt vil den bortfalle, eftersom samfundets rettsbevissthet gjør seg

gjeldende. Jeg er ikke bange for hjemmebrenningen», uttalte han i oktober 1919.³ Men forbud og rasjonering i en krisesituasjon da det var en utbredt forståelse for at ekstraordinære forhold krevde ekstraordinære virkemidler, var en sak for seg. Inngripen i personlige livsvaner i etterkrigstid overfor store befolkningsgrupper som hadde gått lei av forsakelser og offentlige inngrep var noe annet. Forbudstilhengerne kom for lett til seieren, påpekte historikeren Per Fuglum. «Forbudet ble båret fram på en bølge av fiendtlighet overfor brennevinet, uten at alkoholspørsmålet var skikkelig gjennomtenkt i dets fulle bredde, og uten at konsekvensene i tilstrekkelig grad var blitt trukket for den enkeltes livsstil.»⁴

Smugling og hjemmebrenning var ekvivalenter, i alle fall et stykke på vei. Hjemmebrenningen stagnerte da smuglingen tok seg opp og økte da smuglingen stagnerte. Den spektakulære smuglingen har stått som «Monumentet» over forbudstiden, godt hjulpet av *Smuglere* – Arthur Omres spennende, men idylliserende roman. Hjemmebrennerne matchet ikke smuglernes verdensvante stil, men i forhold til *samlet* produksjon lå de ikke etter. Forskningen kjenner ikke til profesjonelle brennere som ble rike av å brenne, til forskjell fra de dyktigste av smuglerne, så lenge det varte. Men som en nisje som skapte ekstraintekter og billig brennevin var hjemmebrenningen et interessant tilskudd til kriminell økonomi og nærings-

virksomhet i gråsonen. Forbudet ga rammebetingelsene for det illegale alkoholmarkedet og smuglere og hjemmebrennere en historisk sjanse. Når smuglere og brennere har erklært seg som tilhengere av en restriktiv alkoholpolitikk har det sjelden vært ironisk ment.

Hjemmebrennten «setter» seg, 1927–1940

Grunnene til at det norske forbudet ble opphevet, i 1923 for hetvinens del og for brennevinet i 1927, er omdiskuterte. Avkriminaliseringen av alkoholen var uansett en nedtur for avholdsbevegelsen, selv om det langt fra ble noe frislipp sammenlignet med mellomeuropeiske og søreuropeiske standarder. Vinmonopolet hadde kun 13 salgssteder på 1930-tallet. Alkoholavgiftene var høye og skjenkebestemmelsene strenge, på grensen til det smålige. Politikerne var trygge på at kundene ville være tilfredse så lenge brennevinet var «fritt» tilgjengelig. I likhet med andre offentlige budsjett i de årene, ble bevilgningene til rusdrikkontrollen trappet ned. Det tok lang tid å bygge opp nye spesialenheter innen toll og politi etter at fagfolkene var spredd for alle vinder, i motsetning til situasjonen for smuglere og brennere som var uavhengige av offentlige budsjett og byråkratisk saksbehandling. Tapet som følge av et HB-beslag var ikke all verden. Omkostningene ved å begynne på ny var relativt beskjedne.

Statspolitiet av 1931 var ment som et politisk opprørsoppløst, med oppgaver på tvers av kommunale politigranser, men det unnlot forslagsstillerne å utdype – av frykt for å provosere. De fant det mer betimelig å fronte forslaget med behovet for rusdrikkontroll.⁵ Statspolitistef Bernhard Askvig var sikker på å vinne HB-krigen også, da han tiltrådte i juni 1931. Etter å ha gjort seg noen frustrerende erfaringer slapp imidlertid skråsikkerheten taket, og i februar 1934 uttalte han følgende: «Det vil etter min mening være håpløst å tilveiebringe så store politistyrker som en effektiv avpatruljering av disse brenneriåsteder i tilfelle måtte nødvendiggjøre.»⁶ Det eneste middel mot hjemmebrenning var lavere polpriser. «Folk er nu for en stor del slike at brennevin vil de ha. Om de derfor må velge mellom disse to ting: Hjemmebrent eller rent brennevin, så kan ikke valget være tvilsomt.»⁷ «Riksaksjonen mot hjemmebrenning» som regjeringen Mowinckel lanserte våren 1932, var en holdningskampanje med bistand fra profesjonelle reklamefolk. «Skal vampyrene beseires», måtte politiet ta beslag i den kriminelle fortjenesten.⁸ Kampanjen var uten påviselig resultat. Markedet levde sitt eget liv. Rekordstore 16 760 dommer for hjemmebrenning i 1928–1939 sier noe om alkoholens kilder i de årene.

Krig og etterkrigstid, 1940–1949

Som under den første verdenskrig ble det for risikabelt å smugle maritimt i Europa under den andre verdenskrig. Tyske soldater og sjøfolk tok med seg brennevin til Norge,

men ikke de store mengdene. For norske smuglere var eventyret over. Men ikke for det: nye karrierer ventet som agenter og infiltratører for tyskerne, motstandsbevegelsen eller begge parter. Den kriminelle erfaringskapitalen var verdifull, konvertibel og etterspurt.

Det falt rundt 1000 dommer for hjemmebrenning i 1941–1944, i motsetning til 5415 dommer i 1935–1938. Rasjoneringen av sukker førte til stagnasjon i brenningen, men ikke tørke. Sukkerrasjoner ble solgt på svartebørsen eller byttet mot andre varer, som så mye annet. Rasjoningskort for sukker ble stjålet, forfalsket og mangfoldiggjort for salg. Svære sukkerlaster ble stjålet under transport og fra grossistlagre og fra tyske depot i samarbeid med tyske formenn. Oppleggene bar den organiserte kriminalitetens «beste» merke. «Det er påfallende at omtrent alle de personer som statspolitiet har foretatt ransaking hos i forbindelse med svartebørshandel, har vært ualmennelig godt forsynt med sukker.»⁹ Hjemmebrenningen overlevde krigen på lavbluss og med dyrere råvarer enn i fredstid. Krigens seierherre på alkoholfronten var brennevinet til Vinmonopolet, godt hjulpet av det nye sulfittbaserte brennevinet; «nakkeskudd» blant innviede. Sulfitten var et avfallsprodukt fra celluloseindustrien som gikk til spille før avholdsbevegelsen forsøkte å gjenta sin suksess fra den første verdenskrig ved å argumentere for at korn og poteter måtte forbeholdes menneskeføde. Vinmonopolets ledere visste hva som kom og svarte at de kunne destillere brennevin av sulfittspirit i stedet. Den var jo uansett ikke spiselig. Da falt avholdsbevegelsen for eget grep. Polets brennevin satte salgsrekorder. Brennevinet var rasjonert og meget etterspurt. «Alle» ville ha brennevinskort for å kjøpe brennevin til seg selv eller bytte med andre varer som det var mangel på. Krigens svartebørs var det logistiske og delkulturelle bindeleddet mellom de illegale alkoholmarkedene på 1930-tallet og i etterkrigstiden. Krigen skapte en mentalitet for selvforsyning og «orging» som satte livslangt preg på de mange som ble vant med å ordne seg på den måten.

Kun 724 dommer for hjemmebrenning i 1946–1949 sier mye om hva politiet og lensmannsetaten prioriterte og lite om faktisk brenning. Politiet hadde både den tradisjonelle kriminaliteten og nye lovbrudd som følge av åpnere grenser og (fortsatt) rasjonering å forholde seg til. Den økonomiske kriminaliteten var tidsspesifikk. Råvarer og utstyr som næringsdrivende ikke kunne kjøpe lovlig, kjøpte de «svart» av smuglere og helere. Rettsoppkjøret la beslag på etterforskningsressurser. Politifolk som hadde fått sparken på grunn av NS-medlemskap ble erstattet med nybegynnere som ikke kjente de kriminelle miljøene. Rasjonering og svart salg fortsatte for sukkeret også. Smugling av sukker og søte erstatningsprodukter fra Sverige ble imidlertid lettere, i likhet med smugling generelt. Norske smuglere var resultatorienterte og politisk pragmatiske som andre næringsdrivende, og nølte ikke

med å gjenoppta samarbeidet med tyske og svenske «forretningsforbindelser.»

Gjenoppbygning, 1950–1960

1950-tallet var gjenoppbyggingstid for tungindustri, infrastruktur og boligmasse. Forbruksvarer og luksus var ikke prioritert. I motsetning til ordningen for mange andre varer ble brennevinsrasjoneringen opphevet like etter krigen i den tro at høye avgifter ville holde alkoholkonsumet i sjakk. «Særlig når brennevinsprisene er så høye blir jo folk oppfordret til å brenne,» advarte en lensmann,¹⁰ men politikerne hørte ikke på det øret. En av 1950-tallets store hemmeligheter i mange år – *qua* «gjenoppbygging»-var den meget omfattende og velorganiserte brennevins-smuglingen med norske passasjerskip som seilte i utlandet.¹¹

Hjemmebrenningen tok av med opphevelsen av sukkerrasjoneringen i 1952, både for amatører og «profesjonelle.» I 1951 ble det avsagt 131 dommer, og deretter 671 i 1953, 775 i 1954 og 629 i 1955. Norge hadde den trenden til felles med Sverige og Finland, og USA hvor vågale «moonshiners» fikk kultstatus blant takknemlige kunder. Norsk hjemmebrenning økte i kvalitet og produksjon.¹² Mellomstore brennerier i byer og tettbygde strøk var ingen sjeldenhet lenger. I Oslo ble det avslørt et større brenneri i 1953. Kundene fordelte seg på de fleste sosiale lag, bortsett fra den ultimate overklassen i kystbyene, som kjøpte orginalbrennevin fra skipshandlere og dannede smuglere, internasjonalt kjent som «society bootleggers». Akademikere og middelklasse ellers var meget nøysomme på 1950-tallet, sett i forhold til våre standarder. De supplerte med det naturen gav, sammen med det de kunne bytte til seg eller kjøpe «på si». Alkohol sto ikke øverst på handlelisten og slett ikke det dyre polbrennevinet. Deri lå hjemmebrenningens mulighet. Eksperimenter med bær og andre essenser ble en ny «husflid» og et populært tema i selskapslivet. Akademikere med tilgang til legesprit og lignende «spesialsprit» hadde gjort seg sine erfaringer allerede. Trondheimsingeniørene også, for brenningens del, i studietiden. Flere fortsatte som «kunstbrennere» i sine nærmiljøer, som sin tids noe spesielle svar på 1700-tallets potetprester.

Tradisjon og modernitet, 1960–1978

Den organiserte, maritime smuglingen fikk sitt skudd for baugen da de store passasjerskipene som seilte på England og Amerika gikk i opplag i første halvdel av 1960-tallet på grunn av økningen i flytrafikken. Trailere, som var en annen logistisk nyvinning, overtok store deler av godstransporten. Aktørene i det illegale alkoholmarkedet tilpasset seg på ymse vis; ved å starte opp igjen med klassiske smuglerskuter, smugle med trailerne eller større satsning på hjemmebrenning. For hjemmebrenningen var grunnen redet for lengst. Sverre Brun-Gulbrandsens undersøkelse

viste en økende moralsk aksept for hjemmebrenning og ditto økning i produksjon og konsum.¹³ Offentliggjøringen av en beregnet årsproduksjon i 1962 på 2 millioner liter hjemmebrent irriterte avholdslederne. «Resultatet av undersøkelsen ble et opplegg for en hets mot den prispolitikk Stortinget har fastlagt.»¹⁴

Brenningen i bygder og tettbygde strøk i Trøndelangs-fylkene, Oppland, Hedmark og Telemark var som forventet. Dertil kom veksten i bybrenningen, som var mer påfallende for Norge enn USA, hvor det var tradisjon å kjøpe «beskyttelse» hos politi og rettsvesen. I 1962 ble det åpnet et brenneri i Lakkegata i Oslo av en tidligere speilfabrikant. I Møllerveien i Oslo ble det avslørt et større brenneri i 1973 av en fremadstormende VG-journalist som tok seg inn på eget initiativ og varslet politiet om at nå hadde de alle en sak. Fabrikanten var den samme som i Lakkegata i 1962. Hjemmebrenning som idé var tradisjon. Moderniteten lå i utviklingen av prosess og teknologi. Det store, toppmoderne og nesten helautomatiske brenneriet som ble avslørt på en meget privat ferieøy utenfor Langesund i 1978 er et slikt eksempel. Investoren var en forretningsmann som var kommet i vanskeligheter med reisebyrået og flyselskapet sitt, og trengte noen raske kroner. Etterforskningslederen gjorde store øyne da han stormet fabrikken etter et tystertips fra en kjent oslobrenner, som han ikke skjønnte motivene til. «Anlegget var fantastisk. Det var ingen av oss som hadde sett noe slikt før.»¹⁵ Lukten fra 6000 liter sats etterlot heller ingen tvil. HB-saken utenfor Langesund var årets mediabegivenhet, og desto mer etter at Oslopolitiet fikk tips om et hemmelig våpendepot i forretningsmannens leilighet på vestkanten i Oslo. Det meste av våpnene tilhørte de såkalte «Stand Behind»-gruppene som var tiltenkt en oppgave i forbindelse med forsvaret av Norge i tilfelle sovjetisk invasjon. Overvåkningspolitiet likte dårlig at Oslopolitiets etterforskningsansvarlige var så raske med å åpne den saken. Våpendepotet ble det ikke tatt ut tiltale for, selv om forretningsmannen oppbevarte sine egne uregistrerte våpen i det samme depotet. Våpenlisensene fikk han i ettertid, noe ureglementert. For hjemmebrenningen slapp han med bot og betinget fengsel, med henvisning til sine økonomiske vanskeligheter, og harde politiavhør og negativ omtale i pressen.¹⁶

Fire polstreiker på ni år, 1978–1986

1978–1986 med sine fire polstreiker, i 1978, 1982 og 1986 er en epoke i sin egen rett i den illegale alkoholens historie i Norge. Forbud, rasjonering, prisøkning og polstreik var klassiske trigger for «tørste» nordmenn, som førte til en nesten genetisk reaksjon i form av hamstring og svartebørs.

Smuglerne var raske med å omstille seg, takket være fleksibel logistikk og nyttige kontakter i utlandet. Gamle brennerier utvidet. Nye ble åpnet, selv om det tok lenger

tid å etablere en ny spritfabrikk enn å åpne en ny smuglerrute. Det begynte ganske amatørmessig for «Ferdinand» i Oslo, som så mange andre i den bransjen. Han drev et husbrenneri på fritiden for å kompensere for sine tap i næringslivet. «Flere og flere ville kjøpe av oss, og så utvidet det seg.»¹⁷ Den svære hjemmebrentfabrikken, med superhjemmelig inngang og helkontinuerlig drift, som ble avslørt på en bondegård i Trøgstad i 1985 var et annet tegn i denne tiden. Spesialister som solgte hjemmebrentsapparater representerte nisjen i nisjen. Brenneriet som ble avslørt i Røyken i 1982 var særegent fordi sjefsbrenneren var kvinne i et typisk mannsyrke og spesialiserte seg på hjemmebrent til veikroer i Østlandsområdet.

Smuglere og brennere fikk en meget brå læringskurve da polarbeiderne streiket. De lærte å imøtekomme mye større kundegrupper på kortere tid, kunder som de i mange tilfeller beholdt kontakten med i årene som fulgte. Unge menn – og kvinner som ellers hadde måttet livnære seg av lovlig arbeid eller strøjobber for smuglere og storbrennere, fikk en historisk sjanse til å begynne for seg selv. Debutantene fra polstreikene gjorde mye av seg i 1990-tallets spritmarked. Utviklingen av gangsterveresenet i USA fulgte et lignende mønster i mellomkrigstiden. Etablerte gangstere gjorde store penger på bordeller og gambling og var skeptiske til det nye, og da var det fritt frem for initiativrike ungdomskriminelle.¹⁸

Storbetstiden, 1990–2002

Polstreikene var ikke den eneste grunnen til veksten i det illegale markedet på 1990-tallet, men de hjalp til. Sprit i alkoholfaglig forstand er 96 prosent ren alkohol. Det var spritsmuglingen som dominerte 1990-tallet, og temmelig sikkert vil bli tiårets ettermæle, alkoholhistorisk sett. Forbudstiden og 1990-tallet har den enorme importen av «96 prosenten» til felles. På 1990-tallet ble spriten smuglet fra Sør-Europa og særlig Spania i industrielle kvanta; 10 000 liter eller mer per tur med trailere som gikk i skyttel. Vindrikkende spanjoler skjønte «pent lite», men holdt sin nysgjerrighet i tømme så lenge nordmennene betalte. Det var store penger å tjene. Formuer ble vunnet og tapt, ettersom norske tollere og politi var på hugget eller prioriterte andre oppgaver. Samarbeidet mellom toll og politi ble bedre fra slutten av 1980-tallet. Oslopolitets spritgruppe opparbeidet seg spisskompetanse og nyttige «lytteposter» i spritmiljøene. Smuglere som gikk på en smell reagerte forskjellig; noen ble smartere, andre konverterte til sigarettsmugling eller profesjonell hjemmebrenning.

Det er vanskelig å «lese» trendene i hjemmebrenningen på 1990-tallet ved hjelp offisiell statistikk, som de 5153 *anmeldte* HB-sakene i 1992–2001. Politiet prioriterte jakten på smuglersprit og narkotika. Mørketallene for hjemmebrenning kan ha vært meget store. Små og mellomstore brennerne førte en relativ trygghet tilværelse i skyggen av

den spektakulære spritimporten, som var mer interessant for politiet å etterforske. Kjøpevilligheten og potensialet for hjemmebrent forble betydelig, til tross for vogntogene med druesprit fra Spania.¹⁹ Men, for store fabrikker med egne tapperier, som på Østlandet på slutten av 1980-tallet og begynnelsen av 1990-tallet²⁰ og Trøndelag i annen halvdel av 1990-tallet, gikk det galt. Fabrikken og innkjøpene av svære mengder sukker, gjær, kanner og flasker som ble påført «ekte» etiketter, ble for *synlige*. Troskyldige kunder som tok med seg tomflaskene på Polet fordi de ikke klarte å uttale navnene på «den utenlandske vodkaen» bedrev utilsiktet tysting. «Når du driver en fabrikk så driver du en så intens forretning,» fortalte Norges dyktigste hjemmebrenner. Valg av medarbeiderne var et stort problem. Risikoen økte med antall ansatte. «Intens oppfølging av råvarer, holde prosessen i gang, ikke miste kontinuiteten i salget. Absolutt innsats. Det er ikke plass til en som ikke holder tiden, eller drikker. Det krever et veldig samarbeid.»²¹

Sammenbrudd og stagnasjon

Det norske spriteventyret, i betydningen 96 prosent ren alkohol, fikk en meget brå slutt med den utilsiktede importen av metanol i 2002, med påfølgende dødsfall og en negativ publisitet som ingen holdningskampanje ville kunne ha matchet. Profesjonelle alkoholsmuglere gikk over til øl- og vinsmugling, enkelte til hasjsmugling også.

Bildet av norsk hjemmebrenning etter tusenårskiftet er sammensatt. De svære, illegale fabrikkene var passé, men for de små og mellomstore åpnet det seg nye muligheter. Kunder med behov for store mengder sterk og billig alkohol konverterte til hjemmebrent da bunnen falt ut av spritmarkedet. Den lokale brenneren var de trygge på. Ble de skuffet kunne de tyste, og det visst brenneren. Til og med en statsadvokat gikk god for hjemmebrenten; den var tross alt å foretrekke fremfor dødelig metanol. Men, hjemmebrenningen er ikke et massefenomen lenger. Konsekvensene av metanoltragedien var nok heller at den *bremset* den stagnasjonen i hjemmebrenningen som allerede var på gang. Opinionsen hadde riktignok ikke vendt seg mot hjemmebrenningen i *moralsk* hensende, og enda mindre mot alkohol som sådann. Utviklingen gikk i alkoholliberal retning, i holdninger, konsum og alkoholpolitikk. Selv pinsevenner kunne nyte et glass rødvin til en bedre middag. Den relative prisnedgangen på polbrennevin fra slutten av 1990-tallet kan ha hatt en viss virkning. Det dyre polbrennevinnet ble oppgitt som den viktigste grunnen til kjøp av hjemmebrent i tidligere år. Forholdet mellom kjøpekraft og varevalg er likevel for komplisert til at en slik forklaring kan stå alene. De fleste kunder vil nok velge det billigste alternativet dersom den billige og ulovlige varen holder samme kvalitet og er av samme merke som den lovlige, selv om kunden får bedre råd. Rikfolk på Oslos vestkant har en lang tradisjon for

kjøp av innsmuglet originalbrennevin. Gjestene så ingen forskjell likevel, på om flaskene var kjøpt her eller der. Kulturen har imidlertid endret seg med hensyn til å kjøpe billig når varen *ser billig ut*.

«Orge»-kulturen holdt seg til inn på 1990-tallet; man fikset og ordnet og fikk ros for det. Det som gav status for ikke så mange årene siden er imidlertid *harry* i dag. Den gamle myten om hjemmebrent som lavstatus er blitt selvoppyllende. Servering av simpelt hjemmebrent i dagens urbane og trendy miljøer vil ganske sikkert få samtalen til å forstumme og gjestene til å undre seg. Nå er det den ostentative konsumkulturen som teller; at man er mann og kvinne for sin vin og sitt brennevin, og ikke sparer på originalitet, årganger og pris når venner og kolleger inviteres til middagsselskap og markeringer på byen. Dette kulturskiftet har lite eller ingenting med strengere straffereaksjoner og de alkoholpolitiske holdningskampanjene på 1990-tallet å gjøre. Alkoholen følger sine egne «lover», i vår tid som da Forbudet skulle frelse oss fra drikkeondet og innlede «den nye dag».

Noter

1. Johansen, *Brændevinskrigen. En kronike om forbudtidens Norge*.
2. Fuglum, *Brennevinsforbudet i Norge*.
3. *Tidens Tegn*, 24.10, 1919.
4. Fuglum, *125 år for Alles vel. Det norske totalavholdsselskap 1859–1984*.
5. Johansen, *Menstadkonflikten 1931*, 1977.
6. *Dagbladet*, 17.2.1934.
7. *Dagbladet*, 17.2.1934.
8. *Dagbladet*, 24.8.1932.
9. Landssviksak D 694, Bergen Politikammer, Riksarkivet.
10. *Dagbladet*, 24.5.1954.
11. Johansen, *Den illegale spriten. Fra forbudstid til polstreik*.
12. Reinås, *Fakta og teorier om hjemmebrenning*.
13. Brun-Gulbrandsen, *Hjemmebrenning i Norge*.
14. *Dagbladet*, 8.8.1965.
15. Johansen, *Den illegale spriten. Fra forbudstid til polstreik*, s. 103.
16. Johansen, *Den illegale spriten. Fra forbudstid til polstreik*.
17. Johansen, *Den illegale spriten. Fra forbudstid til polstreik*, s. 117.
18. Johansen, *Den illegale spriten. Fra forbudstid til polstreik*.
19. Rossow, «Den ulovlige spriten – om holdninger og kjøpevillighet i Norge.» i *Nordisk alkohol & narkotikatidskrift*. VI. 20, nr 5/2003. Aas, *Aksjon mot ulovlig spritomsetning: Data fra evalueringens forundersøkelse*.
20. Kvisle, *Hjemmebrenning - Husflid eller samfunnsonde*.
21. Johansen, *Den illegale spriten. Fra forbudstid til polstreik*, s. 118.

Litteratur- og kildeliste

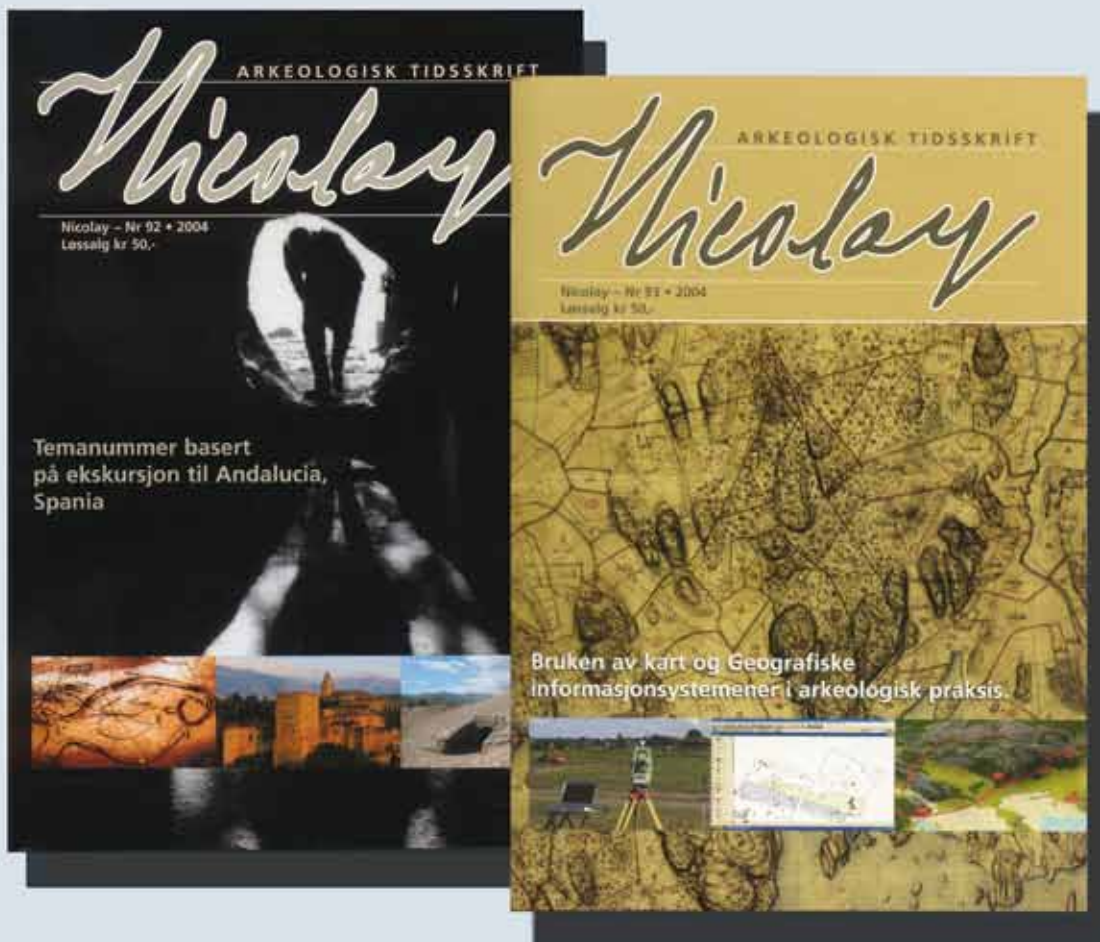
- Brun-Gulbrandsen, Sverre. *Hjemmebrenning i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo, 1965.
- Fuglum, Per. *125 år for Alles vel. Det norske totalavholdsselskap 1859–1984*. Det Norske totalavholdslag, Oslo, 1984.
- Fuglum, Per. *Brennevinsforbudet i Norge*. Tapir, Oslo 1995.
- Johansen, Per Ole. *Menstadkonflikten 1931*. Tiden, Oslo, 1977.
- Johansen, Per Ole. *Brændevinskrigen. En kronike om forbudtidens Norge*. Gyldendal, Oslo, 1985.
- Johansen, Per Ole. *Markedet som ikke ville dø. Forbudstiden og de illegale alkoholmarkedene i Norge og USA*. Rusmiddeldirektoratet, Oslo, 1994.
- Johansen, Per Ole. *Den illegale spriten. Fra forbudstid til polstreik*. Ad Notam Gyldendal, Oslo, 2004.
- Kvisle, Nils-Berthel. *Hjemmebrenning – Husflid eller samfunnsonde?* Politihøgskolen, Oslo, 1992.
- Reinås, Knut T: *Fakta og teorier om hjemmebrenning*. Avholdsfolkets Opplysnings råd i samarbeid med Forbudet mot Rusgift, Oslo, 1972.
- Rossow, Ingeborg. «Den ulovlige spriten – om holdninger og kjøpevillighet i Norge.» *Nordisk alkohol & narkotikatidskrift*. VI. 20, nr 5/2003.
- Aas, Henrik: *Aksjon mot ulovlig spritomsetning: Data fra evalueringens forundersøkelse*. Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning, Oslo, 1994.

NICOLAY

er et tidsskrift utgitt av arkeologistudentene i Oslo siden 1967. Vi publiserer artikler skrevet av både arkeologistudenter og ferdigutdannede arkeologer. Temaene er varierende, men har tilknytning til arkeologifaget. Nicolay er kjent for å publisere både vitenskapelige og mer lettlesete artikler.

Vi gir ut 3 numre i året og et abonnement koster kr. 150,-

Nye numre av Nicolay kan også kjøpes enkeltvis på Akademika og Historisk museum for kr 50,-

Abonnement kan bestilles på vår hjemmeside:

www.nicolaytidsskrift.no

Mot nytenkning i cannabispolitikken?

WILLY PEDERSEN
OG SVEINUNG SANDBERG
Cannabiskultur

Universitetsforlaget, 2010

Først: Hva er egentlig cannabiskultur? Pedersen og Sandberg forklarer den som en samling av ritualer, symboler og fortellinger som alle cannabisbrukere må forholde seg til. Fellesskapet, holdninger og stoffets symbolske mening er også en del av cannabiskulturen, og de ulike elementene er vevd inn i hverandre. Forfatterenes utgangspunkt er at man må forstå denne kulturen for å forstå ulike problemer som knytter seg til bruk av cannabis.

Cannabis er det mest brukte illegale rusmiddelet i verden. Her i landet er det cannabis i form av hasj som er mest utbredt. Hasjen kom til Norge og resten av den vestlige verden i perioden fra 1965 til 1970. Introduksjonen av cannabis falt sammen med kulturelle endringer, og blir gjerne sett i sammenheng med hippiekulturen og protestene mot USAs krigføring i Vietnam. Et hovedpoeng i denne boken er at bruk av cannabis representerer annerledeshet, opprør og motstand, noe som kan ses i sammenheng med hippiekulturen og dens holdninger. Forfatterne mener at det i dagens cannabiskultur fremdeles er høy grad av motstand mot kommersialisme, materialisme og kapitalisme. Cannabiskulturen er likevel tosidig. Stoffet kan også være knyttet til en kriminell og voldelig gatekultur. I kriminelle miljøer er cannabis vevd inn i en voldskultur, samtidig som miljøet også er preget av tyngre rusmidler og annen kriminalitet. En slik kultur står i klar motsetning til den «fredelige» cannabiskulturen.

Boken er delt i tre deler. Del en handler om cannabiskulturen, og her rettes fokuset mot de mer ressurssterke

brukerne. Del to tar for seg den omfattende cannabisøkonomien. Her beskrives det hvordan cannabis smugles til Norge, hvordan distribusjon og dealing foregår, og hvordan dyrking av marihuana blir stadig mer utbredt. Del tre belyser medisinsk bruk av cannabis og betydningen av rusmiddelet i marginaliserte grupper. De medisinske brukerne er opptatt av å markere avstand til den opprørske cannabiskulturen, og tilhører derfor ikke denne kulturen på samme måte som vanlige hasjrøykere. De forstår at deres sak vil stå svakere dersom det er uklare grenser mot cannabis brukt for rusformål, og derfor er det viktig for dem å understreke at det bare er folk med alvorlige plager som burde få lovlig tilgang til cannabis.

Forfatterne tar også opp åpenbare svake sider ved cannabiskulturen, der logikken svikter. For eksempel er det interessant å se hvordan cannabisbrukere ofte er skeptiske til skadene knyttet til alkohol, samtidig som de mangler en tilsvarende bevissthet rundt de skadelige effektene av hasj og marihuana. Forfatterne stiller seg også avvisende til cannabiskulturens angivelige solidaritet. Cannabiskulturen hevdes å være bygd opp rundt verdier som fellesskap og solidaritet, likevel overser den at det er de svakeste som bærer de største kostnadene ved all bruk av rusmidler, også cannabis.

I arbeidet med boken har hundre personer rundt om i Norge blitt intervjuet. Intervjuobjektene består av både smuglere, dealere, brukere og cannabisdyrkere. Boken viser det brede spekteret av hasjrøykere – vi blir introdusert både for sporadiske, dag-

lige, og medisinske brukere. Framstillingen baserer seg i stor grad på forfatterenes tolkninger av brukernes historier. På bakgrunn av disse tolkningene kommer forfatterne med forslag til mulige politiske løsninger i cannabispolitikken.

På en internasjonal konferanse i 1925 ble cannabis underlagt den såkalte opiums-konvensjonen, noe som innebar at import, salg, bruk og besittelse ble gjort straffbart. Det var tilfeldigheter og et slags kupp på denne konferansen som gjorde at cannabis ble satt i samme bås som heroin. Gjennom hele boken viser forfatterne hvilke konsekvenser denne avgjørelsen har fått.

De siste årene har det blitt mer fokus på problemene som er knyttet til strenge straffer for bruk av tyngre rusmidler. Forfatterne mener det er på tide med nytenkning også i cannabispolitikken. Hvordan bør så en fornuftig politikk utformes? Er kriminalisering og fengselsstraffer riktig fremgangsmåte for å begrense bruk? Nei, mener Pedersen og Sandberg. Uten å gå nøye inn på forfatterenes forslag til reformer vil jeg peke på noen interessante aspekter. Det er viktig for forfatterne å understreke at de fleste sporadiske brukere ikke vil ta skade av cannabis. Overdreven bruk kan derimot være skadelig og skape problemer for brukeren. Likevel hevder Pedersen og Sandberg at den viktigste årsaken til at hasj er farlig er at brukerne risikerer å bli trukket inn i kriminalitet. Det er her spørsmålet om legalisering kommer inn. Det blir trukket frem at et av hovedmålene med ulike legaliseringsmodeller har vært å skille cannabismarkedene fra markedene

for farligere stoffer. Forfatterne mener at man ved å legalisere dyrking i liten skala kan unngå at cannabisbrukere kommer i kontakt med dealere og kriminelle miljøer. En slik strategi kan svekke det illegale markedet, uten å legalisere cannabis. For forfatterne er hovedproblemet som knytter seg til avkriminalisering den veldokumenterte sammenhengen mellom tilgjengelighet og bruk av rusmidler.

Innholdsmessig mener jeg det er lite utsette på boken. Selv om den bare er på litt over to hundre sider tar den grundig for seg de fleste aspekter som er knyttet til cannabis. Den er godt skrevet og overraskende enkel å lese, noe som gjør den tilgjengelig for flere enn sosiologer og eksperter på feltet. Man slipper å måtte forholde seg til mange vanskelige faguttrykk, og i den grad man møter vriene begreper er disse godt forklart. Det at intervjuer er flettet inn i teksten gjør boken mindre tung å lese. Gjennom intervjuene får man innsyn i mange forskjellige brukertyper og brukermønstre. Dette, sammen med forfatternes treffende tolkninger av brukernes historier, er med på å gjøre boken både tilgjengelig og interessant. Jeg synes likevel det i noen kapitler er vel mye gjentakelser. Sannsynligvis er dette gjort for å understreke viktigheten av noe, men etter min mening kunne slikt vært luket vekk.

Forholdet mellom den opprørske cannabis-kulturen og den illegale økonomien er et gjennomgangstema i boken, men vi får i liten grad høre noe om forholdet mellom den «fredelige» cannabis-kulturen og den voldelige gatetekulturen. Selv om det sannsynligvis

ville falle litt utenfor resten av bokens hovedfokus – og kanskje er det derfor heller ikke særlig hensiktsmessig her – synes jeg det kunne være interessant å høre noe mer om forskjellene, og eventuelle likheter, mellom disse kulturene.

Alt i alt er dette en bok det virkelig er verdt å lese. I tillegg til å ta opp ulike problemer knyttet til cannabis, gir første del av boken et godt bilde av hasjens historie i Norge fra hippie-miljøet i Slottsparken på slutten av 60-tallet og fram til i dag. Forfatterne viser her hvordan ulike subkulturer har tatt til seg cannabis, og gjort stoffet til en sentral del av sin mytologi. For de som vil lære om hasjens utvikling i Norge er boken derfor leseverdige. Forfatterne sier selv at deres mål med boken er å bidra til å redusere de negative effektene av dagens ruspolitikk. Boken er derfor et ”must” for de som interesserer seg for narkotikapolitikk. Mange vil hevde at cannabisdebatten er preget av unyanserte standpunkter. Forhåpentligvis kan denne boken være med på å gjøre debatten mer informert.

*Dag Jostein Juvkam
Masterstudent i historie, UiO*

«Et navn ska' fylla ha – einten dein kalles bröllop eller begravels»

TOR BRUUN.

Med bidrag fra Jahn Otto Johansen og illustrasjoner av Wilfred Hildonen
Alkoholens historie.

Fra rennestein til kongens bord

Norgesforlaget, 2009

Går du inn i en bokhandel, vil du vanligvis finne flere bøker om vin og øl, men få om alkohol i alminnelighet. Det har Tor Bruun heldigvis gjort noe med, i denne kavalkaden gjennom alkoholens mangslungne historie. Boka åpner med en kort redegjørelse for hva alkohol konkret er, for så å gå videre med et helt kapittel om gjærsoppens mysterier.

Etter å ha vært igjennom en grundig utredning om gjæringsprosessens utprøvinger og oppdagelser opp gjennom tidene, kan vi ta fatt på de ulike alkoholholdige drikkene. Og Bruun tar dem alle sammen en for en: Mjød, øl, vin og brennevin. Men han gjør mer enn bare å fortelle hva de inneholder og gjengir enkelte oppskrifter; han gir også en utførlig beskrivelse av deres historie: Hvor og hvordan de oppstod, hvis man vet det, deres bruksområder opp gjennom tidene, i hvilken sammenheng de ble drukket, og hvem som lagde det.

Etter denne gjennomgangen av de enkelte alkoholholdige drikkene, går Bruun videre til å beskrive andre sider av alkoholens historie, slik som avholdsbevegelsen, forbudstid, smugling og hjemmebrenning, vinmonopolet, sosiale tilstelninger hvor man drakk, viktige høytider og hendelser i livet hvor alkoholen hadde en sentral posisjon (slik som jul, barsel, bryllup og begravelse) hva man drakk av (alt fra oksehorn til glass og ølboller), hva man oppbevarte de ulike drikkene i (amforaer, tønner og flasker, for å nevne noe), hvor skålingen har sin

opprinnelse, kristendommens syn på alkohol – denne boka dekker det aller meste.

Jahn Otto Johansen har dessuten bidratt med et kapittel om alkoholens anvendte bruksområder, slik som medisiner, alkoholens plass i litteraturen, hvilken effekt den har på kroppen, og flere andre temaer. Allikevel fremstår Jahn Ottos bidrag som litt unødvendig, ettersom Bruun også går gjennom disse temaene.

Ingen bok om alkohol ville være komplett uten en liste over skålord fra hele verden eller en kronologisk oversikt over de viktigste hendelsene i alkoholens historie, noe denne boka selvsagt har. En oversikt over visdomsord om alkohol har den også, hvor overskriften på denne anmeldelsen er hentet fra.

Alkoholens historie er en grundig bok som tar for seg et vell av temaer, mange du ikke visste at du lurte på en gang. Samtidig er den lettlest og underholdende, akkompagnert av rikelig med illustrasjoner, både i form av fotografier, malerier og eldre bilde-materiale, i tillegg til Wilfred Hildonens tegninger, som er laget spesielt for denne boka. Bruun formidler sin kunnskap på en humoristisk og engasjerende måte, enten han bruker anekdoter, gjenforteller gamle myter, eller bare beskriver tørre fakta, som den kjemiske formelen for omdannelse av druesukker til etanol og karbondioksid. Riktignok benytter Bruun seg av en del lange sitater fra sine kilder, som med sitt gammeldagse språk kan bli

en trøttende affære for leseren. I og for seg beskriver disse situasjonene Bruuns poeng godt, men det blir som sagt litt mye av dem. Jeg savnet også skikkelige kildehenvisninger. Boka er helt fri for fotnoter, og leseren må klare seg med en kildeliste.

Bokas oppbygning er dessuten preget av noen merkverdigheter. De første kapitlene tar for seg de fire typene av alkoholholdig drikk: mjød, øl, vin og brennevin. Her blir historien deres beskrevet, samt hvordan de tilberedes. Deretter kommer Bruun tilbake til dem igjen lenger ute i boka, men med en langt mer utførlig beskrivelse av dem. Det ville nok vært mer hensiktsmessig å sette alt som har med øl, vin og brennevin å gjøre på ett sted, i stede for å spre det utover.

Det er beundringsverdig hvor mye fakta Bruun har fått med i denne boka; her utelates ingen av alkoholens sider eller historie. Her blir alt fra druevinens opprinnelse i Georgia for 7000 år siden til dagens vindstrikter i Frankrike beskrevet, for så i samme kapittel å gå videre til ulike frukt- og rabarbraviner, og jammen får han ikke også med en oppskrift på løvetannvin. Som dette ene kapittelet illustrerer, er *Alkoholens historie* svært allsidig og underholdende lesning. Alt i alt er *Alkoholens historie* en bok som passer både for den viderekomne og nybegynneren, enten han er historiker, eller bare er glad i et glass vin.

Mali Kristine Lunde,
masterstudent i historie, UiO

COCAINE
TOOTHACHE DROPS
Instantaneous Cure!
PRICE 15 CENTS.
Prepared by the
LLOYD MANUFACTURING CO.
219 HUDSON AVE., ALBANY, N. Y.
For sale by all Druggists.
(Registered March 1885.) See other side.

Rus og reklame: Kokain var å finne som bestanddel i en rekke produkter mot slutten av 1800-tallet. Annonser reklamerer for kokain i flytende form, kokaindråper, spesielt beregnet på tannpine. (Lisensiert via Wikimedia Commons).

«Gleden, sorgen, menneskene og fellesskapet»

ASTRI RIDDERVOLD

Drikkeskikker:

Nordmenns drikkevaner gjennom 1000 år

Cappelen Damm, 2009

Astri Riddervold er rekna for å vere ein av nestorane når det gjeld formidling og bevaring av norske mattradisjonar og norsk matkultur. Kjemikaren og etnologen Riddervold har i ei årrekkje skrive artiklar og bøker om mat som tradisjon, handverk og føde, og har motteke fleire prisar for arbeidet sitt. *Drikkeskikker* ein er del av Cappelen Damms bokserie «Levende norske tradisjoner», ein serie der Riddervolds namn også er å finne på ytterlegare to bind: *Rakfisk* og *Konservering av mat*.

Undertittelen til *Drikkeskikker: Nordmenns drikkevaner gjennom 1000 år*, gjev varsel om eit ambisiøs og omfattande prosjekt. Heile eitt tusen år med tradisjon og kultur skal skildrast og gjerast greie for. Det vert dermed som noko oppsiktsvekkjande at boka i alt består av skarve 134 sider. På desse 134 sidene er det i tillegg gjeve plass til illustrasjonar som er så mange i talet at dei tek opp om lag halvparten av bokas sider. Illustrasjonane er i all hovudsak flotte og velvalde og gjev boka eit visuelt ytre som lesaren med stort sannsyn vil finne glede og underhaldning i, men samstundes vert det påfallande liten plass att til tekst.

Boka tek til med kapitlet «En enkel historisk ramme». Kva kapitlet tek sikte på å teikne eit historisk rammeverk rundt er imidlertid noko uklart. Me får her kjennskap til opphavet til den norske ernæringsforskinga: Nemleg ein krangel om det tradisjonelle norske kosthaldets verdi mellom Peter Christian Asbjørnsen og Eilert Sundt. Deretter får me vite at norske mattradisjonar er handsama i andre bind av denne bokserien og at det i denne boka er drikk og skikk som skal visast

merksemd. Riddervold strekar så under at drikke kan vere både føde, sosialt symbol og ritual. Me får også vite at det har eksistert eit skilje i høve til norske drikkeskikkar mellom Nord- og Sør-Norge, by og land og embetsmann og bonde. Kjelder til kunnskap om drikkeskikk vert også lista opp her i denne «enkle historiske ramma». Sagaane, topografiske skildringar, lyrikk, legen Fredrik Grøns store avhandlingar om norsk mattradisjon på 1500-talet frå 1926 og 1946, samt eit stort spørjelistemateriale, vert her lagt fram for å vere kjelder som saman skal kunne danne ei forståing for 1000 år med drikkeskikk.

At dette kapitlet har fått tittelen «En enkel historisk ramme» slår meg som litt merkeleg ettersom det ikkje inneheld noko synleg forsøk på å teikne opp noko som helst form for tidslinje. Noko av forklaringa til dette kan kanskje liggje i at boka er skriven av ein forfattar som til tider verkar å ha eit noko laussluppent forhold til tid og tidsfesting generelt. Etter kvart som ein les seg framover i teksten møter ein nemleg titt og ofte på merkelappar som «gammeltiden», «det gamle samfunn» og «i gammel tid», utan at det gjev seg av seg sjølv kva tid denne gamle tida fann stad.

Forfattarens forhold til kjeldemateriale er også verd ein liten kommentar. Forutan kjeldepresentasjonen i bokas opningskapittel, vert det også i bokas fjerde kapittel, «Ølet, brennevinet og folketroen», gjort greie for forfattarens kjelder. Her vert verka til «[t]o moderne forskere, professor Jørn Sandnes og Bjørn Qviller», høvesvis *Kniven, ølet og æren* og *Rusens historie*,

lagt fram for å vere blant kapitelets sentrale kjelder (s. 35). Det er sjølvsagt ikkje noko problem i seg sjølv at Riddervold byggjer på sekundærlitteratur i framstillinga si. Det som imidlertid vert litt problematisk er det at ho ikkje opererer med eit avklart skilje mellom sekundær- og primærlitteratur, men heller kallar alt under same nemning, nemleg *kjelder*. Ettersom teksten er fri for litteratur- og kjeldehenvisning i form av fotnotar eller liknande, vert det dermed opp til lesaren å gjette vilkårleg på om opplysingane i teksten stammar frå Riddervolds tolking av primærlitteratur eller om dei er henta frå andre forskarar sine arbeid. Også her gjer forvørig forfattarens noko lauserivne forhold til tid og historiefaglege omgrep seg gjeldande, ved at ho viser til Sandnes og Quiller som *moderne* forskarar utan å gjere vidare greie for kva som meinast med dette.

Etter opningskapitlet følger eit oversiktskapittel ved tittel «Nordmenns drikk i *gammel* [mi utheving] skikk». Her vert me tekne med på ei rask ferd gjennom 1000 år med ulike former for drikk og drikkeskikk. Etter innhaldet å dømme skulle ein dermed tru at det var dette kapitlet som burde fått tittelen «En enkel historisk ramme». I bokas tredje kapittel, «Hva har vi drukket gjennom tidene», skildrar Riddervold ulike typar tradisjonell drikk og her er særleg avsnitta som er via til ulike former for mjølkedrikke morosam lesing. Vidare følger det allereie nemnte kapittel fire, «Ølet, brennevinet og folketroen», før forfattere tek føre seg 1700- og 1800-talets drikkeskikk i to omgongar. Deretter følger eit kapittel som gjengjev nær på 50 drikkeviser med tekst,

akkordar og notar, etterfylgt av fire kapittel som inneheld oppskrifter på heimebrygga øl, mjød, vin og diverse selskapsdrikker.

Sjølv om boka til tider vert prega av sitt manglande forhold til «målbare» tidsepokar og tydelege skilje mellom sekundær- og primærlitteratur, er ho på sitt beste både fengande og interessant. Riddervold skriv entusiastisk og kjærleg om fortidas ulike drikkekulturar, og lukkast i all hovudsak med sitt mål for boka, nemleg å skildre drikkeskikkar som noko som let seg knyte veldig tett til livets gang; til «gleden, sorgen, menneskene og fellesskapet» (s. 100). Med kapitlet som er via drikkeviser, samt dei følgjande med oppskrifter på tradisjonelle heimebryggsvariantar, legg Riddervold, på utspekulert vis, til rette for at lesaren etter gjennomlest bok kjenner seg kalla til å ta opp heimebryggingas edle kunst, for så å kunne invitere slekt og vener heim for å synge og drikke julas, helsas og livets skål. Velkommen!

Nina Maria Rud
Master i historie, UiO

Fragmentert og frustrerende om USAs etterretning i Norden

TORE PRYSER

USAs hemmelige agenter: Den amerikanske etterretningstjenesten OSS i Norden under andre verdenskrig

Universitetsforlaget, Oslo 2010

Tore Pryser, professor i historie ved Høgskolen i Lillehammer, står bak omfattende forskning om tyske og allierte hemmelige tjenester i Norden under andre verdenskrig.¹ I det nyeste verket i denne serien, *USAs hemmelige agenter*, tar han for seg et hittil ganske ubeskrevet tema: Virksomheten til det amerikanske *Office of Strategic Services* (OSS) i Norden. Pryser kan påvise at OSS, som var den direkte forløperen til det mer velkjente CIA, var betydelig mer involvert i Nordens hemmelige krigshverdag enn det som har vært alminnelig å anta. Med utgangspunkt i London og Stockholm drev OSS omfattende operasjoner i alle de nordiske land, med forgreininger både til Tyskland og Sovjetunionen. Virksomheten dekket hele spekteret av etterretningsaktivitet, fra overvåkning, militær etterretning og industrispionasje, til sabotasjeaksjoner, diplomatiske kontakter til høyeste hold i det tyske nazistregimet, og støtte til norsk og dansk motstandsbevegelse.

Forfatterens målsetning er todelt: For det første å gi en samlet fremstilling av OSS' operasjoner, virksomhet og organisering i Norden under andre verdenskrig. For det andre ønsker han, gjennom et nærmere blikk på de ulike menneskene som var tilknyttet OSS, å knytte an til det «levende liv i fortida». Her er det nok å ta tak i, både av spennende personer og interessante begivenheter. Fremstillingen baserer seg, i tillegg til norske kilder, på nylig avgradert materiale fra amerikanske og svenske arkiver. Store deler av boken er bygget på nypublisert materiale, og Pryser kaster her lys

over et hittil ganske ubeskrevet felt. Samtidig blir mange velkjente personer og forhold belyst fra nye vinkler. Pryser har ved flere anledninger gjort seg bemerket som kritiker av den «ofisielle» norske okkupasjonshistorien.² Som kritiker er Pryser mer troverdig enn de fleste, siden han ikke nøyer seg med å klage over ”alt det vi ikke har fått vite”, men faktisk foretar ny grunnforskning.

Alt skulle således ligge til rette for et interessant nybrottsarbeide. Bokens tema er både spennende og relevant, kildematerialet er nytt, og forfatteren har gjort et detaljert og grundig studium. Men dessverre er fremstillingen beheftet med flere svakheter som hindrer formidlingen av det som er spennende funn.

OSS i Norden

Boken er delt i tre hoveddeler. Den første delen tar for seg ulike sider ved OSS' mangfoldige og omfattende virksomhet i Norden. Del to skildrer operasjoner og aksjoner med utspring i det såkalte *Westfield Mission* i Stockholm. Del tre tar kort for seg etterspillet og utviklingen etter krigens avslutning, og peker fremover mot den kalde krigens etterretningsvirksomhet. De tre delene består av mange korte kapitler om forskjellige temaer, personer, aksjoner og virksomheter. Gjennom disse skildringene får leseren innblikk i ulike sider ved OSS' virksomhet og de mange ulike menneskene som var tilknyttet det.

USAs inntreden i verdenskrigen medførte at amerikanerne måtte bygge et

verdensomspennende etterretningsnettverk fra bunnen av, nærmest over natten. Amerikanerne hadde store menneskelige og økonomiske ressurser å sette inn, men lite erfaring, og kom inn på en scene dominert av rutinerne aktører. Læringskurven ble bratt, både i møte med erfarne motstandere som det tyske Abwehr og Gestapo, og i samarbeidet med etablerte aktører som de britiske hemmelige tjenestene. Fortellingen om OSS i Norden under krigen er således en viktig del av fortellingen om opphavet til en av historiens viktigste og mest myteomspundne etterretningsorganisasjoner.

Pryser har åpenbart samlet og studert et omfattende materiale. Boken formelig flommer over av nye og spennende opplysninger. Skildringen er sober og nøktern i formen, og på tross av at temaet innbyr til det, blir den aldri sensasjonalistisk eller spekulativ. Hele tiden beholdes et nordisk perspektiv, hvor særlig Stockholms plass som en av verdenskrigens spionsentraler kommer frem. OSS måtte forholde seg til et vell av ulike aktører, som den amerikanske utenriksstjenesten, britisk etterretning, tyske motstandere og medløpere, svensk sikkerhetspoliti og norsk motstandsbevegelse. Glimtvis får leseren inntrykk av hvor omfattende og kompleks denne virksomheten var og hvor mange små og store brikker som måtte til i dette enorme puslespillet. Pryser lykkes med å belegge sin arbeidshypotese: At amerikanerne virkelig var mer aktive i Norden enn man tidligere har hatt inntrykk av.

Fragmentert fremstilling

Men til tross for det lovende utgangspunktet er boken mindre vellykket som historiefremidler. Dens alvorligste svakhet er en fragmentert og uoversiktlig struktur. Sammen med en overveldende informasjonsmengde og en mangel på samlende analytiske grep fører dette til at leseren til tider blir både frustrert, forvirret og usikker.

Bokens tre hoveddeler består som nevnt av en lang rekke små kapitler, hvorav brorparten er mellom to og seks sider lange. Del to og tre har en slags indre sammenheng da de omhandler hvert sitt tema. Men den første delen, som utgjør over halvparten av boken, fremstår som en slags oppsamlingskasse for alt som ikke passer inn i de to andre delene. Leseren blir helt fra begynnelsen overveldet av en lang rekke korte, frittstående skildringer av alt fra spionasje mot svensk industri til OSS' vurdering av det norske kommunistproblemet. De 19 kapitlene i del en synes ikke å stå i noen indre sammenheng eller logisk orden, verken tematisk eller kronologisk, og er ikke gruppert rundt overordnede problemstillinger eller temaer. Resultatet fremstår som en tilfeldig og uoversiktlig oppramsing av delvis fordøyd råmateriale, hvor leseren for hver femte side kastes fra ett løsevev saksfelt til ett annet.

De to andre hoveddelene fungerer bedre, da de består av færre småkapitler som kretser rundt hvert sitt hovedtema. Del to omhandler det såkalte *Westfield Mission*, en *special operations unit* lokalisert i Stockholm. Denne gruppen stod for en lang rekke viktige operasjoner i hele Norden, blant annet transport av materiell til både dansk og norsk motstandsbevegelse, og omfattende sabotasjeaksjoner, spesielt i Trøndelag. Gruppen var også sentral i oppbyggingen av Milorg i Nord-Norge. Men også denne delen av boken svekkes av at de ulike sidene ved *Westfield Missions* åpenbart viktige og på mange måter fascinerende virksomhet ikke blir gjort til gjenstand for noen samlet analyse. Det samme kan

innvendes mot del tre, om etterspillet etter krigen, men siden denne delen er ganske kort, oppleves ikke mangelen på systematisering som så alvorlig.

Alle nevnt, alle glemt

Den i utgangspunktet fragmenterte fremstillingen blir ytterligere brutt opp og stadig avsporet av vedvarende og forvirrende *namedropping*. I løpet av bokens 170 sider nevnes over 700 enkeltpersoner ved navn. De fleste er ukjente og brorparten nevnes kun en gang. Formuleringer som "her bør også nevnes" dukker stadig opp, men sjelden gjør forfatteren det klart hvorfor disse bør nevnes. Målsetningen om å si noe om de mange ulike menneskelige skjebnene og erfaringene er i og for seg prisverdig. Men mesteparten av personene forblir tilfeldige navn i en lang rekke, og de få som får mer oppmerksomhet forblir overfladisk skildret. Heller ikke ambisjonen om å si noe om dem som gruppe lykkes, da Pryser i liten grad følger eller drøfter de sammenhengene som dukker opp. Eksempelvis er ett av Prysers hovedfunn at det amerikanske OSS-personellet i stor grad bestod av godt voksne menn av skandinavisk immigrantopphav, med høyere akademisk bakgrunn. Men dette i og for seg interessante faktum blir ikke utdypet, og vi får vite lite om hvorfor det forholdt seg slik.

Dette illustrerer et generelt problem: Leseren, som blir presentert for en ustanselig strøm av enkeltopplysninger, får liten hjelp av forfatteren til å vurdere hva som er vesentlig eller hvordan ting henger sammen. Sammenfattende analyser av utvikling og sammenhenger glimrer med sitt fravær. Tilløpene til analyse og forklaring er like fragmentert som resten, og dukker opp som små antydninger her og der. Som faghistoriker med stor kunnskap og innsikt i dette feltet burde Pryser kunne ha hjulpet leseren til å forstå stoffet. Men her abdiserer forfatteren. Vi får vite lite om OSS' utvikling, målsetninger, prioriterin-

ger eller metoder, og enda mindre om dets rolle eller betydning i den store sammenhengen.

Et uferdig prosjekt

Det må dessverre bli denne anmelderens konklusjon at bokens svakheter skygger over dens kvaliteter i en slik grad at resultatet må betegnes som mindre vellykket. På sitt beste fremstår boken som en samling nøkterne oppsummeringer av kildefunn, som utvilsomt kan ha stor verdi for den som er ute etter detaljopplysninger. Som historiefremidler er den mindre vellykket, da de interessante partiene drukner i en udifferensiert masse av navn og hendelser som i liten grad blir drøftet eller satt i noen synderlig sammenheng. Det endelige inntrykket er at dette ikke er et ferdigstilt prosjekt, men en lite tilfredsstillende fremstilling av et interessant kildemateriale.

Magnus Håkenstad
Master i historie, UiO

Noter

1. Blant Prysers andre bøker om etterretning under andre verdenskrig finner vi *Hitlers hemmelige agenter: Tysk etterretning i Norge 1939–1945* (Universitetsforlaget, 2001), *Kvinner i hemmelige tjenester: Etterretning i Norden under den annen verdenskrig* (Cappelen, 2007) og *Svik og gråsoner: Norske spioner under andre verdenskrig* (Spartacus, 2010).
2. Tollef Mjaugedal, «Har skapt et glansbilde», *Klassekampen*, 23. desember 2008.

En sammenvevd, delt, litt forvirrende, men ellers god bok

TORE LINNÉ ERIKSEN OG
GEIR TANDBERG STEIGAN (ILLUSTRATØR)
Globalhistorie 1750–1900: En sammenvevd og delt verden
Cappelen akademisk, 2010

Globalhistorie 1750–1900: En sammenvevd og delt verden vil forvirre dem som tror de med denne boka kan kaste seg over en «globalhistorie på norsk». Dette skyldes tittelen. Ikke bare er «en sammenvevd og delt verden» en særdeles tam og lite informativ undertittel; Tore Linné Eriksens *Globalhistorie* er nemlig *ikke* en globalhistorie, men derimot primært en god, gammeldags *verdenshistorie*.

Vel, dette gjelder i hvert fall dersom vi aksepterer at globalhistorie-skolen nettopp er en skole. Eriksen er selv med på at *globalhistorie* står for en egen tilnærming, i høy grad en orientering *vekk* fra tradisjonelle analyseenheter som folk og stater, klassisk begivenhetshistorie – med andre ord mye av det som oppsummeres i det populære begrepet «konger og kriger». Eriksen tar imidlertid ikke selv noe oppgjør med denne måten å skrive historie på. Tvert imot utgjør nettopp stater, konger og kriger en nokså betydelig del av innholdet og beleilige holdepunkter for organisering av stoffet. For å fortjene status som en norsk representant for global historieskriving er denne boka, for det første, altfor begivenhetsorientert. For det andre mangler den nesten helt analyser av det skandinaviske området (som burde være relevant for et norsk publikum – vi er jo også del av denne sammenvevde og delte kloden!). For det tredje er temaet her egentlig de forskjellige områders politiske utvikling, sett *i lys* av de dypereliggende forandringer (økonomiske, klimatiske, sosiale og så videre). Det jeg drister meg til å kalle *en globalhistorisk vri* mangler; å tørre å bygge et narrativ uten å henfalle til de

oppgåtte aktørsporene. I høyden kunne boka vært en introduksjon til globalhistoriske problemstillinger, om ni av 14 kapitler hadde vært utelatt. Den er formodentlig ment å skulle fungere innenfor den tradisjonelle fagindelingen, hvor verdenshistorie er én ting, norges historie noe annet, og hvor historie i stor grad handler om å gjøre studentene kjent med de elementære begivenhetene de skulle ha lært om på videregående – eller før. La nå likevel ikke dette pirket overskygge at jeg synes Tore Linné Eriksen har skrevet en god bok!

Boka hans har, til tross for at den kom i sommer, allerede rukket å bli pensum for lærerstudenter ved flere høyskoler, blant annet i Oslo og Bergen. Og som en *innføringsbok i et verdenshistoriefag* er den aldeles strålende. Den balanserer kort- og lettfattet begivenhetshistorie med like lettfattede og presise drøftinger av de større spørsmålene, fra årsakene til forskjellen mellom fattige og rike land (som er selve hovedspørsmålet i boka) til hvorfor det ikke vokste frem noen sosialistisk industriarbeiderklasse i USA. Om boka ikke egentlig er en globalhistorie, introduserer den likevel flere av disiplinens mest spennende diskusjoner på en informativ og ikke-arrogant måte. En nyvinning i norsk språkdrakt.

Innhold og oppbygging

Innholdsmessig er boka «en kompromissfylt avveining mellom kronologisk og regionalt forankret begivenhetshistorie og nye perspektiver» (s. 22–23). Det hadde også vært en mer beskrivende, om enn tungvint, tittel.

Fremstillingen innledes med forutsetninger for og fremveksten av det industrielle samfunn med utgangspunkt i Storbritannia (kapittel 2). Forfatteren foretar her en bred gjennomgang av faktorer, indre som ytre, og vektlegger særlig diskusjoner som har preget faglitteraturen de siste årene, slik som for eksempel kulltilgang, institusjonsutvikling, kunnskapsutvikling, småindustri osv.

De neste kapitlene rommer en relativt konvensjonell begivenhetshistorie med fokus på Vest-Europa (franske revolusjoner, Wienerkongressen, nasjonalisme, fremveksten av arbeiderklasser og så videre). Så kommer kapittel 6, som bidrar til å løfte blikket igjen ved å gjøre en gjennomgang av de faktorer som motiverer, eller for alvor setter Europa i stand til å forme en verden i sitt bilde: imperialismen, den andre industrielle revolusjon, markedsekspanjon, herunder kapitalmarkeder, nye kommunikasjoner og så videre. Også her er Linné Eriksen oppdatert, og formidler komplekse forhold og diskusjoner på pedagogisk vis, uten å gjøre for grove forenklinger. Som et første møte med (for eksempel) «Det britiske verdenssystemet» er dette lettfattet og bra.

Deretter følger (mer eller mindre naturlige) kapitler som omhandler USA, Latin-Amerika, Afrika, Osmanriket, India, Kina og Japan. Den røde tråden blir på en måte momentene fra de to «globale» kapitlene (2 og 6). Det er imidlertid ikke alltid like lett for tråden å trenge gjennom begivenhets-sammendragene, samtidig som områdene i nokså sterk grad gjør krav på

å forklares på egne premisser (i Midtøsten blir for eksempel religion plutselig veldig viktig). Ikke overraskende er Afrika-delen den kanskje best komponerte av disse, og mest «globale» om en kan si det slik, hvor fremstillingen er knyttet tett rundt beskrivelsen av slaveøkonomiene.

En knapt fem hundre siders oversikt/innføring i verdenshistorie, med et globalt perspektiv, må nødvendigvis bli kortfattet, komprimert, litt unøyaktig og til tider rotete. At for eksempel en og annen egyptisk visekonge skulle dukke opp under feil navn måtte en kanskje regne med? Uansett finnes det langt bedre eksempler på slik slepphendthet enn Eriksens bok. Dens to aller største styrker er et levende, uhøytidelig språk som burde berolige lettskremte studenter (ikke overraskende for oss som har vært så heldige å oppleve forfatteren som foreleser) og et vell av fine henvisninger og kommentarer, i kombinasjon med en imponerende litteraturliste med de viktigste globalhistoriske verkene. Her er få bøker fra før 2000 og knapt noen fra før 1989. En ypperlig guide til en nyskapende, raskt ekspanderende og fantastisk spennende gren av historiefaget.

Inn på pensum?

Da jeg tok nyere verdenshistorie (HIS1300) ved UiO for en tid tilbake var pensum satt sammen av en rekke utdrag fra forskjellige bøker og forfattere. Derfor har jeg spurt meg: Er denne boka *bedre*, tilfører den noe nytt, sett i forhold til om vi bare skviset Palmer & Colton, Finn Fuglestad,

Pamela Price og alle de andre inn i ett bind? (I hvert fall den delen av bøkene deres som omhandler tida 1750-1900) Svaret er et klart ja. Utdragene i HIS1300 er sjelden mer detaljerte enn kapitlene i «Globalhistorie» – og i hvert fall ikke på områdene utenfor Europa og USA. Om utfordringen også for Eriksen er å skape helhet, lykkes han mye bedre enn pensum (og forelesere) i HIS1300. Han binder sammen fremstillingen ved hjelp av store, aktuelle spørsmål om utvikling, miljø osv. Samtidig er litteraturlista særdeles fin og et glitrende utgangspunkt for videre lesning. Dersom vi godtar at håpløst vidtskrævende fag av typen HIS1300 er nyttige så burde «Globalhistorie» kunne være grunnbok så god som noen. Billigere blir det også!

Til slutt noen ord om lay-out. Denne boka ser dørgende kjedelig ut. Bruken av et kart i Mercator-projeksjon (hvor Grønland blir større enn Afrika, og Skandinavia større enn Sørøst-Asia), selv om det ikke er fullstendig, virker litt amatørmessig i en «Globalhistorie». Et omslag med blonde seterjenter i bunad hadde knapt vært mindre passende.

*Eivind Thomassen
Masterstudent i historie, UiO*

ELISABETH AASEN

Opplysningstidens kvinner

Pax Forlag, 2010

Fortellingen starter i Norge, hvor vi blir presentert for Ludvig Holberg som en forløper for opplysningstiden i tvillingrikene. I den forbindelse nevner Aasen en kvinne, Cille Gad som skal ha vært en inspirasjonskilde for Holbergs *Zille Hans Dotters Gynaecologia* eller *Forsvars Skrift for Quinde-Kiønnet*. Videre presenterer Aasen oss for Voltaire, Rousseau, Diderot, Dálembert og kvinnene rundt disse store mennene. Tittelen på bokens femte kapittel er illustrerende i så måte: *Kongen, Dronningen og elskerinne*. At man i en bok om berømte 1700-talls-mennesker, får et visst fokus på menn enten man vil eller ei, kan man kanskje ikke klandre forfatteren for, historiens realiteter tatt i betraktning.

Men etter kapittel fem, som tar for seg mer eller mindre mektige kvinner rundt Ludvig 15., får vi en vending. Heretter bygger hun opp fortellingen på en annen måte. Fra å ta utgangspunkt i store menn og kvinnene i kretsen rundt dem, er det her i større grad kvinnene selv som står i sentrum. Aasen presenterer oss for mange interessante kvinneskikkelser som var salongvertinner i Paris. Hun er innoom Ludvig 16. og Marie-Antoinette før hun geleider oss gjennom revolusjon og terror med hovedvekt på kvinner som Charlotte Corday, som myrdet Marat, Olympe de Gouges med sin erklæring om kvinners rettigheter og pamflettskriveren Madame Roland, som alle endte sine liv i giljotinen.

De siste hundre sidene er det Madame de Staël som leder oss gjennom, og dette grepet er etter mitt syn svært vellykket gjennomført fra forfatterens side. Madame de Staël ble født i Sveits, bodde store deler av sitt unge liv i Paris, men ble sendt i eksil av Napoleon. Aasen lar leseren følge Madame de Staël på hennes reiser rundt i Europa,

og her blir både vi og den sveitsisk/franske forfatterinnen kjent med mange spennende kvinner. I England møter vi romanforfatteren Fanny Burney og i Roma treffer vi maleren Angelica Kauffmann. På et av Madames besøk i Weimar treffer vi blant andre hertuginne Anna Amalia, som «grunnla Weimar som kultursted», og forfatteren Sophie La Roche, som skrev det som betraktes som den første tyske moderne romanen. Vi blir også presentert for sistnevntes barnebarn, Sophie Mereau. Hun var også forfatter, og hadde et stormfullt ekteskap med en åtte år yngre mann. Her finnes altså noe som kan fenge enhver leser.

Flotte illustrasjoner, i form av kunst fra det aktuelle tidsrommet, med utfyllende bildetekster følger leseren gjennom hele fremstillingen. Aasen forteller om elskerinne, koner, salongvertinner, politiske "aktivister", brevskrivere, forfattere, matematikere og malere. Og det er nettopp å fortelle hun gjør. Selv om denne boken er ment for et bredt publikum, blir det noen ganger for enkelt. I forbindelse med Holbergs bok, *Niels Klims reise til den underjordiske verden*, hvor han beskrev et samfunn med kvinner i politiske embeter, hevder Aasen helt uten videre at «for Holberg var det ikke noe underlig ved et slikt samfunn.» Når hun et par sider lenger ut i framstillingen er inne på *Zille Hans Dotters Gynaecologia*, nevner hun riktignok at denne teksten lenge ble sett på som satirisk. Likevel synes jeg hun kunne ha problematisert Holbergs kvinnesyn noe mer.

Et spørsmål jeg stiller meg flere ganger i løpet av lesingen er hvilke kilder forfatteren har brukt. Det er få noter. Når Aasen skriver at Ludvig den 15. var stolt av barna sine, kunne det for eksempel være interessant med en referanse. Når dette mangler kan en

muligens risikere at leseren tar informasjonen til inntekt for forfatterens fortellerglede og fantasi. Et annet sted forteller hun inngående og detaljert om maleren Elisabeth Vigée Le Brun's reise til St. Petersburg, om hvordan hun betraktet byen og hvilke følelser den vakte i henne. I passasjen som omhandler reisen, benytter ikke Aasen seg av noter i det hele tatt, men nevner i en setning til slutt i kapitlet at maleren skrev memoarer. På denne måten kan leseren selvfølgelig selv trekke den slutning at det er her hun har hentet opplysningene fra, men når forfatteren bruker noter ellers i teksten er det synd at hun ikke er konsekvent.

Enkelte steder virker språket lite gjennomarbeidet, og noen partier fremstår som uredigerte. Her finnes det flere eksempler, et av dem på side 260, hvor Aasen avslutter et kapittel med noe som for meg ser ut som et frampek: «Men Madame de Staël var ikke arbeidsledig, nå tok hun fatt på romanen som skulle bli *Corinne eller Om Italia*.» Og avslutningen ville da også fungert som nettopp dette, hadde det bare ikke vært for at neste kapittel handler om Madame Récamier, og leseren allerede ble presentert for romanen *Corinne* fire sider tidligere.

Boka skades av en ujevn bruk av noter, noen overforenklinger og partier med mangelfull redigering. Dette gir en ellers tiltalende, underholdende og godt komponert framstilling et noe uferdig preg. Men måten Aasen presenterer kvinnene på, og den rammen hun setter dem inn i fungerer bra. Til tross for de første kapitlenes fokus på menn, viser hun at 1700-tallets Frankrike og Tyskland også rommet mange interessante kvinneskikkelser.

Kristin Li
Masterstudent i historie, UiO

Forfatterinstruks

Redaksjonen ønsker velkommen alle bidrag som kan knyttes til historiefaget, skrevet av studenter, yrkeshistorikere eller andre.

Innsendte bidrag blir vurdert av redaksjonen, og vi vil gi tilbakemelding og råd om bearbeidelse, hvis det er nødvendig for publisering. Endelig manuskript må leveres via e-post. Bidragene kan være på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Hvis bidragene er på svensk eller dansk må bidragsyter selv sørge for en forsvarlig korrekturlesning.

- Lengden på lengre artikler skal ikke overskride 10 normalsider (å 2300 tegn uten mellomrom, alt inkludert).
- Lengden på korttekster skal ikke overskride 6 normalsider.
- Lengden på bokmeldinger og debattinnlegg bør ikke overskride 4 normalsider.

Bidragene kan være både teoretiske eller empiriske. Kommentarer og debattinnlegg kan ta opp teoretiske og metodiske emner, synspunkter på ulike sider ved historiefaget, drøfting av stridsspørsmål av forskjellig art tilknyttet historiske emner eller historiestudiet i praksis.

Veiledning til bidragsytere

Bidraget må være skrevet i 12 punkts Times New Roman, 1 1/2 linjeavstand. Noter og litteraturliste plasseres nederst, med overskriftene: *Noter og Litteratur- og kildeliste*. Bilder, tabeller eller diagrammer må sendes som egne dokument. Alt trykkes i sort/hvit. Det bør være minimum tre avsnitt pr. side, markert ved en linje mellomrom, og minimum en underoverskrift pr. andre side. Boktitler og fremmedspråklige uttrykk og begreper skal i kursiv, eks. *ad hoc*. Sitater skal alltid markeres med anførselstegn. Sitater lengre enn tre linjer skal markeres med enkel linjeavstand, innrykk og skriftstørrelse 10.

Referanser i teksten settes som sluttnoter med forfatterens etternavn, (eventuelt forkortet) tittel, og eventuell sidehenvisning. Slik: Veiteberg, *Den norske plakaten*, s. 81–93.

Litteratur- og kildeliste redigeres alfabetisk etter forfatterens etternavn og skal inneholde forfatterens/forfatterens navn, utgave, forlag, utgivelsessted og utgivelsesår.

Titler på publiserte bøker skal settes i kursiv, titler på artikler i samleverk eller tidsskrift skal settes i anførselstegn. Eksempel på bok: Veiteberg, Jorunn. *Den norske plakaten*. Pax forlag, Oslo, 1998. Eksempel på tidsskriftartikkel: Thaiss, Gustav. «The Conceptualization of Social Change Through Metaphor». I *Journal of Asian and African Studies*, Vol. XIII. Leiden, 1978.

Merk at alle videre referanser av tidligere nevnte verk skal gjengis med forfatternavn, tittel og utgivelsesår. Forkortelser som *ibid.*, *op. cit.* og liknende skal ikke brukes.

Alle bidrag må inneholde tittel, forfatternavn samt faglig og etiske forsvarlige referanser i henhold til tekstens form og sjanger.

Alle forfattere av lengre artikler må skrive et kort sammendrag av artikkelen på opptil seks linjer.

Har du spørsmål underveis i skriveprosessen, eller ønsker tilbakemelding før teksten er ferdig er vi behjelpelige. Henvend deg da til oss per telefon eller e-post.

Tekst eller spørsmål sendes til redaksjonen@fortid.no.

Bidragstere: **Mali Kristine Lunde**, masterstudent i historie, UiO; **Per Ole Johansen**, professor i kriminologi, UiO; **Jesper V. Kragh**, ph.d., University of Copenhagen; **Sveinung K. Boye**, masterstudent i historie, UiO; **Vidar F. Kalsås**, masterstudent i historie, UiB; **Lena Nyman**, bachelor i historie, UiO; **Astrid Skretting**, forsker ved SIRUS; **Ellen Schrumpf**, professor i historie, HiT; **Susanne Waldén**, ph.d., Uppsala universitet; **Tore Rem**, professor i engelsk litteratur, UiO; **Bjørg Ida Berget**, masterstudent i historie, UiO; **Magnus Håkenstad**, master i historie, UiO; **Eivind Thomassen**, masterstudent i historie, UiO; **Dag Jostein Juvkam**, masterstudent i historie, UiO; **Nina Maria Rud**, master i historie, UiO; **Kristin Li**, masterstudent i historie, UiO

Vil du gi Fortid en fremtid?

Fortid trenger skribenter som kan bidra med korttekster, lengre artikler og bokmeldinger.

Send inn ditt bidrag til: redaksjonen@fortid.no

Vil du abonnere på Fortid?

Et vanlig abonnement koster kr. 200,- per kalenderår.

Studentabonnement: kr. 160,-. Institusjonsabonnement: kr. 400,-.

Send en e-post med navn og adresse til: redaksjonen@fortid.no

Kontakt oss på: redaksjonen@fortid.no

Spørsmål kan også rettes til: 930 87 155 / 482 61 829

Tema for nr. 1/2011: Universitetshistorie (dødligne 1. februar)

Tema for nr. 2/2011: Historiefaget og skjønnlitteraturen

